

DELFTIA BATAVORUM

historisch jaarboek

voor Delft

2000

Delfia Batavorum

Tiende Jaarboek 2000

Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft 2001

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum
draagt dit jaarboek op
aan

mevrouw P.C. van der Heijden-Wolfhagen

voor haar jarenlange inzet om de geschiedenis van Delft aan binnen- en
buitenlandse toeristen uit te dragen.

De vorige jaarboeken zijn opgedragen aan:

H.W. van Leeuwen (1991)

Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning (1992)

Drs. A.J.H. Rozemond (1993)

A.C. Kleyweg (1994)

J. Grakist (1995)

Mr. H.V. van Walsum (1996)

Ir. W.F. Weve (1997)

B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)

Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum,
secr. Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk

Redactie:

Dr. H.L. Houtzager, voorzitter

Mw. drs. F. de Jong

Dr. P.C.J. van der Krogt, eindredacteur

H.W. van Leeuwen

Mw. drs. M.A. van der Meer, secretaris

(Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft)

Dr. M.A. Verschuyf

Druk- en bindwerk: Drukkerij Vis Offset, Alphen aan den Rijn

Inhoud

Ten geleide	5
Historische Vereniging Delfia Batavorum	7
Jaarverslag over 2000	9
<i>A.J.H. Rozemond</i> Kroniek over 2000	17
<i>H.V. van Walsum</i> Delft als industriestad: De periode van 1850 tot 1950	33
<i>B.K.P. Griffioen</i> P.J. Kipp, meer dan apotheker	59
<i>W.F. Weve</i> Een 'muurschildering' als lustrumgeschenk 2000	71
<i>H.L. Houtzager</i> Delftse medici in Padua en hun contacten in Italië in de periode van ca. 1590 tot ca. 1650	81
<i>K. van der Wiel</i> Gerrit Harmeyer, schipper op China in de jaren 1763-1784	99
<i>J.H. Petrie</i> Karl Wilhelm Naundorff: het laatste nieuws	117
<i>J.M. Voskuil</i> Bijna een eeuw Botanische Tuin TU Delft	133
<i>F. Benschop</i> Henk Etienne (1895-1968): een veelzijdig Delfts beeldhouwer	149
<i>P.C.J. van der Krogt</i> Wilhelmina, Bartsch of Delft? Geschiedenis van Delft in Minnesota	161
<i>N. Bosma</i> De Meidagen van 1940	175
<i>W.F. Weve</i> De Le Comteprijs 2000	181

<i>M. van Noort</i> Delfiana	187
<i>P.C.J. van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 2000	195
<i>H.W. van Leeuwen</i> Publicaties van de Historische Vereniging Delfia Batavorum 1970-1999	201
<i>J.A. Meter Hagg</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 2000	217
Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-2001 De Delftse bevolking	233
Over de auteurs	235
Naamregister	238

Ten geleide

De voor u liggende publicatie is het tiende jaarboek van de Historische Vereniging Delfia Batavorum: een extra dik jubileumnummer.

Behalve de vaste rubrieken bevat dit Historisch Jaarboek voor Delft een grote verscheidenheid aan artikelen die in de meest ruime zin des woords betrekking hebben op de rijke geschiedenis van onze stad. De redactiecommissie is de diverse auteurs zeer erkentelijk voor hun waardevolle en lezenswaardige bijdragen.

Na gedurende 25 jaar deel te hebben uitgemaakt van de redactiecommissie heeft de heer M. van Noort de wens te kennen gegeven zijn werkzaamheden als secretaris te beëindigen. Hoewel wij zijn besluit respecteren, neemt de redactiecommissie node afscheid van hem, niet nadat wij hem hartelijk danken voor het vele werk dat hij voor het publiceren van het jaarboek gedurende zo vele jaren heeft gedaan.

Mevrouw drs. M.A. van der Meer zal zijn plaats innemen, thans als vaste redactiesecretaris. Vanaf deze plaats verwelkomen wij mevrouw drs. F. de Jong als nieuw lid van de redactie.

Na gedurende acht jaar de 'Kroniek' voor ons jaarboek te hebben verzorgd, heeft ons erelid drs. A.J.H. Rozemond deze taak overgedragen aan mevrouw A.M. Bergman. De redactiecommissie is de heer Rozemond bijzonder erkentelijk voor de nauwgezetheid waarmee hij zich van deze omvangrijke taak heeft gekweten. Vanaf 2001 (te publiceren in het volgende jaarboek) zal de kroniek dus verzorgd worden door mevrouw Bergman.

Mede door de zeer gewaardeerde financiële steun van de adverteerders/donateurs is dit jaarboek tot stand gekomen.

De redactiecommissie wenst de leden van de Vereniging enige aangename uren toe bij het lezen van het jaarboek.

De Redactiecommissie

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden

P. Bouwmeester† (1950)
Mr. G.E. van Walsum† en
mw. mr. J.M. van Walsum-Quispel† (1951)
Mr. H.E. Phaff (1952)
P.C. Visser† (1959)
J. van Oel† (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge† (1970)
C.D. Goudappel† (1976)
A.J.J.M. van Peert† (1977)
G.G. Kunz† (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp† (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond (1985)
Ir. K.J.H.W. Deen (1996)
Dr. M.A. Verschuyt (1997)
Prof. dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)

J.W. Blokpenning

D. Wijbenga† (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft (1995)
Redactiecommissie Delfia Batavorum (1996)

Bestuur

Drs. W.H.M. Aalbers (1997, voorzitter)
Dr. W.C.M. Zwennis (1995, secretaris en lezingen)
Ir. J.F. van Heel (1994, tot mei; penningmeester)
Ir. J.F. van Mierlo (sedert mei; penningmeester)
Dr. G. Verhoeven (1997, 2e voorzitter)
Mw. A.M. Bergman (1996, bibliotheek en lezingen)
Dr. H.L. Houtzager (1998, namens Redactiecommissie)
Mw. W.J.B.I. Leupen-van den Bosch (1996, excursies)
Mw. M. Poppink-de Kleer (1996, excursies)
Ir. F.N. Vroom (1998, namens Commissie Behoud Stadsschoon)
Mw. drs. A.M.G. Sterringa (1998, commissaris boeken)

Commissie Behoud Stadsschoon

Ir. J.G. Wegner (tot september; voorzitter)
Dr.ir. M. Tienstra (sedert september voorzitter)
Ir. F.N. Vroom (secretaris)
Ir. J.K. Abels
Mevr. P.C. van der Heijden-Wolfhagen
Ir. E.M.C.J. Quanjel (sedert november)
Ir. T. Remmerswaal (sedert november)

Redactiecommissie

Dr. H.L. Houtzager (voorzitter)
Mw. drs. M.A. van der Meer (sedert oktober secretaris)
M. van Noort (tot oktober; secretaris)
Mw. drs. F. de Jong (sedert oktober)
Dr. P.C.J. van der Krogt
H.W. van Leeuwen
Dr. M.A. Verschuyf

Publiciteitscommissie

P.A. van Koppen
Drs. B.W. Raymakers (tot september)

Commissie voor de Le Comteprijs

Mr. A.P.A. van Daalen
Ing. W.A.G. van Leeuwen
Ir. W.F. Weve

Lustrumcommissie 2000

Mw. mr. G.W.A. de Groot-Op den Brouw (voorzitter)
Dr. W.C.M. Zwennis (secretaris)
Ir. J.F. van Heel (tot mei penningmeester)
Ir. J.F. van Mierlo (vanaf mei; penningmeester)
M. van Noort
Dr.ir. M. Tienstra

Drs. Aalbers onderhield contacten met de VVV Delft.
Drs. Raymakers vertegenwoordigde Delfia Batavorum in de
Stichting Omroep Delft.

Jaarverslag over 2000

Bestuur

Het algemeen bestuur vergaderde acht keer. Het dagelijks bestuur kwam drie keer bijeen waarvan een keer voor overleg met het bestuur van Vereniging Vrienden van Het Prinsenhof te Delft. Leden van het bestuur vertegenwoordigden de vereniging bij verschillende gebeurtenissen, zoals de Willem van Oranjelezing, de heringebruikneming van de Oude Kerk, de opening van tentoonstellingen, etc.

In de samenstelling van het bestuur en van de commissies kwamen dit jaar enkele wijzigingen. Ir. J.F. van Heel had te kennen gegeven na zes jaar zijn functie als penningmeester te willen overdragen. Op voorstel van het bestuur stemde de algemene ledenvergadering (ALV) in met de benoeming van ir. J.F. van Mierlo als zijn opvolger.

De ALV ging ook akkoord met het voorstel van het bestuur om dr. H.L. Houtzager, die sinds 1998 namens de redactiecommissie de bestuursvergaderingen bijwoonde, en mevr. drs. A.M.G. Sterringa, sinds 1998 verantwoordelijk voor de verkoop van boeken tijdens de lezingen, te benoemen tot lid van het bestuur.

De heer M. van Noort heeft het bestuur meegedeeld dat hij zijn functie in de redactiecommissie met ingang van oktober wenste te beëindigen. De redactiecommissie is, mede op zijn initiatief, 25 jaar geleden opgericht; al die tijd is de heer Van Noort lid geweest. Delfia Batavorum is hem zeer veel dank verschuldigd, niet alleen voor zijn belangrijke bijdragen aan de publicaties die in deze periode zijn verschenen, maar ook voor zijn bemoeienis met andere activiteiten. In zijn plaats als secretaris van de redactiecommissie werd benoemd mevrouw drs. M.A. van der Meer. Met ingang van oktober is mevrouw drs. F. de Jong toegetreden tot de redactiecommissie.

Wegens aanvaarding van een andere werkkring heeft de heer drs. B.W. Raymakers zijn activiteiten voor de publiciteitscommissie moeten beëindigen. Het bestuur dankt hem voor zijn inspanningen om de publiciteit voor de vereniging te verzorgen.

Algemene ledenvergadering

De jaarlijkse ALV werd gehouden op 23 mei 2000. Het verslag van de secretaris van de ALV van 25 mei 1999 werd zonder opmerkingen goedgekeurd. De voorzitter van de kascommissie verklaarde de financiële stukken van de penningmeester te hebben gecontroleerd en in orde bevonden. Hierna werd

het bestuur door de vergadering gedechargeerd. De statutair aftredende voorzitter van de kascommissie, de heer drs. D.F.H. de Quartel, werd opgevolgd door de heer A.W. Brouwer. De commissie bestaat thans uit de heer J.W. Zuiderwijk (voorzitter), mevrouw B. Zwennis-de Vries en de heer Brouwer.

In de ALV werd afscheid genomen van de scheidende penningmeester, ir. J.F. van Heel. De voorzitter roemde de professionele wijze waarop hij gedurende zes jaar de financiële administratie van de vereniging had verzorgd. Hiernaast had hij ook een belangrijk aandeel in ledenwerfacties en andere activiteiten. Op voorstel van het bestuur benoemde de ALV de heer Van Heel tot erelid van de vereniging.

Publicaties en uitgaven

Op de ALV bood dr. H.L. Houtzager, voorzitter van de redactiecommissie, het eerste exemplaar van het jaarboek 1999 aan aan mevrouw Trude Gerritsma, eigenaresse van boekhandel 'De Omslag' te Delft, voor 'haar initiatieven die een belangrijke bijdrage leveren aan het literaire leven in Delft'.

Ter gelegenheid van het 13de lustrum heeft de lustrumcommissie, in samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst, de uitgave verzorgd van een fraai mapje met tien kaarten van houtsnedes die de beroemde graficus M.C. Escher in 1939 maakte van Delftse stadsgezichten. Deze kaarten waren nog niet eerder uitgegeven. Het grootste deel van de mapjes, gedrukt in een oplage van 800 stuks, was in korte tijd verkocht.

De redactiecommissie nam het initiatief om, eveneens ter gelegenheid van het lustrum, een kalender uit te geven. Op de kalender, die loopt van september 2000 tot december 2001, zijn unieke, voor een deel niet eerder gepubliceerde prenten en tekeningen van Delftse stadsgezichten afgebeeld. De uitgave was mede mogelijk dankzij financiële bijdragen van de gemeente Delft en het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland. Op de ALV bood dr. Houtzager het eerste exemplaar van de kalender aan aan mevrouw E.G. Braam-Heinen voor haar inspanningen voor de samenwerking tussen Delfia Batavorum en de Vereniging Vrienden van het Prinsenhof te Delft.

Het convocaat werd verzorgd door de secretaris en verscheen negen keer.

Le Comteprijs (zie ook blz. 181)

Op de ALV werd voor de eerste keer de in 1999 ingestelde Le Comteprijs uitgereikt. De commissie voor de Le Comteprijs had uit 15 kandidaten drie genomineerden voorgedragen, namelijk mevr. C.D. Freie-Prins voor de restauratie van de voorgevel van Oude Delft 210; de heer F. Spies voor de restauratie van het toegangshek van de boerderij Schieweg 146 en de heer P.A. Verveen voor de restauratie van Oosteinde 173. Door het bestuur werd de heer Spies aangewezen als winnaar van de Le Comteprijs 1999. Hij ontving een speciaal door de Koninklijke Porceleyne Fles vervaardigd bord en een oorkonde. Bij de uitreiking waren enkele nazaten van Adolf le Comte aanwezig.

Een kleinzoon was speciaal uit België gekomen, verder gaven een achterkleinzoon en een achterkleindochter van hun belangstelling blijk.

Het 13de lustrum

Een groot deel van de activiteiten stond dit jaar in het teken van het 13de lustrum dat als motto had *Leven, wonen en werken in Delft*.

- De opening van de lustrumviering was op de middag van 22 maart in het Delftse stadhuis. De schrijver en uitgever Wim Hazeu hield daar een lezing over *Escher, Delft en Hazeu*. Dit mede naar aanleiding van de lustrumuitgave van de Escherkaarten. Na de lezing overhandigde de voorzitter het eerste mapje kaarten aan mr. H.M.C.M. van Oorscot, burgemeester van Delft. De bijeenkomst werd muzikaal opgeluisterd door de fluitiste mevrouw L. van Oortmerssen en door het lezen van 'Delftse' gedichten door de heer en mevrouw Smit. Na afloop bood het bestuur de ruim honderd aanwezigen een aperitief aan.

- Het begin van de Delftse Boekenweek 2000 was aanleiding voor de tentoonstelling *Delft tussen de regels*. In een literaire wandeling door de Openbare Bibliotheek werden boeken, prenten en maquettes van Delftse straten en huizen, die voorkomen in verhalen en gedichten uit de Nederlandse literatuur, getoond. De tentoonstelling werd op 15 maart geopend. 's Avonds was er een literaire avond waar de Delftenaren A. Bonthuis, mevr. P. van der

Burgemeester Van Oorscot neemt de eerste set houtsneden van Escher in ontvangst.

Heijden, drs. J. van Leur, mevr. drs. L. Thijsse en dr. A. Verschuyf onder leiding van oud-burgemeester mr. H.V. van Walsum herinneringen ophaalden aan Delft van vroeger en aan Delftse schrijvers. De organisatie was in handen van Delfia Batavorum, Openbare Bibliotheek, Gemeentelijke Archiefdienst, Stichting 'Literaire Salon de Omslag' en Margriet van Bebber.

-Een week later, op de avond van 22 maart, organiseerden dezelfde instellingen en personen een literaire avond. Op verschillende locaties werd door bekende auteurs die een band met Delft hebben, W. Hazeu, A. Japin, J. van der Mast, P. van der Pas als De Genestet en mevr. G. van der Stap, voorgelezen uit eigen werk. Op vijf plaatsen luisterde een wisselende groep van ongeveer 30 personen naar de schrijvers.

- Op 20 mei scheepten ongeveer honderd leden en introducés zich in op

Literaire avond: Arthur Japin draagt op uit eigen werk.

twee salonboten om van Delft naar Delfshaven te varen. Hier werden verschillende bezienswaardigheden bezocht zoals Museum De Dubbelde Palmboom, de Oude Kerk uit 1417 en het Zakkendragershuisje uit 1640. Na een uitstekende lunch volgde een rondwandeling waarbij twee stadsgidsen vertelden over de geschiedenis van Delfshaven. De terugreis werd met bussen gemaakt.

- *Delft als Industriestad* was de titel van de lezing die oud-burgemeester mr.

H.V. van Walsum op 27 september in het Techniek Museum gaf voor 125 belangstellenden. De avond was mede georganiseerd door de Vereniging Vrienden van het Techniek Museum Histechica en de afdeling Geschiedenis van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs.

- Van 6 t/m 8 oktober was er wederom een lustrumreis. Vijftig leden bezochten per bus Mechelen, Brussel en Oudenaarde. In Mechelen werd de indrukwekkende tapijttentoonstelling *Los Honores* bezocht. De serie monumentale tapijten, gemaakt tussen 1520 en 1523 voor Karel V, was voor het eerst in zijn geheel buiten Spanje te zien. Na een stadswandeling onder leiding van een gids vertrok het gezelschap naar Brussel. De volgende morgen stond een zeer geslaagde speurtocht door de binnenstad van Brussel op het programma. Hierna was er gelegenheid zelf wat rond te kijken. Op de derde dag ging de reis naar Oudenaarde waar sommige deelnemers een wandeling maakten en anderen een tentoonstelling bezochten.

- Op 25 oktober sprak dr.ir. W.V.J. Freling over *Delftse krullen en versieringen, in hoofdzaak 18de-eeuwse stucversieringen in Delftse interieurs*. De lezing werd gegeven in de Oud-Katholieke Kerk aan het Bagijnhof die zeer rijk is aan fraai stucwerk.

- Als vervolg op deze lezing was op 4 november een rondwandeling georganiseerd waarbij de ongeveer honderd deelnemers gelegenheid kregen om in een aantal huizen het daar aanwezige 18de- en 19de-eeuwse stucwerk te bezichtigen. In elk pand was een explicateur aanwezig die uitleg gaf en vragen kon beantwoorden. Mede door hun medewerking en die van de eigenaren, resp. beheerders van de huizen, was deze middag zeer geslaagd. Na afloop bood het bestuur de wandelaars en overige leden een aperitief aan in het Delftse restaurant 'Johannes Vermeer'.

- Als slot van de lustrumviering was op de avond van 4 november een buffet georganiseerd, eveneens in 'Johannes Vermeer'. Op deze bijzonder geanimeerde avond, waaraan medewerking werd verleend door de tafelloochelaar Robert de Vries, hebben de honderd deelnemers in een gezellige sfeer genoten van een uitstekende maaltijd.

Lustrumcadeau

Traditiegetrouw werd de Delftse bevolking ook bij het 13de lustrum een cadeau aangeboden. Dankzij de royale bijdragen, waaronder enkele grote bedragen, van onze leden en van anderen, kon aan de kunstenaars Helen en Jille van der Veen opdracht worden gegeven om op drie panelen een afbeelding na te schilderen van een van de zogenaamde 'Goudse Glazen' in de St. Janskerk te Gouda. Het glas-in-loodraam beeldt het ontzet van Leiden in 1574 af; ook is een gezicht op Delft te zien. Het raam werd in 1603 door Delft aan Gouda geschonken.

Voorafgaande aan de eerder genoemde stadswandeling op 4 november werden de panelen onthuld door de burgemeester van Delft, mr. H.M.C.M. van Oorschot. Daartoe waren zij opgesteld in de St. Hippolytuskapel aan de Oude

Delft. Enkele weken na de onthulling werden de panelen op hun definitieve bestemming aangebracht: het driedelige blindvenster van Cameretten 1 hoek Wijnhaven (zie ook blz. 71 in dit jaarboek).

Algemeen

- Het huishoudelijk reglement van de vereniging was toe aan herziening. Op verzoek van het bestuur hebben mevrouw mr. G.W.A de Groot-Op den Brouw en de heer J. Grakist zich over de tekst gebogen en deze waar nodig aangepast. Voor de Commissie Behoud Stadsschoon en voor de redactiecommissie werden aanvullende regels opgesteld. De tekst werd vervolgens door het dagelijks bestuur, het algemeen bestuur en de commissies beoordeeld. Tenslotte kregen de leden gelegenheid op- of aanmerkingen te maken. Op voorstel van de voorzitter ging de ALV unaniem accoord met het herziene reglement.

- Als eerste werd aan mevrouw drs. I. van der Vlis een subsidie toegekend uit het Delfia Batavorum Fonds. Het was een bijdrage voor de uitgave van haar proefschrift *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw*.

- Op Delftdag (26 augustus) waren enkele leden van het bestuur met een stand aanwezig in het stadhuis. Er werden Escherkaarten en lustrumkalenders verkocht.

- Met medewerking van enkele leden werd tijdens de Open Monumentendag (9 september) door het bestuur acte de présence gegeven in het Gemeentearchief. Er werden inlichtingen over onze vereniging verstrekt en folders uitgereikt. Ook werd een aantal nieuwe leden ingeschreven.

- Aan een aantal leden werd informatie verstrekt t.b.v. onderzoek waaraan door hen werd gewerkt.

Lezingen

Het bestuur heeft getracht een lezingenprogramma samen te stellen dat voor veel leden interessante onderwerpen bevatte. Er werden negen lezingen georganiseerd waarvan één middaglezing. Vier lezingen werden gegeven in het kader van het 13de lustrum. Het verslag hierover is elders vermeld.

- De eerste lezing was op de middag van 22 januari. In het Auditorium van het Haags Gemeentemuseum sprak de historicus drs. L. Schledorn, aan de hand van de geschiedenis van Delft over de ontwikkeling van de Delftse aardewerknijverheid. Na de lezing was er gelegenheid in het museum de tentoonstelling *Tot oog en pronkery: Delfts aardewerk 1650-1800* te bezichtigen. Het aantal belangstellenden dat de reis naar Den Haag had gemaakt bedroeg circa 50.

- Op 15 februari bekeek de historisch geograaf drs. C. de Bont vanuit een historisch-geografische hoek het waterbeheer in het Delftse en hoe de eerste ontginningen in en rond Delft tot stand kwamen. Aandacht kreeg ook de watervoorziening van de bierbrouwerijen. (50).

- De geschiedenis en de recente restauratie van het 17de-eeuwse Generaliteitsmagazijn 'Het Kruithuis' aan de Schie bij Delft vormden het onderwerp van de lezing op 19 april door de bouwkundige mevrouw ir. G. Verschure. (60).

- Naar aanleiding van de eerste uitreiking van de in 1999 ingestelde Le Comteprijs hield drs. J.W.L. Hilkhuijsen na de ALV op 23 mei een lezing over Adolf le Comte. Hij besprak de betekenis van de kunstenaar op het gebied van ceramiek, gebrandschilderd glas en binnenhuisarchitectuur in de periode 1880-1915. (100).

- De laatste 'reguliere' lezing van dit jaar werd op 12 december verzorgd door de heer F.W. van Oostroom. Hij sprak over *Vorstelijk tuinieren*. De paleistuinen die Frederik Hendrik in de 17e eeuw in het Westland en in Rijswijk liet aanleggen konden wedijveren met andere vorstelijke tuinen in Europa. (70).

Excursies

- 9 juni stonden de heren B. Disser, manager bij de Rijksgebouwendienst, en C. van der Salm, directeur van de Firma Huurman, klaar om belangstellenden uitleg te geven over de restauratie van het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk en over de restauratie van de Oude Kerk. Op verzoek van de explicateurs was de groep beperkt tot ongeveer dertig personen.

- Op 5 september was een middagexcursie georganiseerd naar het Koninklijk Huisarchief in Den Haag. Hieraan konden niet meer dan 25 personen deelnemen. Na de eerste aankondiging was de excursie in korte tijd volgeboekt.

Ledenbestand

Op 31 december 2000 bedroeg het aantal leden 1262. Mede door de publiciteit rondom de lustrumviering konden 92 nieuwe leden worden ingeschreven. Om verschillende redenen (overlijden, verhuizing, niet betalen van de contributie, opzegging, moesten 36 leden worden uitgeschreven. De toename van het aantal leden bedroeg derhalve 56. Elk jaar blijkt opnieuw dat een (wisselende) groep van ongeveer 100 leden pas na herhaalde verzoeken en soms persoonlijke benadering er toe komt de contributie te betalen.

W.C.M. Zwennis, secretaris

Jaarverslag van de Commissie Behoud Stadsschoon

Het jaar 2000 startte voor de commissie met een gemeentelijke informatiebijeenkomst over de voorbereiding van een nieuw bestemmingsplan voor de binnenstad. Deelneming aan het Binnenstadsforum maakte het mogelijk de gang van de *Startnota Bestemmingsplan Binnenstad Delft* te volgen. De commissie heeft veel waardering voor de uiteindelijke versie van deze nota, die

op 25 mei door de gemeenteraad is vastgesteld. Ook heeft de commissie zich gebogen over het voorontwerp van het 'Bestemmingsplan Zuidpoort'. De verdeling van de EZH-gelden heeft een bedrag van f 5 miljoen opgeleverd voor de restauratie van Delftse monumenten. De commissie heeft met de toekenning van dit bedrag ingestemd. Verder heeft de commissie zich erin verdiept of de Pauwmolen en het laboratorium van de Gist- en Spiritusfabriek aan de Wateringsevest behouden moeten blijven. Bovendien is het gemeentebestuur aangeschreven over het toekomstige gebruik van de Calvébrug en is ingesproken over de beoogde nieuwbouw van IPSE aan de Paardenmarkt. In dit verslagjaar kwam de commissie vijfmaal bijeen. Sinds een half jaar telt de commissie twee nieuw leden: ir. Emile Quanjel en ir. Tammo Remmerswaal, beiden architect. Ir. Jan Wegner, jarenlang voorzitter van de commissie, heeft zich teruggetrokken; dr.ir. Menno Tienstra is hem als voorzitter opgevolgd.

F.N. Vroom, secretaris

Kroniek over 2000

samengesteld door A.J.H. Rozemond

Januari

- 1 Berend van Kooten, zoon van Alrik van Kooten en Nicole Odinet uit 's-Gravenzande, is de eerste baby die in het jaar 2000 in Delft wordt geboren. De millenniumbaby weegt zeven pond.

1 januari: De Millennium-baby Berend van Kooten.

- 1 Een megafusie in verzorgingsland zorgt voor de oprichting van de Stichting Zorginstellingen 'Pieter van Foreest'. Van de nieuwe stichting maken naast verpleeghuis De Bieslandhof, de Delftse wooncentra Die Buytenweye, Huuse van Sint Christoffel, Stefanna en Monica en wooncentrum Veenhage in Nootdorp deel uit. Het ligt in de bedoeling, dat binnenkort ook de wooncentra Delfshove en Abtswoude zullen toetreden. In Delft blijft dan alleen de PCVB over met de verzorgingshuizen Lindenhof en Marcushof.
- 3 Delfts bekendste zwerver, Chris Marcus, overleden op 29 december 1999, wordt naar zijn laatste rustplaats gebracht.
- 7 Tijdens de viering van de 158ste dies natalis van de Technische Universiteit Delft worden eredoctoraten uitgereikt aan mevrouw dr. E. Kooi, oud-directeur van Philips Research Laboratories te Sunnyvale (USA) en aan dr. C. le Pair, oud-directeur van de Stichting Technologie & Wetenschap (STW).
- 12 De musicus Pierre van Hauwe viert zijn 80ste verjaardag. In Delft geniet hij vooral grote bekendheid vanwege de door hem jaarlijks georganiseerde volkszangdag en de op de Markt gehouden aubades op Koninginnedag.

- 12 Wethouder Torenstra verklaart de hondenuitlaatstrook in de Indische Buurt voor geopend. Als na een jaar blijkt dat de stroken bevallen en de overlast in deze wijk duidelijk minder wordt, bekijkt de gemeente of ook elders dergelijke stroken kunnen komen.
- 18 Ivo Merks promoveert aan de Technische Universiteit Delft op een proefschrift over hoorbrillen. Ook al hebben slechthorenden een gehoorapparaat in, dan nog kunnen zij vaak nauwelijks deelnemen aan gesprekken, doordat de huidige elektronische hoorhulpen de onhebbelijke gewoonte hebben om ook de achtergrondgeluiden te versterken. Na twaalf jaar studie is hieraan nu een einde gekomen met de verschijning van de hoorbril.
- 19 Drs. P.H. Schoute wordt geïnstalleerd als dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Delfland. Hij is de opvolger van drs. P. Zevenbergen, die als nieuwbenoemd lid van de Algemeen Rekenkamer in Den Haag het financieel beheer over de rijksmiddelen gaat controleren.
- 31 Na twee jaar noeste arbeid is de restauratie van het Kruithuis gereed gekomen. De officiële overdracht van de gemeente aan de nieuwe eigenaar, Scoutinggroep Delfland, wordt verricht door wethouder Grashoff.

Februari

- 5 De Vierhovenkerk aan de Obrechtstraat krijgt een nieuw orgel. Totnogtoe heeft men zich moeten behelpen met een elektronisch orgel. Het wordt ingewijd met een concert van de organist Christo Lelie.

5 februari: Het nieuwe orgel van de Vierhovenkerk.

- 6 Op 84-jarige leeftijd overlijdt Frits Schonk. Hij is ruim 75 jaar lid geweest van de Delftse turnvereniging Sparta. Vele jaren maakte hij deel uit van de nationale turnselectie. Daarnaast heeft hij zich langdurig verdienstelijk gemaakt als trainer en bestuurder, zowel voor Sparta als voor andere turnverenigingen, zowel op plaatselijk als op nationaal niveau. Hij was onder meer ridder in de Orde van Oranje-Nassau en erelid van de Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie en van Sparta.
- 18 Prof.ir.W. Dik, voorzitter van de raad van bestuur van de Koninklijke KPN N.V. wordt in verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd door de Koningin benoemd tot Grootofficier in de orde van Oranje-Nassau.
- 29 Mylène Guilonard wordt uitgeroepen tot schrikkelbaby van het jaar 2000. Van de geboortekaartjes van de op 29 februari geboren kinderen kwam dat van haar als winnaar uit de bus.

Maart

- 2 René van der Star en Jan Dees schenken hun verzameling Indonesisch textiel en doeken aan het Etnografisch Museum 'Nusantara'.
- 5 Gerrie Geelen wint het derde open Nederlands kampioenschap driebanden-groot voor dames.
- 5 Zondagsschool 'De Zaaier' van de Hervormde Gemeente bestaat 75 jaar en viert dit heuglijke feit met een dienst in de Nieuwe Kerk.
- 14 De gemeente Delft en het Hoogheemraadschap van Delfland presenteren het zgn. 'Waterplan Delft'. Daarin wordt uiteengezet hoe men denkt het oppervlaktewater in Delft schoon en beheersbaar te krijgen. Naast maatregelen op langere termijn zijn in het plan ook maatregelen op korte termijn te vinden. Zo wordt de veiligheid in de oostelijke binnenstad vergroot door de aanleg van schuiven, waarmee bij zware regenval het Rietveld en de Vlamingstraat van het boezemwater kunnen worden afgesloten.
- 17 DHC viert zijn 90-jarig bestaan met het organiseren van verscheidene activiteiten.
- 17 Wethouder Rensen en de jongste leerling van de school, Julia Fijen, metselen een gedenksteen in het gebouw van de Delftse Schoolvereniging aan het Koningsplein. Hiermee wordt op symbolische wijze gevierd dat het hoogste punt van de nieuwbouw is bereikt. Als gereedschap wordt gebruikt de 250 jaar oude zilveren troffel, waarmee in 1909 een gedenksteen in het huidige gebouw is gemetseld.

- 17 Wethouder Grashoff en Gretha Jansen, directeur van de woningbouwcorporatie 'Vestia Delft', geven het startsein voor de aanleg van een milieuvriendelijk watersysteem in de wijk de Wippolder. Dit moet het mogelijk maken regenwater en rioolwater gescheiden af te voeren. De hoeveelheid verontreinigd rioolwater wordt hierdoor beperkt en het rioolsysteem ontlast.
- 18 Kroonprins Willem-Alexander, te gast in het Waterloopkundig Laboratorium, werkt mee aan de totstandkoming van een documentaire van de NCRV over de waterproblematiek in de komende eeuw.
- 18 Op het Wereld Water Forum in Den Haag gaat het Wereldwaterspel in première. Dit computerspel, ontwikkeld door twee Delftse bedrijven, moet jongeren over de hele wereld bewust maken van de internationale problemen rond de watervoorziening. Het eerste exemplaar van de cd-rom is voor de kroonprins.
- 28 Op 65-jarige leeftijd overlijdt A.N.J. Ruijt, erelid van de tafeltennisvereniging DHC.

April

- 1 Dries van der Velde plant, samen met zijn kleinzonen, zijn laatste boom in het Heempark. Met deze daad neemt hij afscheid als beheerder van het arboretum.
- 1 Mevrouw E.M.K. van den Bosch-Schönau krijgt de gouden A.V.V.L.-speld uitgereikt uit dank voor de vele diensten door haar aan de vereniging bezwezen. De A.V.V.L. verzorgt uitvaarten voor haar leden.
- 2 De Rotary Club Delft organiseert een Benefiet Lunchconcert, gegeven door Djoke Winkler Prins sopraan en Gerard Bal orgel, en door een speciaal voor dit concert opgericht gelegenheidskoor, dat onder leiding staat van Kees van der Linden en Pierre van Hauwe. De opbrengst, groot f 2.250,- schoon, is bestemd voor het herstel van de verlichting in de Oude Kerk.
- 10 Op 100-jarige leeftijd overlijdt Jacomina Marijs, weduwe van Christiaan Bokkers.
- 15 De oranjekoorts breekt los. De eerste symptomen zijn geconstateerd in de Delftse wijk 'Het Rode Dorp' (!). In de compleet versierde wijk is alles oranje wat de klok slaat. Het lijkt wel of het Europees Kampioenschap voetballen al is begonnen.
- 15 Café-Royal aan de Voldersgracht is het eerste café-restaurant voor oud-mi-

litairen in Nederland. Veteranen kunnen op vertoon van hun pasje korting krijgen op maaltijden en drankjes. Verder is er ruimte beschikbaar voor het houden van reünies. Op de eerste bijeenkomst treft een vijftigtal leden van het Nederlandse Veteranen Forum elkaar in het café. De meesten zien elkaar voor het eerst in levenden lijve, want tot dan toe ontmoetten zij elkaar voornamelijk via internet. Het Veteranencafé Royal is een initiatief van de Delftenaren Gerard van Wageningen en Ruud Bos, die zich tot doel hebben gesteld in heel Nederland een netwerk van dergelijke cafés op te richten.

- 16 De rugbysters van het Delftse Thor worden nationaal kampioen door van R.C. Wageningen met 35-10 te winnen. Hiermee behalen zij voor de tiende keer de landstitel, waarvan negen keer op een rij. De Rugby Club Delft degradeert naar de 3e klasse door te verliezen van de Rotterdamse Studenten Rugby Club.

16 april: Thor wordt voor de 10de keer landskampioen.

- 16 Dit jaar wordt de Sportraadbeke uitgereikt aan Hanneke Janssens, lid van de golfafdeling van Sportvereniging Concordia. Zij krijgt de beke bovenal vanwege haar Europese titel golfen voor gehandicapten, die zij vorig jaar behaalde in het Italiaanse Modena.
- 19 DNA-onderzoek wijst uit dat de man die in het Kalverbos begraven ligt niet koning Lodewijk XVII van Frankrijk kan zijn [zie ook het artikel van Petrie elders in dit jaarboek].

- 26 Aan het galaconcert, een hommage aan de 80-jarig Delftse dirigent, componist en muziekpedagoog Pierre van Hauwe, doen leerlingen mee van de Muziekscholen van Praag (Tsjechië), Porto (Portugal) en het Oostenrijkse Inning - scholen, waaraan Van Hauwe - onder meer - les geeft. Van Nederlandse zijde treden op het koor en orkest van de Vrije Akademie. Muzikale medewerking wordt verder verleend door een groot gelegenheidskoor en het voormalige Delftse madrigaalkoor. Uitgevoerd worden werken van Vivaldi, Chatsjatoerian, Bernstein, Orff en van de jarige zelf. Hiermee eert Delft een musicus, die ook in het buitenland school maakte met zijn visie op het muziekonderwijs. De opbrengst - ruim f 11.000 - is bestemd voor de Rotary Club Delft, die daarmee ten dele een project in Ghana financiert.
- 27 Gino Scalzo verlaat de gemeenteraad. Hij maakte daarin gedurende veertien jaar deel uit van de fractie van de Partij van de Arbeid. Hij heeft zich in het bijzonder ingezet voor de belangen van de migranten, niet alleen in Delft, maar ook binnen de gehele Nederlandse samenleving. Hij wordt benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau. Rob Hollink volgt hem op in de raad.
- 27 Astrid Janssen (STIP) legt haar functie als wethouder neer. Haar portefeuille wordt overgenomen door haar even oude partijgenoot Matthijs Mahler (23). Deze wisseling van de wacht is al vastgelegd bij het aantreden van Astrid in 1998. Zij was toen de jongste wethouder in Nederland.

27 april: Astrid Janssen (rechts) en de beide andere Delftse wethouders D. Rensen en J. Torenstra tijdens de wekelijkse vergadering van het college van Burgemeester en Wethouders.

- 28 Ter gelegenheid van de verjaardag van H.M. de Koningin wordt de nieuwe dijkgraaf van Delfland, drs. P.H. Schoute, benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau en voorts mevrouw G. de Roo-Dame en de heren P. Mathlener, C. Noordhuizen en J. Voogt tot leden in dezelfde orde.

Mei

- 3 Minister De Grave van Defensie opent in het Legermuseum een tentoonstelling gewijd aan de Militaire Willems Orde, die 185 jaar geleden door koning Willem I in het leven was geroepen.
- 13 De Delftse Dierenbescherming e.o. viert haar 100-jarig bestaan. Het jubileum wordt op grootse wijze op de Markt gevierd.

13 mei: Jubileumviering van de Dierenbescherming op de Markt.

- 13 De Stichting 'Molen de Roos' krijgt ter gelegenheid van de nationale monumentendag van bakker J.C. Roodenrijs een circa honderd jaar oude molensteen cadeau, ter plaatsing bij de ingang van de molen.
- 23 Manita Koop, fractie-voorzitter van het CDA, legt deze functie neer. Zij blijft wel lid van de gemeenteraad. Oud-wethouder W.A.G. van Leeuwen neemt haar taak over.
- 24 Ter gelegenheid van haar 90-jarig bestaan publiceert de woningcorporatie 'Hippolytus' een bloemlezing uit haar geschiedenis: *Hippolytus 1910-*

2000: *van corporatie naar coöperatie*. De corporatie werd in 1910 opgericht als 'Roomsche Katholieke Bouwvereniging Sint Hippolytus'. Dit jaar bestaat de corporatie voor het laatst. In juni aanstaande fuseert zij met de Delftse corporatie 'Onze Woning' en met 'A.V.S. Volkshuisvesting'.

Juni

- 1 De woningbouwcorporaties Hippolytus, Onze Woning en Volkshuisvesting gaan een fusie aan. 'Delftwonen' wordt de naam van de nieuwe combinatie, die over 10.000 woningen beschikt. Delftwonen heeft 21% van de totale Delftse woningvoorraad in beheer en is daarmee de grootste verhuurder in Delft.
- 6 Ter ere van het 60-jarig bestaan van muziekhandel Van Buytene aan de Binnenwatersloot geeft Yvo Janssen een Bachconcert in het stadhuis. Een maand later, op 2 juli, komt het zigeunerorkest Tata Miranda naar Delft om bij de Oostpoort een openluchtconcert te geven.
- 17 Het bestuur van de voetbalvereniging D.H.L. reikt voor de tweede keer de vrijwilligersprijs uit, dit jaar aan Leo Massar. De prijs - de Piet Bommelé-trofee - is een wisselprijs, die jaarlijks na afloop van het voetbalseizoen van bezitter wisselt.
- 20 Ds. Hendrik van den Belt doet zijn intrede in de Hervormde Gemeente Delft. Zijn vorige gemeente was Oud-Alblas.
- 22 Het thema van de dit jaar te houden 'Willem van Oranje-lezingen' is (inter)nationalisme. Het gekozen onderwerp moet niet alleen ten tijde van de prins belangwekkend zijn geweest, maar moet ook nu nog altijd actueel zijn. Aan de sprekers, prof. dr. W.Th.M. Frijhoff en Europees Commissaris dr. F. Bolkestein, de taak een koppeling te leggen tussen het heden en het verleden.
- 23 De R.K.Basisschool Cornelis Musius viert haar 75-jarig bestaan met een spetterende jaarmarkt. De opbrengst is bestemd voor de nieuwe inrichting van het schoolplein.
- 29 Joop de Hoog, sinds 1952 eigenaar van groentenkraam 'De Hoog voor de Kerk' houdt het voor gezien. Hij wordt door collega's en vaste klanten met bloemen en andere geschenken uitgeluid.
- 29 De vernieuwing van het Stationsplein is eindelijk gereed. Jarenlang heeft de opknappbeurt geduurd. Het ontwerp van het huidige bushuis is van Mick Eekhout van Octatube.
- 29 Boudewijn Boelens vertrekt uit de raad. Hij zat van 1982 tot heden in de

raad voor de VVD, waarvan van 1990 tot 1998 als wethouder, met Stadsontwikkeling, Beheer en Regiobeleid in zijn portefeuille. In de ontstane vacature wordt voorzien door Leja van der Hoek. Marco Bouman wordt de nieuwe fractievoorzitter.

Juli

- 1 Ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan houdt de Delftse Korfbalvereniging DKC een receptie.
- 1 De stripfiguur Dirk van Delft sluit zijn souvenirshop. Richard Bijloo, met zijn broer Aad de geestelijke vader van de stripfamilie van Delft, is hier niet rouwig om vanwege het gevaar van herhaling. Dirk van Delft stapte twee jaar geleden met zijn gezin de rubriek 'streken' van de *Delftsche Courant* binnen. Elke zaterdag had hij of een van zijn familieleden een nogal expliciete kijk op het wel en wee van de stad.
- 1 Wethouder Torenstra 'opent' het kunstgrasveld bij de Delftse voetbalvereniging D.H.L in sportpark Brasserskade. Een paar dagen later stelt hij een dergelijk grasveld in Sportpark Kerkpolder in gebruik. De velden zijn zeer uniek. Voor voetballers is het namelijk niet gebruikelijk om op kunstgras te spelen.
- 1 De wooncentra voor ouderen Abtswoude en Delfshove treden toe tot de op 1 januari opgericht Stichting Pieter van Foreest.
- 4 Dr. N. de Voogd, voorzitter van het College van Bestuur van de Technische Universiteit Delft, krijgt uit handen van de Franse ambassadeur in Nederland Bernard de Montferrand een hoge Franse onderscheiding. Hij wordt Chevalier de la Légion d'Honneur wegens zijn inspanningen tot verbetering van de universitaire wetenschappelijke betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk.
- 6 De heer De Voogd (zie hierboven) geeft het startsein voor de verbouwing van de voormalige bibliotheek van de Technische Hogeschool aan de Doelenstraat tot 104 appartementen.
- 6 Op 87-jarige leeftijd overlijdt J.W.A. (Jan) Kloeg. Van 1945 tot 1978 was hij eigenaar van de nog bestaande herenmode- en gelegenheidskledingzaak, die hij had overgenomen van zijn vader (en grootvader). Vele Delftenaren en studenten zijn voor hun bruiloften en partijen door hem gekleed.
- 14 Het nieuwe kennis- en informatiecentrum van Geo-Delft, genaamd Het Transferium, wordt officieel door de staatssecretaris van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat Monique de Vries geopend.

- 20 Op 89-jarige leeftijd overlijdt de bioloog dr. W.F.F. Oppenoorth. Hij stond aan de wieg van het DNA-onderzoek. Hij was drager van het Verzetsherdenkingskruis.
- 28 Voor de vierde maal wordt in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof het Delft Chamber Music Festival gehouden. Tot en met 6 augustus kunnen liefhebbers van klassieke muziek hun hart ophalen. Met dit festival heeft Delft inmiddels definitief een plaats veroverd bij de liefhebbers van kamermuziek.

Augustus

- 2 Op 76-jarige leeftijd overlijdt dr. H. Looijenga, lid van de gemeenteraad voor het CDA van 1974 tot 1981.
- 4 Op 62-jarige leeftijd overlijdt Freek Bruggeman, erelid van de voetbalvereniging D.H.C.
- 5 Liefst 150.000 Delftenaren zien het varend bloemencorso aan zich voorbijtrekken.
- 7 Het nieuwe overlaadstation aan de Schie wordt in gebruik genomen twee dagen nadat het oude station aan de Laan van Vollerling gesloten was. Het complex was technisch verouderd. Het nieuwe voldoet weer aan de eisen van deze tijd. Het heeft een regionale functie en zal jaarlijks 100.000 ton huishoudelijk afval verwerken.
- 21 In het bedrijfsmuseum van de Aardewerkfabriek 'De Porceleyne Fles' aan de Rotterdamseweg onthult de directeur van het Amsterdamse Rijksmuseum een tegeltableau, voorstellend de Nachtwacht van Rembrandt. Het door de Delftenaren Jos van de Giessen en Nico de Graaf op ware grootte vervaardigde kunstwerk meet 3,5 bij 4 meter.

21 augustus: De Nachtwacht als Delfts blauw tegeltableau.

September

- 2 De atletiekvereniging AV'40 bestaat 60 jaar. Dit heuglijke feit wordt gevierd met een 24-uursactiviteit.
- 7 Leador Danscafé aan de Verwersdijk is vrijwel volledig uitgebrand. Er is sprake van brandstichting.
- 8 Met de heropening van het gerestaureerde Kruithuis wordt het startsein gegeven voor de jaarlijkse Open Monumentendag. Maar liefs 35 monumenten zijn te bezichtigen, waaronder de geheel herstelde Oude Kerk.
- 9 Op 60-jarige leeftijd overlijdt Erika Becker-Guggi. Zij leidde sinds 1971 een restauratie-atelier, waarin zij kunstvoorwerpen en meubels uit particuliere verzamelingen, kerken en kloosters herstelde. In Delft heeft zij onder meer het op linnen geschilderde plafond van studentensociëteit Phoenix gerepareerd.
- 14 De minister van Verkeer en Waterstaat mevrouw T. Netelenbos slaat met een antieke hei-installatie de eerste paal voor de nieuwbouw van het hoofdkantoor van de Meetkundige Dienst de grond in. Later op de dag opent zij het Testcentrum voor Verkeerssystemen. Beide zijn onderdelen van haar ministerie. De Meetkundige Dienst is al sinds 1931 in Delft gehuisvest, eerst in het gebouw Kanaalweg 4, later in Kanaalweg 3. Het Testcentrum is gehuisvest Kluyverweg 4. Beide instellingen kozen voor Delft als vestigingsplaats vanwege de nauwe relatie met kennisinstituten als de Technische Universiteit, TNO, Connekt en Trail.
- 14 Het Cameretten Festival is voor één keer terug in Delft op zijn oude locatie de Koornbeurs, in verband met de viering van het 35-jarig bestaan van het festival. [zie ook de rubriek Nieuwe Straatnamen in dit jaarboek].
- 16 Al weer voor de tiende keer zijn de dames van dweilorkest De Vanilla's in het Duitse Poppelsdorf nabij Bonn. Het Delftse orkest, dat alleen uit dames bestaat, neemt daar deel aan een groot straatfestijn. Vanwege het tweede lustrum worden zij extra in de bloemetjes gezet.
- 17 Het dubbel Schepers/De Vroom van de petanquevereniging M.I.D.I. verovert in Apeldoorn voor de tweede keer in successie het Nederlands kampioenschap.
- 18 Daniël Morwangwato Mampuru, burgemeester van Pretoria, brengt een bezoek aan Delft. Sinds 1994 helpt Delft via een stedenbandovereenkomst bij de ontwikkeling van deze Zuid-Afrikaanse stad.
- 20 Op 95-jarige leeftijd overlijdt prof.ir. S.J. van Embden, architect en ste-

denbouwkundig ingenieur. Hij was onder meer nauw betrokken bij de wederopbouw van Rotterdam na de oorlog, en bij de opzet van groeigemeenten als Zoetermeer en Lelystad. Ook internationaal profileerde hij zich als een vooraanstaand stedenbouwkundige. In 1949 werd hij bouwkundig adviseur van de gemeente Delft voor de reconstructie van de historische binnenstad. Tegelijkertijd was hij hoogleraar aan de toenmalige Technische Hogeschool.

22 september: S.J. van Embden.

- 21 Vijf leden van de Socialistische Partij verstoren de Verenigde Vergadering van het Hoogheemraadschap van Delfland. Zij vinden dat het waterschap de zogenaamde kwijtscheldingsregeling soepeler moet hanteren.
- 22 Mr. Pieter van Vollenhoven, voorzitter van het Nationaal Restauratiefonds, heropent de Oude Kerk. De restauratie heeft drie jaar geduurd.

22 september: Heropening van de Oude Kerk.

- 24 Voor het tweede jaar wordt een deel van de binnenstad afgesloten voor gemotoriseerd verkeer. Op deze auto-vrije zondag geldt een parkeer- en inrijverbod van de Brabantse Turfmarkt tot de Oude Kerk.
- 28 Rolf Clason wordt in de Delftse raad de opvolger van ex-S.P.er Ruud Dingler. Evenals deze neemt hij tot groot ongenoegen van de partij als onafhankelijke zijn plaats in.

Oktober

- 4 De Delftse Voetbal Club DVC benoemt de heer A. Huisman tot erelid van de vereniging.

*4 oktober:
Arie Huisman.*

- 7 Oud-voorzitter Joop Bol van voetbalvereniging S.E.P. en van de Congregatie van RK Jongeren krijgt uit handen van wethouder Torenstra de gemeentepening van Delft vanwege zijn langdurige inzet voor beide clubs, alsmede voor zijn werk voor het Rode Kruis.
- 12 De Delftse sporters, die hebben meegedaan aan de Olympische Spelen in Sydney (Australië), worden in het stadhuis uitbundig toegejuicht. 'Slachtoffers' zijn de winnaar van de zilveren medaille met de heren-dubbel-vier Jochem Verberne en het Proteus-Eretes lid Carin ter Beek, die zilver won met de vrouwen-acht. Beiden krijgen uit handen van burge-meester Van Oorschot de zilveren sportspeld van de stad Delft uitgereikt. De roeiers Gerritjan Eggenkamp, Gijs Kind en Niels van der Zwan, die met de Holland Acht II net buiten de prijzen vielen, evenals de zwemmer Ewout van Holst, krijgen een cadeautje en een bloemetje van de burge-meester.
- 18 Tijdens de jaarvergadering treedt het voltallig bestuur van de Socialistische Partij in Delft af. Besloten wordt een nieuwe partij op te richten, 'Leefbaar Delft' geheten.
- 21 Roeivereniging De Delftse Sport, gehuisvest in de oorspronkelijk als verdedigingswerk gebouwde Sint Hubertstoren aan het Oostplantsoen viert haar 111de verjaardag o.a. met de doop van een nieuwe boot.

- 21 Wethouder Torenstra reikt de gouden sportspeld uit aan de heer Sluytman van de handboogsportvereniging Frederik Hendrik wegens zijn verdiensten voor de club in de afgelopen jaren.
- 25 Op 86-jarige leeftijd overlijdt L.P. Bruijtel, 'bouwpastoor' van het Revalidatiecentrum, waarvan hij de eerste geneesheer-directeur was. Delft stond model voor Nederland als het om soortgelijke centra ging.

November

- 3 Op 86-jarige leeftijd overlijdt W.A. Havenaar, voorheen bedrijfsleider bij de Sociale Werkplaats te Delft. Daarnaast hield hij zich intensief bezig met de Diaconie van de Hervormde Gemeente en met de Protestants-Christelijke bejaardenzorg in Delft.
- 4 Wegens drukke bezigheden op verschillende terreinen legt de fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid Wim den Boef zijn functie neer. Hij blijft wel lid van de gemeenteraad. Anita Vlekke neemt deze taak van hem over.
- 8 Het Tweede-Kamerlid Rob Oudkerk opent officieel het gezondheidscentrum 'De Hoed', gehuisvest in het pand Kampveld nr. 10. De bedoeling is zoveel mogelijk disciplines onder één dak te verkrijgen. In het gebouw zijn thans onder meer enkele huisartsen, een tandarts, een apotheker en enige fysiotherapeuten werkzaam.
- 11 De nieuwe stadsprins voor het komend jaar is Hans la Rochelle, die zijn functie zal vervullen onder de naam van Hans de Eerste, Kabbelaar de Vijfentwintigste.
- 20 Molen de Pauw, gelegen aan de Delfgauwseweg, is niet meer. Op het vrijkomend terrein komt een bedrijfsgebouw. De Pauwmolen was het laatste restant in ons land van een loodwitmolen. De molen produceerde tot in de 19de eeuw loodglazuur voor Delfts aardewerk.
- 25 De Delftse rockband Incense, bestaande uit Selwyn Slop, Remco Cornelissen en Bart Baekelandt, wint in Amsterdam de finale van de Grote Prijs van Nederland in de meest aansprekende categorie pop/rock, de belangrijkste prijs voor amateurbands in ons land.

25 november: Incense.

- 27 'Op bezoek bij mr. Green' met in de hoofdrol Johnnie Kraaijkamp sr. is door het Delftse publiek gekozen als beste toneelvoorstelling van het theaterseizoen '99-'00. Na afloop van de voorstelling wordt hem de tooneelprijs 'De Delftse kijker' uitgereikt.
- 30 Twee vakbondsleden, te weten wethouder Torenstra en de heer K.G. Spiero worden door het FNV in het zonnetje gezet vanwege hun langdurig lidmaatschap. Jan Torenstra tekent voor 25 jaar en de heer Spiero voor zegge en schrijve 70 jaar.

December

- 13 Op 72-jarige leeftijd overlijdt J.H.N.M. (Jan) van der Velden. Hij was van 1975 tot 1988 lid van de gemeenteraad voor het CDA.
- 14 Burgemeester van Oorschot reikt het Draaginsigne Gewonden uit aan G.A. Ankoné vanwege de lotgevallen die hij heeft doorgemaakt in zijn diensttijd, die hij na de oorlog merendeels in Nederlands-Indië heeft doorgebracht.
- 15 Jacques van den Berg krijgt de gemeentepenning uitgereikt wegens zijn verdiensten voor de zwemvereniging 'De Delftse Watervrienden'. Hij was meer dan dertig jaar bestuurslid.
- 31 Verzorgingstehuis Sint Christoffel in de Papestraat, Nederlands oudste verzorgingshuis gevestigd op één en dezelfde locatie, sluit zijn deuren. De hotelgroep Zalwin uit Zoetermeer neemt het historische gebouw over. Het wordt een driesterrenhotel met 69 kamers en ca. 250 bedden.

31 december: De binnentuin van huize Sint Christoffel.

SINDS

VAN LOENEN

1842

KLOKKEN, HORLOGES, BAROMETERS EN
ANDERE TIJDSVERSCHIJNSELEN

*Friese stoelklok omstreeks 1750
volledig gerestaureerd, 5 jaar garantie*

STADSUURWERKMAKERS

MARKT 63 2611 GS DELFT 015 - 2123735

Delft als industriestad

De periode van 1850 tot 1950

H.V. van Walsum

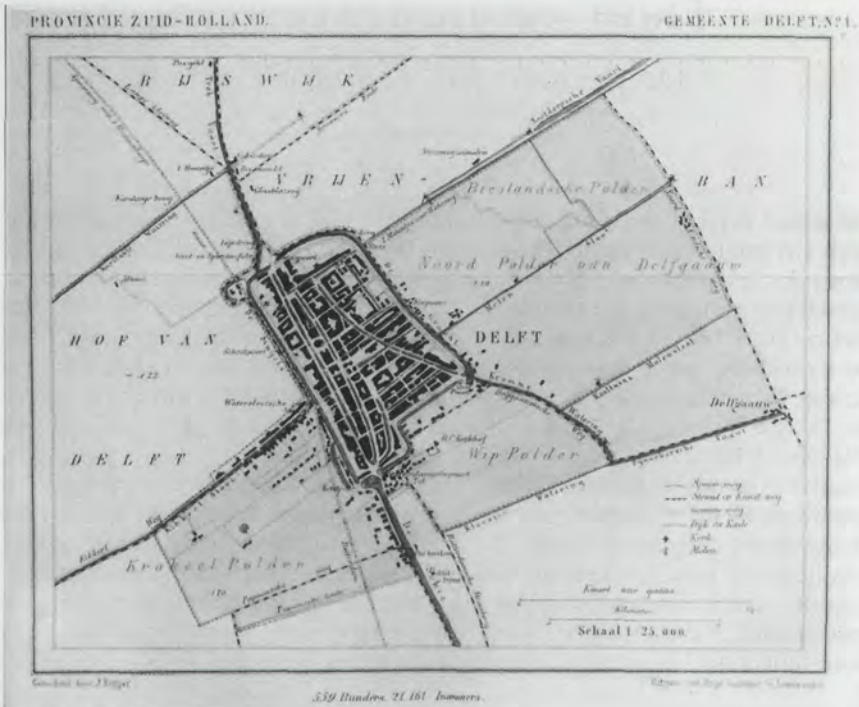
Dit artikel is een bewerking van een lezing, op 27 september 2000 gehouden voor het jubilerende Delfia Batavorum, Histechnica en de afdeling Geschiedenis der Techniek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs. Het doel is de ontwikkeling na te gaan van Delft tot industriestad in de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw of, zoals prof.dr. J.A. de Jonge het in zijn monografie over de industriële ontwikkeling van Delft in de 19de eeuw in een ondertitel beschrijft: 'van stille nette plaats tot centrum van industrie'. In het artikel wordt de Delftse industrie beschreven vanuit vier ijkpunten: de jaren 1850, 1900, 1927 en 1950.

Daarnaast wordt de groei gevolgd van het hoger technisch onderwijs in Delft: van Koninklijke Akademie via Polytechnische School tot en met Technische Hogeschool. Nagegaan wordt of er aanwijzingen zijn dat de aanwezigheid van hoger technisch onderwijs van belang is geweest als een vestigingsvoorwaarde voor bedrijven, of als een instituut, waarvan de nabijheid als een meerwaarde werd ervaren. De rol van de gemeente wordt aangestipt waar deze functioneel is, maar wordt niet consequent weergegeven.

Delft in 1850

Wie de kaart bekijkt ziet een omwalde stad met ongeveer 18000 inwoners. De gemeentegrenzen omgordden de stad toen veel strakker dan thans het geval is. De stad werd omringd door een tweetal op Delft georiënteerde plattelandsgemeenten, voormalige stadsheerlijkheden: Hof van Delft aan de westkant van de lijn Schie-Vliet en Vrijenban aan de oostkant van deze lijn. Aan de noordkant van Delft knelde de gemeentegrens het meest. De Nieuwe Plantage was toen nog water en vormde een onderdeel van de stadsgracht. De gemeentegrens was zo getrokken dat de gracht aan beide kanten op Delfts grondgebied benaderd kon worden. In het terrein is de grens nog te zien. Hij liep langs de voortuinen van de huizen aan de Nieuwe Plantage, die dus zelf op Vrijenbans gebied lagen. Voor het onderwerp is de gemeentegrens in zoverre van belang dat de voornaamste huidige industrieterreinen niet in de gemeente Delft lagen. Slechts de industriële ontwikkelingen langs de Buitenwatersloot en de Schie, in het gebied dat thans aangeduid wordt met Hooikade/Zuideinde en het parallelle gebied aan de andere kant van de spoorweg tussen Westlandseweg en de Mercuriusweg, lagen binnen de gemeentegrenzen van Delft.

Delft had in 1850 een stadsbestuur bestaande uit vertegenwoordigers van be-

Kaart van de gemeente Delft uit Kuypers Gemeenteatlas, 1865.

kende families. Verkiezingen bestonden nog net niet. Het stadsbestuur vulde zichzelf aan. Thorbecke zou daar in 1851 een einde aan maken en kiesrecht verlenen aan burgers, die over voldoende geld konden beschikken. Nogal wat industriëlen hadden zitting in de gemeenteraad. Hun industriëen dient men zich nogal ambachtelijk voor te stellen.

De tijden waren niet makkelijk. Nederland was verarmd uit de Franse tijd gekomen. De economie had zich onder Koning Willem I niet goed hersteld. De Belgische opstand had hem genoodzaakt van 1830 tot 1840 een groot staand leger op de been te houden met alle kosten van dien. De werkloosheid was groot, ook in Delft. Gelukkig ging het de landbouw in Nederland beter. Delft profiteerde daarvan als marktplaats voor agrarische producten voor de omgeving. Het had in die tijd een zekere naam opgebouwd als botermarkt voor de export op Engeland.

Het jaar 1849 was voor Delft een zeer zwaar jaar geweest. Een hevige cholera-epidemie teisterde in dat jaar de stad. In het jaar 1850 werd een verband met het drinkwater zelfs nog niet vermoed. De Delftsche Almanak van 1850 sprak van de straffende hand Gods. Toch kwam de moderne tijd ook naar Delft.

In 1842 had Felix Droinet uit Parijs een 'gazfabriek' gebouwd, voor flessen-gas. Dat deed hij op meerdere plaatsen, o.a. in Den Haag. De gazfabriek schreef zijn naam niet voor niets met een 'z'. Het gas kwam tot ons vanuit Frankrijk. Het betekende verlichting, eerst op straat, daarna in de huizen der beter gesitueerden. De modalen verlichtten hun huizen met kaarsen tot de petroleumlamp kwam. Interessant is dat Droinet dit weliswaar deed met vergunning van het gemeentebestuur maar op uitnodiging van Antonie Lipkens, de grote motor van de Koninklijke Akademie. Ook de elektriciteitscentrale werd in 1911 gebouwd door de gemeente maar onder druk van de latere opvolger van de Koninklijke Akademie, de Technische Hogeschool.

Gezien vanuit de huidige tijd blijft het verbazingwekkend dat het water niet als eerste kwam. Delft had te lijden van cholera-epidemieën in 1832, in 1849 en een voor Nederland zeer zware in 1866 en 1867, toen binnen een half jaar 427 mensen stierven op een bevolking van 22000 zielen. In 1866 werd al van medische zijde gewezen op de slechte kwaliteit van het water. De cholera-bacterie was weliswaar nog niet ontdekt - dat zou Robert Koch doen in 1883 - maar men trok de vergelijking met Amsterdam waar een duinwaterleiding was en waar de cholera-epidemie veel lichter verliep. Vijf Delftenaren deden reeds in 1866 aan het Rijk het voorstel om een particulier waterleiding-bedrijf op te richten dat de steden Leiden, Den Haag, Delft, Schiedam en Rotterdam van drinkwater zou voorzien. Het benodigde water zou gewonnen kunnen worden in de duinen bij Wassenaar. Het plan strandde op een Rijks-commissie. De Technische Commissie inzake het Drinkwater meldde dat het plan niet uitvoerbaar was omdat de beschikbare zoetwatervoorraad in de Wassenaarse duinen te klein zou zijn. Toen daarop Den Haag dit water claimde voor de eigen stad, gingen de andere steden hun eigen plan trekken. Rotterdam en Schiedam kozen voor de inname van water uit de Nieuwe Maas. Leiden koos voor Amsterdams water dat overgebracht werd door waterschuiten. Later werd het Leidse drinkwater gewonnen in de duinen bij Katwijk. Ook Delft heeft zich een aantal jaren beholpen met waterschepen uit Scheveningen, maar dit was niet ideaal. Als het vroer had Delft geen drinkwater. Pas in 1887 bracht een particulier bedrijf een duinwaterleiding vanuit de duinen bij Monster tot stand. Curiosum: volgens het plan voor deze waterleiding, van de hand van directeur Th. Stang van de Haagse duinwaterleiding, zou de toren van de Nieuwe Kerk worden omgebouwd tot watertoren... Dit onderdeel werd door de gemeente niet overgenomen. Dit was niet uit piëteit jegens de Nieuwe Kerk, maar het zou de gemeente teveel gaan kosten. In 1888 werd de waterleiding door de gemeente overgenomen.

Een andere zegening van de moderne tijd kwam in 1847: de spoorweg en met de spoorweg kwam de zegening van de telegraaf. De ligging van de spoorweg was overigens een goede graadmeter van de relatieve armoede van Delft. Het was in die tijd gebruikelijk om de spoorwegen een halve kilometer buiten de stad aan te leggen maar wel de grond tussen stad en station aan

te kopen. Daarop legde de spoorwegmaatschappij de stationsweg aan, waarna de aanliggende grond werd verkaveld en voor luxebebouwing werd verkocht; een vroege vorm van projectontwikkeling dus. In Delft werd de spoorweg pal langs de stad aangelegd. De HIJSM verwachtte in Delft de dure kavels aan een stationsweg niet kwijt te raken.

En dan was in 1842 de Koninklijke Akademie gesticht door Koning Willem II: een opleiding voor burgerlijke ingenieurs en Oost-Indische ambtenaren, die zichzelf moest kunnen bedruipen, want de Koning had het parlement niet bij de stichting willen of durven betrekken en op de rijksbegroting stond de Akademie slechts pro memorie vermeld. Gelukkig had de gemeente Delft het gebouw om niet aangeboden. Om een idee te hebben van de grootte van de Koninklijke Akademie is het goed te kijken naar het aantal studenten, dat aan dit instituut een opleiding volgde: in 1850 volgden 92 studenten de opleiding tot ingenieur; een iets lager aantal werd opgeleid tot Indisch ambtenaar. De opleiding telde acht professoren en een navenant aantal leraren.

Het jaarverslag van de gemeente Delft van 1851 bevatte een rubriek 'nijverheid'. Daarin werden 28 ondernemingen opgesomd in een volgorde, die waarschijnlijk door overschrijving uit vorige jaarverslagen was ontstaan. Begonnen werd met de Rijksetablisementen, een complex van intendance-instellingen van het leger onder één directie die later ook wel als de artillerie-inrichtingen zouden worden aangeduid. In 1849 waren daar 321 personen werkzaam. Daarmee was dat verreweg de grootste werkgever van Delft.

Een andere werkgever was de glasblazerij van Boers, die na een crisis de glasfabriek van Van Deventer zou worden en uiteindelijk deel zou gaan uitmaken van de Verenigde Glasfabrieken. Deze fabriek - de Hut - , zoals zij in de volksmond werd genoemd, stond op het grondgebied van Vrijenban, waar nu het internationaal transportbedrijf Van der Lee gevestigd is. Het kantoor van de firma Van der Lee aan de Haagweg is het oude kantoor van de glasfabriek. De werkomstandigheden in de fabriek waren zwaar. De hitte binnen was zo groot dat de ramen meestal openstonden. Daarachter kon men de arbeiders waarnemen, werkend met ontbloot bovenlijf. In 1850 werkten er 36 'knechten'.

Er waren twee aardewerkfabrieken met samen zo'n 25 arbeiders. Dat was wel eens veel meer geweest.(1822: 149). Het betrof de fabriek van Van Putten & Cie, die in 1852 al niet meer op de lijst werd vermeld en die van Piccardt & Cie. Oorspronkelijk heeft dit bedrijf Delfts Blauw geproduceerd maar die tijd was voorbij: men bakte nu stenen voor ovens en men maakte het Engelse aardewerk na, daartoe door regeringssteun in staat gesteld. Deze fabriek is voor Delft van groot belang geworden, nadat Joost Thoof hem had gekocht. De vanouds bestaande naam was 'De Porceleynse Fles'. Een al enigszins industrieel ontwikkeld bedrijf was de lakenfabriek van C. Maas & Zoon, 'met machines' staat erbij, indertijd aangeschaft om arbeid te besparen want men kon

geen vaklui krijgen. Er werkten tot 70 mensen. Dan waren er branderijen, mouterijen, een brouwerij en een distilleerderij van Van Meerten & Zoon. De zoon in kwestie was de 'Lambert van Meerten' van het gelijknamige museum. Ook waren er de nodige windmolens: houtzaagmolens, oliemolens en schorsmolens, die de eikenschors maalden voor de leerlooierijen. De tapijt- en paardenhaardoekfabriek van J. Heukensfeldt zou men kunnen omschrijven als een private sociale werkplaats. Heukensfeldt werkte alleen met armlastigen en ontving hiervoor een subsidie van het gemeentebestuur. En aan de Voorstraat stond een zeepfabriek, voorheen Isaïc Bousquet geheten. Deze was ruimschoots voor het begin van het in dit artikel behandelde tijdperk opgericht door een gevluchte Hugenoot. Ook nu nog, in het jaar 2000, gaat het fabriekje daar zijn stille, rustige gang.

Meer aandacht moet gegeven worden aan de vijlenfabriek, waarschijnlijk gelegen aan de Asvest. Het gemeentelijk jaarverslag van 1840 meldde: "Wijders zal binnenkort alhier door de Heeren Watson, Hartogh Heijs en comp. worden opgerigt eene vijlenfabriek, in welke eene stoommachine van hooge drukking en van 10 paardenkrachten zal werkzaam zijn, waartoe door derzelven de vergunning aan Heeren Gedeputeerde Staten is verzocht."

De overheid is altijd zeer in stoommachines geïnteresseerd geweest. Enerzijds was dat vanwege de onveiligheid: een stoomketel kon uit elkaar springen. Het toezicht op het stoomwezen is daarom een zeer oude instelling. Maar het was ook een symbool van de nieuwe tijd, van de vooruitgang. Men schermde er mee in de naam. Delft telde bijvoorbeeld drie 'stoompatentoliefabrieken'. En in de verslaglegging van de Kamers van Koophandel en de gemeenten werd vanaf 1863 de aanwezigheid van een stoommachine als onderscheidend criterium gehanteerd. Een bedrijf werd vermeld op de lijst 'industrie' als het minimaal 20 werknemers had of een stoommachine. Anders stond het op de lijst 'nijverheid'. Maar vergeleken met andere landen nam het aantal stoommachines in ons land trager toe. Dit werd toegeschreven aan de remmende voorsprong, die Nederland had met zijn windmolentechniek. Ook een rol speelde dat de kolen uit het buitenland moesten komen. Er werden weliswaar al kolen gedolven in Zuid-Limburg maar de Maas was nog niet gereguleerd en liet nog geen kolentransport toe per schip. Het is de moeite waard deze vijlenfabriek in gedachten te houden. Hij zal bij het volgende ijkpunt terugkomen.

Ziedaar het beeld van Delft in 1850: toch eigenlijk niet meer dan een marktstadje met een functie voor het omliggende agrarisch gebied; de stille, nette, nogal arme stad van De Jonge.

Kan ook getalsmatig van een 'industriestad' gesproken worden? Men kan spreken van een industriestad als de meerderheid, dus meer dan 50%, van de beroepsbevolking werkzaam is in de rubriek 'ambacht en fabriekswezen'. De volkstelling van 1849 noemt een getal werknemers in de rubriek ambacht en fabriekswezen van 2673 en dat komt neer op 43,4% van de totale beroeps-

bevolking. Volgens deze definitie is het Delft van 1849 dus geen industriestad.

De Jonge drukt in zijn monografie *Delft in de 19de eeuw* het aantal werknemers in de rubriek 'ambacht en fabriekswezen' uit in een percentage van het aantal werknemers in de rubriek 'overige dienstverlening e.d., handel en verkeer'. Volgens dit percentage, 125%, zou Delft een industriestad zijn. Beter zou dan zijn de omschrijving 'industrie- en nijverheidsstad'. Het ambacht is in de rubriek 'ambacht en fabriekswezen' in het Delft van 1849 toch wel sterk vertegenwoordigd.

Delft in 1900

De wandelaar, die in 1900 de stad van zijn jeugd binnenliep vanaf de Haagweg, na vijftig jaar in den vreemde te hebben doorgebracht, zou op zijn weg diverse verrassingen tegenkomen. Allereerst: hij kwam aanlopen langs de rails van een stoomtram. Die was er in 1850 nog niet. Verder viel hem op dat tussen de de Broekmolensloot, de grens van Rijswijk met de gemeente Vrijenban, en de glasfabriek een nieuwe industrie was verrezen. De oude buitenplaats, later de uitspanning Reineveld, was verdwenen. De vijlenfabriek van Hartogh Heijs, die zich rond 1861 was toe gaan leggen op machinebouw, had hem in 1890 gekocht en noemde zich sedert 1893 Machinefabriek Reineveld. Te voren was de naam Vreede, Van Rinsum & Co. Twee dingen maakten die naam bijzonder: Van Rinsum was geen Delvenaar. Hij doorbrak het besloten kringetje van de Delftse nijverheid. En de 'Co.' was niet minder dan de firma Stork uit Hengelo. Toch waren er nog sporen van de oude buitenplaats te zien. De prachtige bomen waren niet allemaal gekapt en ook de vijver was nog aanwezig.

Een grote verrassing trof de wandelaar toen hij de glasfabriek voorbijgelopen was. Plotseling bleek deze aan het water te liggen. Het was het Rijn-Schiekanaal, in 1893 aan de oostzijde om de stad gegraven als moderne verbinding voor de scheepvaart tussen Rotterdam en Den Haag. Gelukkig was er ook een brug gebouwd. En over deze bereikte de wandelaar de overkant, waar een afgesneden stuk van de Haagweg, nu omgedoopt in Nieuwe Plantage, hem wachtte.

Ja, het Delft van 1900 was een echte industriestad geworden. In de gemeenteraad speelden de oude families niet meer de hoofdrol. Elke vier jaar waren er gemeenteraadsverkiezingen. Daarbij was nog wel sprake van censuskiezersrecht, waarbij men als kiezer toegelaten werd als men meer dan een wettelijk vastgesteld bedrag betaalde in de gemeentelijke hoofdelijke omslag; een duidelijk geval van 'wie betaalt bepaalt'. In de loop der jaren werd dat bedrag door de wetgever steeds lager vastgesteld, waardoor ook andere lagen van de bevolking het kiesrecht deelachtig werden. Dat leidde tot een gewijzigde samenstelling van de gemeenteraad met ruimte voor nieuw gedachtengoed, liberaal, confessioneel of socialistisch. In dat klimaat kon hevig gestre-

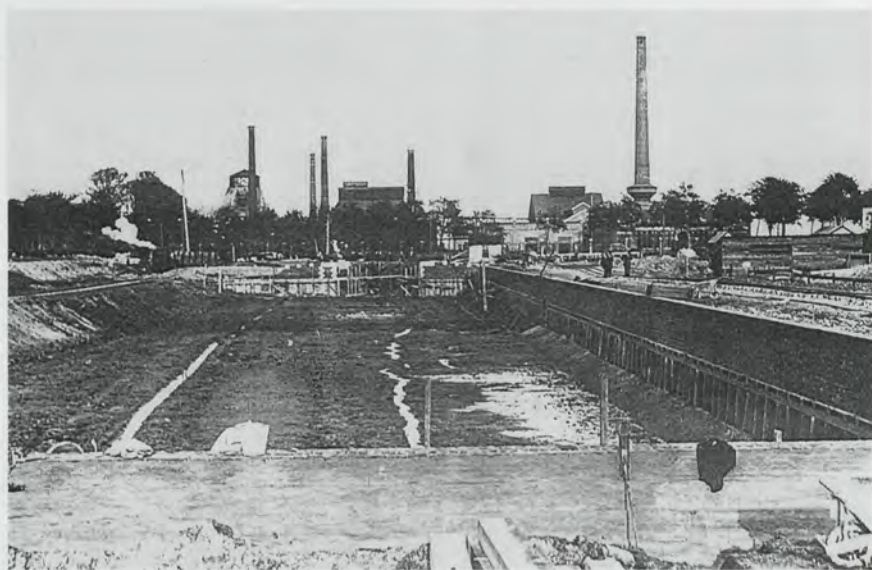

Vogelvlucht van de industrieën in het noorden van Delft. Op de voorgrond molen Het Fortuin en daarachter de Calvé en de Gistfabriek. Tekening uit ca. 1910.

den worden om de nutsvoorzieningen; de strijd tussen gas- en elektrisch licht was nog allerminst beslecht. In dat klimaat werd een goede volkshuisvesting, ook voor de smalle beurs, tot een politiek hoofdpunt. Ook landelijk was dit het geval. De Woningwet, die sociale woningbouw mogelijk zou maken en die het uitbreidingsplan zou introduceren was er nog niet in 1900. Hij zou het jaar daarop worden vastgesteld.

Aan de overkant van de Vliet was trouwens ook industrie te zien. Daar lag de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek. Als beginjaar van de industrialisatie in Delft zou het oprichtingsjaar van deze fabriek aangehouden kunnen worden: 1869. De oprichter was de Amsterdamse domineeszoon J.C. van Marken. Samen met zijn vrouw Agneta Matthes en zijn neef F.G. Waller heeft deze een industrieel imperium opgebouwd. Van Marken studeerde in 1867 af bij de Polytechnische School als de allereerste technoloog. Een vriend van zijn vader, mr. P.P. van Bosse, president-commissaris van de Brood- en Meelfabriek te Den Haag, wees hem op een Weens gistprocédé, dat anderhalf maal zoveel gist op zou leveren als de gist, gemaakt via het Schiedamse brandersproces en dat van veel betere kwaliteit zou zijn. Van Marken ging naar Wenen en werkte daar in een gistfabriek, gekleed als arbeider, waarbij hij de vereiste kennis opdeed. Hij besloot een fabriek te bouwen. Zijn vader wist van zijn hervormde gemeentenaren een stichtingskapitaal van f 150.000,— bijeen te krijgen. Daarmee werd de fabriek gebouwd op een stuk grond in de gemeente Hof van Delft, bij de Lepelbrug, de huidige locatie. In 1870 begon de fabriek met een productie van 200 ton gist per jaar, dertig arbeiders en een directeur van 24 jaar.

Na tien zware jaren, waarin nu eens de prijs van de steenkool en het graan

De aanleg van de haven bij Calvé. Op de achtergrond de glasfabriek. De foto is in oktober 1913 gemaakt.

de winstcapaciteit aantastte, dan weer de gist en het veevoer te weinig opbrachten of de kwaliteit te wensen overliet, terwijl de fabriek in 1878 nog geheel afbrandde ook, kwam de Gist- en Spiritusfabriek in de lift. Het vervolg werd een succesverhaal. In tegenstelling tot het leerstuk van de klassenstrijd, dat in die tijd met het socialisme in opkomst was, geloofde Van Marken dat het mogelijk was om kapitaal en arbeid in harmonie te laten samenwerken. Samen met zijn vrouw slaagde hij erin de arbeiders een belang te geven bij de fabriek en de aandeelhouders te laten inzien dat het ook in hun belang was een deel van de winst te gebruiken voor sociale voorzieningen. Ook van dezen vroeg hij solidariteit met het motto: 'De fabriek voor allen, allen voor de fabriek'. Onderwijl bedacht hij het pensioen, het ziekgeld, een premie voor overproductie. Hij voerde controle in op de veiligheid, de hygiëne. Hij zorgde voor scholing, goede vrijetijdsbesteding, een eigen coöperatie: 'gemeenschappelijk eigendom', voor betaalbare prijzen. En hij schiep, samen met zijn echtgenote, de modelwoonwijk voor de werknemers van de Gist, het Agnetapark. In 1884 werd het ingewijd. Agneta en hij gingen er zelf wonen, in de grote villa Rust Roest.

Van Marken was een goede journalist. Zijn ideeën storte hij iedere week over zijn werknemers uit in *De Fabrieksbode*. De werknemers dienden de ingebonden delen van *De Fabrieksbode* wel zichtbaar in huis te hebben, want Van Marken was een paternalist. Hij was ook een ondernemer met een goede

neus voor nieuwe mogelijkheden. Zo realiseerde hij nog enige andere bedrijven: de Oliefabriek, na een fusie Frans-Nederlandse Oliefabrieken v.h. Calvé geheten. Hij werd er zelf directeur en ook daar kreeg men *De Fabrieksbode*. En dan was er nog de Lijm- en Gelatinefabriek aan de Rotterdamseweg en de drukkerij Van Marken. In 1900 werkten in deze bedrijven 989 werknemers, waarvan 528 in de Gist- en Spiritusfabriek.

Zijn rol als sociaal voortrekker werd voor hem steeds belangrijker en daar ging het merendeel van zijn tijd mee heen. En daarom was het belangrijk dat zijn neef Waller (afgestudeerd aan de Polytechnische School in 1882) het bedrijf op peil hield, eerst als fabricagechef en later als directeur.

Welke banden waren er met de Polytechnische School en later TH en TU? Van Marken en Waller hadden er gestudeerd. Maar Van Marken heeft ook de later beroemde microbioloog M.W. Beijerinck naar de Gistfabriek gehaald. Beijerinck kwam ook van de Polytechnische School, waar hij chemie had gestudeerd. Het praktisch onderwijs was daar volgens hem toen heel slecht. Het was een uitzondering dat de professor zich verwaardigde om op het laboratorium te komen. Maar gelukkig had hij een inspirerende kamergenoot in J.H. van 't Hoff, de latere Nobelprijswinnaar, met wie hij een kamer op de Cameretten deelde. Helaas kwam aan dit verblijf een ontijdig einde, toen de

De industrie in het noorden van Delft: Molen Het Fortuin en Calvé.

beide heren skeletten van mollen in natronloog hadden opgelost, waarna ze wegens stankhinder konden vertrekken.

In 1884 begon Beijerinck op de fabriek. Hij kreeg een hoog salaris maar vooral een goed laboratorium. Hij bleek een moeilijk mens, die alles op zichzelf betrok. Maar hij slaagde erin een zuiver, kwalitatief hoogstaand product te maken. Dat dit kon zonder te grote wrijvingen binnen de fabriek was te danken aan Waller, met wie hij bevriend was geraakt. Toch lag de toekomst van Beijerinck niet in het bedrijf, waar hij op den duur als te theoretisch en perfectionistisch werd ervaren. Zijn waarde als wetenschapper was echter onomstreden. In wetenschappelijke kring werd gevreesd dat hij naar Duitsland zou vertrekken, wat gezien werd als een nationaal verlies. Van Marken slaagde er in Beijerinck voor het land te behouden door een professoraat aan de Polytechnische School te bewerkstelligen, ondanks hoge salariseisen van Beijerinck, die armoede aan den lijve had ervaren, en de eis van een nog mooier laboratorium.

In 1895 hield Beijerinck zijn inaugurele rede over *De biologische wetenschap en de bacteriologie*. Hij zou zich ontpoppen als een slecht docent maar hij stichtte een leidende micro-biologische richting: de school van Beijerinck. (Toen in 1995 zijn 100-jarig jubileum als professor microbiologie werd gevierd heeft het organisatiecomité op internet gevraagd of iedereen zich wilde melden, die zich als behorend tot de school van Beijerinck beschouwde. 250 wetenschappers meldden zich; veel uit de V.S., waaronder nogal wat van Berkeley, maar ook iemand uit Japan).

Een andere afgestudeerde van de eerste lichting technologen was Joost Thoof. Hij kocht de enige nog niet gesloten aardewerkfabriek - die van de Wed. Piccardt, de Porceleyne Fles aan het Oosteinde - om het Delfts blauw in al zijn glorie terug te brengen. Thoof had het geluk een zeer oude fabrieksbaas te vinden, die het procédé nog kende en mee wilde werken: Cornelis Tulk. Ook wist hij aan het bedrijf te verbinden de docent decoratieve kunst van de Polytechnische School: August le Comte. Aan hem heeft het bedrijf zijn artistieke lading te danken. Samen met een jongere partner, Abel Labouchere, wist Thoof de Porceleyne Fles op te stoten (1899: 301 werknemers), niet tot economisch grote hoogten, maar wel tot wereldbekendheid, iets waarvoor Delft zeer dankbaar moet zijn.

In de binnenstad was aan de Voorstraat, schuin tegenover de zeepfabriek van Bousquet, een instrumentmakerij gekomen. Het was de instrumentmakerij van apotheker P.J. Kipp, die zelf aan het Oude Delft woonde en van daaruit een gebouw had neergezet, waar hij zijn befaamde Kipptoestel produceerde en later nog vele andere instrumenten, tot telefoontoestellen toe. Het heeft maar één contract gescheeld of alle telefoons in Nederland waren door Kipp gefabriceerd. Helaas heeft de P.T.T. het contract aan een ander gegund. Kipp bracht daarmee de fijnmechanische instrumentmakerij terug in Delft. Eind 18de eeuw had Delft de fijnmechanische instrumentmakerij gekend van J.H.

Onderdewijngaart Canzius, die vele instrumentmakers had aangetrokken. Na zijn faillissement in 1810 waren deze in Delft blijven wonen en hadden daar een infrastructuur gevormd waar eerst de Artillerie- en Genieschool en later het Hoger Technisch Onderwijs de vruchten van hebben geplukt.

Delft kende in de binnenstad een omvangrijke sigarennijverheid, bestaande uit meerdere bedrijven en vele thuiswerkers. De bekendste fabriek was A. Hillen's sigaren- en tabaksfabriek. Deze was al sinds 1770 gevestigd aan de Oude Delft met het pakhuis aan de - toen nog - Peper'steeg'. Onder de leiding van M. Hioolen bereikte het bedrijf een grote bloei. Hioolen wist de economische crisis van de tachtiger jaren te pareren door een landelijk net van filialen op te zetten, waardoor hij onafhankelijk werd van de plaatselijke handel. Die was namelijk begonnen de sigaren rechtstreeks te betrekken van de thuiswerkers, uit bezuinigingsoverwegingen.

Aan de zuidkant van de stad, tussen Schie en spoorweg, op Delfts grondgebied, was ook industriële ontwikkeling te zien. Sinds 1884 was daar het bedrijf gevestigd van F.W. Braat, een loodgieter en zinkwerker, dat zich had ontwikkeld tot een fabriek van zinkwerken en daarvoor meer ruimte nodig had dan de binnenstad hem kon bieden. Het bedrijf zou uitgroeien tot één van de grootste werkgevers van Delft en op den duur het hele gebied van de Kolk tot de spoorweg in beslag nemen. De Dienst Maatschappelijke Zorg van de gemeente zit nog in het kantoor. Later stond Braat bij de Delftenaren bekend als 'Braat stalen ramen' en dat werd zichtbaar gemaakt in het bakstenen front met de ronde stalen ramen, die men vanuit de trein kon zien en die Delft aan de zuidkant van de stad evenzeer een gezicht gaven, als de silo van Calvé dat deed aan de noordkant, met de lichtreclame, die van kleur veranderde als het begon te vriezen. Aan de oostkant van de Schie waren enige industriële ontwikkelingen te zien: aan de Scheepmakerij stond sinds 1869 de olieslagerij van L. Vliegenthart, de latere vernisfabriek. En nog verder weg in de richting Rotterdam, in de gemeente Vrijenban, stond de tot het Van Marken-concern behorende Lijm- en Gelatinefabriek, die met zijn geur van rottende vleesresten aan de botten, die daar als grondstof werden aangevoerd, jarenlang de Delftenaren kond heeft gedaan dat de wind uit de zuidhoek woei.

Het jaar 1900 was wat betreft de werkgelegenheid geen rustig jaar. Tussen 1897 tot 1901 verlieten de Artillerie Inrichtingen, waar Delft in de 19de eeuw zoveel aan te danken heeft gehad, de stad en vestigden zich ten noorden van het Noordzeekanaal bij de Hembrug. De belangrijkste reden voor het vertrek uit Delft was de voorkeur van de legerleiding voor een plek binnen de stelling Amsterdam. Volgens de militaire visie van die tijd zou het leger zich daar staande kunnen houden, veilig achter de fortelinie met inundatiën. Het onderdeel 's Rijks Constructiewerkplaats, gesitueerd tussen de Van Leeuwenhoeksingel en de Westvest, bleef voorlopig in Delft gevestigd.

Verder was er een geruchtmakend faillissement te betreuren. De distilleerderij van Van Meerten had gepoogd de concurrentie aan te gaan met de Gist-

De aardewerkfabriek de 'Porceleynse Fles' aan het Oost-einde, ca. 1900.

en Spiritusfabriek. Van Meerten had de zaken groots aangepakt: een vestiging tussen het Noordeinde en de Wateringsevest, en een vestiging aan de Buitenwatersloot: de naam van de firma was: NV de Delftsche Distilleerderij, Gist- en Spiritusfabriek. Het zeer grote gebouw aan de Buitenwatersloot stond bekend als de Postduif. In 1900 bleek dat de opzet te groots geweest was. Van Meerten failliede en sleepte met zijn faillissement het plaatselijke kassierskantoor van W.K.S. van der Mandele mee. Opvallend is dat het Prinsenhof een Van der Mandelezaal kent ter nagedachtenis van de zoon van deze kassier, zelf bankdirecteur geworden en beroemd Rotterdammer. Van Marken nam beide gebouwen over. Het complex tussen Noordeinde en Wateringsevest ruilde hij met zijn buurman aan de Vliet, de pottenbakkerij Renaud. Daardoor verkreeg hij een geschikt terrein voor zijn hoofdkantoor. De firma Renaud is nog steeds aan het Noordeinde gevestigd, zij het als groothandel in hotelporselein.

Het technisch onderwijs floreerde. De wet op het middelbaar onderwijs had de Delftse ingenieursopleiding in 1863 ingedeeld bij het middelbaar onderwijs als Polytechnische School. De opleiding voor Indisch ambtenaar kwam terecht bij de Universiteit van Leiden. De gemeente Delft ging zelf verder met de Indische Instelling (1864-1900). Als onderdeel van het middelbaar onderwijs kreeg de Polytechnische School geld voor salarissen en instrumenten. De Polytechnische School groeide als kool. Van 243 studenten in 1864 tot 716 in 1900. In 1864 telde de school 14 hoogleraren, in 1900 waren dat er 22. Maar het duidelijkst toonde de groei zich in de gebouwen. De ontwikkeling der techniek maakte een steeds toenemende diversificatie nodig. Begon de Koninklijke Akademie in één gebouw, het oude hoofdgebouw aan de Oude Delft 95, met daaraan vast een wand van laboratoria, de uitbreiding vond plaats in 1864 aan de Westvest 9, thans de Vrije Akademie. In 1875 werd West-

De Delfse Vliet voor het hoofdgebouw van de Gist, Calvé en Molen Het Fortuin. De foto dateert van vóór 1916.

vest 7 gebouwd voor de afdeling natuurkunde, die uit Westvest 9 was gegroeid. Het leek erop of de groei van de techniek een soort celdeling veroorzaakte. Aan het einde van de 19de eeuw was er geen ruimte meer beschikbaar tussen Oude Delft en Westvest. Maar het Rijn-Schiekanaal dat in 1893 rond de zuidelijke en oostelijke kant van de stad werd gegraven creëerde nieuwe locaties. Langs de Ezelsveldlaan en de Nieuwelaan verrezen grote gebouwen. De bouw van soortgelijke gebouwen aan de overkant van het kanaal, werd uitgebreid. In 1900 werd druk gewerkt aan een verheffing tot het hoger onderwijs, die in 1905 plaats zou vinden: de Polytechnische School werd Technische Hogeschool.

Zoals dat bij de Gist- en Spiritusfabriek en bij de Porcelayne Fles het geval was liepen de contacten tussen het technisch onderwijs en de Delftse industrie via personen; personen als ondernemer maar ook personen, die deskundigheid inbrachten. Een voorbeeld hiervan was de overeenkomst, die Reineveld in 1900 sloot met prof. J. Grundel, hoogleraar werktuigbouwkunde aan de Polytechnische School, waarbij deze de leiding op zich nam van de fabricage van pompen voor Nederlandsch Oost-Indië, in het bijzonder voor de Java-suikerindustrie. Dit was ook de tijd waarin bedrijven overwogen een eigen bedrijfslaboratorium te stichten. Ook daarbij werd vaak het advies van hoogleraren van de Polytechnische School gevraagd.

Volgens de volkstelling van 1899 telde Delft 31589 inwoners; hierbij hoorde een beroepsbevolking van 10763; waarvan werkzaam in ambachten en fabrieken: 5826, dat is 54,1%. Het aantal werknemers in de rubriek 'ambacht en fabriekswezen' bedroeg in 1899. 173% van het aantal werknemers in de rubriek 'overige dienstverlening e.d., handel en verkeer'. Op grond van beide criteria kan derhalve geconstateerd worden dat Delft in 1900 een echte industriestad was.

Delft in 1927

Het ijkpunt 1927 past niet in het ritme van de andere ijkpunten. Het is echter onvermijdelijk. In dat jaar publiceerde de aan de Economische Hogeschool verbonden, pas gepromoveerde, dr. C. Visser in opdracht van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Delft en omgeving een *Proeve eener Economische beschrijving* etc. van het gebied van deze Kamer. Visser beschreef in zijn hoofdstuk 'Delft als industriestad' de voortgang van de Delftse industrialisatie. De industrieën ten noorden van de stad: de Gist- en Spiritusfabriek, Calvé, Van Deventers glasfabriek en machinefabriek Reineveld, waren uitgegroeid tot bedrijven met 1000 of meer werknemers. Aan de zuidkant van de stad lag het gebied tussen de Rotterdamse Schie en de spoorlijn naar Rotterdam dat voornamelijk middelgrote (100-500 werknemers) industrie omvatte. In 1927 trof men daar aan: Braat's Koninklijke Fabriek van Metaalwaren. Daarachter, aan de Crommelinlaan, stond sinds 1909 het prachtige gebouw van A. Hillen's Sigaren- en Tabaksfabriek, die de binnenstad ontgroeid was. Daar in de buurt stond sinds 1917 de Verenigde Blikfabrieken, gegroeid uit het bedrijf dat Andreas Lorrewa in 1863 als koper- en blikslager aan de Oude Delft 176 was begonnen. Verder gaande in zuidelijke richting kwamen bij de in 1913 gestichte metaalindustrie van Goudriaan, beter bekend onder de naam van Spoorijzer. Daarachter, aan de noordzijde van de Abts-

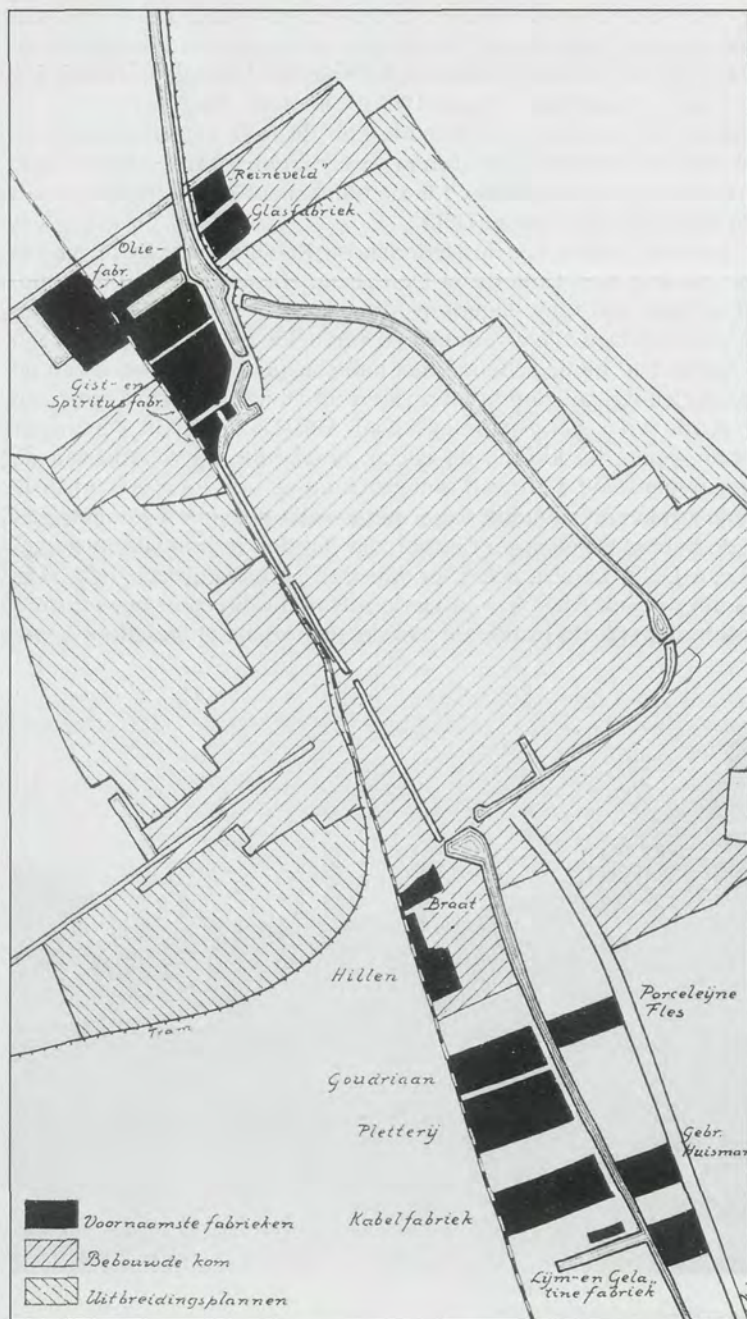
Koninklijke Fabriek F.W. Braat te Delft.

woudseweg, was sinds 1904 de Pletterij Enthoven gevestigd. Dit bedrijf had eerder gestaan aan de Trekvlief in Den Haag, ter hoogte van het Rijswijkseplein. Het was een van de weinige Noord-Nederlandse bedrijven, waarin Koning Willem I had geïnvesteerd. Rond 1900 besloot de directie om over te gaan tot vernieuwing van het machinepark. Om dit te financieren werd besloten de fabriek af te breken, het terrein te verkopen aan de oprukkende stad Den Haag als dure bouwgrond en in de buurt nieuwbouw te plegen aan het water. En dat werd de Schie in Delft.

Nog verder naar het zuiden lag de Nederlandse Kabelfabriek. Deze was in 1913 gesticht door C. von Lindern uit Den Haag. Hij was toen 50 jaar oud, had een jaar tevoren zijn touwslagerij in Alblisserdam verkocht om te gaan rentenieren, was naar Den Haag verhuisd en verveelde zich dood. Vanuit zijn huis aan de Noord had hij de schepen met kabelhaspels ten behoeve van de elektriciteitsvoorziening aan zien komen varen uit Duitsland. Er was dus een Nederlandse markt voor hoogspanningskabel. Hij slaagde er in een meter energiekabel te kopen, haalde die uit elkaar, berekende de waarde van de materialen, analyseerde de wijze van samenstelling en trok toen de conclusie dat hij met zijn vakkennis als touwslager het goedkoper moest kunnen maken. Hij liet de behoefte peilen en besloot zijn fabriek te bouwen in de gemeente Hof van Delft. Er was water, er was een spoorweg maar het voorname was: hij woonde vlakbij. Von Lindern is nooit directeur geweest. Hij kocht de deskundigheid. Hij haalde de aan de Technische Hogeschool opge-

's Lands Constructiemagazijn in 1920.

Kaart van
Visser.

leide elektrotechnische ingenieur Proos, die bij Siemens in Berlijn hoogspanningskabels maakte, naar Delft en die werd de eerste directeur.

De Nederlandse Kabelfabriek had het grootste geluk van de wereld. Al snel brak de eerste wereldoorlog uit. In Duitsland werd de export van koper verboden. De Nederlandse markt was voor de NKF. Proos slaagde erin een kwaliteitsproduct te vervaardigen en de techniek van de hoogspanningskabel in een eigen researchlaboratorium up to date te houden. Weldra was de NKF de tweede werkgever van Delft met, op den duur, net als bij de Gist, een vader op zoon-traditie en een eigen verenigingsleven. Met vijf hallen, drie ten westen en twee ten oosten van de Schie domineerde de fabriek het zicht op Delft vanuit het zuiden.

Als derde industriegebied noemde Visser het gebied tussen de Schie en de Rotterdamseweg. Daar lagen de Porceleyne Fles en de Lijm- en Gelatinefabriek, benevens een groot aantal kleinere ondernemingen, zoals houtzagerijen, kistenfabrieken, scheepswerven, verf- en chemicaliënfabrieken en een olieraffinaderij. Visser noemde de binnenstad als gebied waar klein-industrie zoals wasserijen en boekdrukkerijen een plek vonden. Hij noemde daarbij niet het in 1925 door ex-werknemers van Siemens Nederland te Den Haag gestichte bedrijf Enraf, hetgeen betekende: Nederlandsche Röntgenapparaten Fabriek (en niet *Eerste* Nederlandsche Röntgenapparaten Fabriek, zoals vaak werd gedacht). De naam was zo gekozen om een uitspreekbaar woord te krijgen.

Twaalf ondernemingen waren er in Delft, die meer dan 100 arbeiders in dienst hadden. "In deze ondernemingen vonden ondanks de malaise op 31 december 1926 nog 4483 werklieden en 709 beambten werk" constateerde Visser. Ondanks de malaise. Deze woorden vragen enige toelichting. Na het einde van de eerste Wereldoorlog was het Nederlandse bedrijfsleven en dus ook het Delftse even opgebloeid om daarna vanaf 1920 in een neergang te raken. De depressie hing samen met de hyperinflatie in Duitsland. Pas in het jaarverslag over 1926 van de Kamer van Koophandel rapporteerde secretaris J.P. Chardon: "Na de depressie van 1920 zijn de meeste ondernemingen weer iets vooruitgegaan." De lange duur van deze depressie heeft diepe indruk gemaakt en de angst voor inflatoire maatregelen aangewakkerd. In de dertiger jaren zou Nederland daar veel last van ondervinden.

Een punt waar Visser in zijn verhaal expliciet aandacht voor vroeg was het op gang komende forensisme. De Technische Hogeschool telde 91 gewone en buitengewone hoogleraren en lectoren en 104 assistenten, alsmede 233 andere aangestelden. Ruim 61% van de hoogleraren en lectoren woonde in de stad, dus meer dan een derde woonde er niet. Wat een koopkracht ging hier voor Delft verloren omdat Delft als woonstad niet voldoende aantrekkelijk was. Ook van de 1656 studenten bleek 47% niet in Delft te wonen. De oorzaak hiervan was juist omgekeerd. Het wonen op kamers was duurder dan men zich kon veroorloven.

Het aantal studenten was sinds 1900 meer dan verdubbeld, terwijl het aantal professoren was verviervoudigd. Ook wat gebouwen betreft was de TH sterk gegroeid. Tussen 1905 en 1915 was, vanuit Delft gezien aan de overzijde van het kanaal, een TH-wijk ontstaan aan de Kanaalweg, Mijnbouwstraat, Julianaalaan en het De Vries van Heystplantsoen. Het was een wijk vol imposante, sombere gebouwen. Daarnaast had de TH ook aan de oostkant van de stad gebouwd. Op het oude exercitieterrein van het Delftse garnizoen werd aan de Doelenstraat in 1915 de Centrale Bibliotheek gebouwd. Deze moest namelijk staan waar de studenten woonden: in de binnenstad. Niet geheel consequent werd in 1923 het gebouw van Weg- en Waterbouwkunde er tegenaan gebouwd, aan de Oostsingel.

In 1918 begon de Rijksgebouwendienst - de TH was niet onafhankelijk - aan de bouw van wat het grootste gebouw moest worden van de TH-wijk: het scheikundegebouw, bekend als 'Rode scheikunde'. Toen de bouw aan de gang was bleek er geen geld meer te zijn. De bouw werd stilgelegd. Het niet afgebouwde casco werd, waar mogelijk, gebruikt voor restactiviteiten.

Delft telde op 1 januari 1927 49299 inwoners, die woonden op een oppervlakte van 1719 ha. Eindelijk had de grenswijziging plaatsgevonden. Ruim 8000 inwoners waren aan de gemeente Delft toegevoegd. De gemeenten Vrijenban en Hof van Delft waren in 1921 opgeheven. Het grondgebied van deze gemeenten dat aan Delft werd toegewezen maakte dat alle hierboven beschreven industrieën in 1927 op Delfts grondgebied waren komen te liggen. Visser berekent in zijn monografie dat ruim 70,5% van de Delftse bevoelingsbevolking werkzaam was in de Delftse industrie.

Delft in 1950

De Delftse industrie heeft een zeer zware economische crisis te verwerken gekregen en vervolgens de Tweede Wereldoorlog moeten doormaken. 1950 is het jaar, waarin na vier jaren herstel, met de stevige steun in de rug van de Verenigde Staten via hun Marshallhulp, de Nederlandse samenleving, dus ook de Delftse industrie, weer normaal begon te draaien. Maar wat was normaal? Voor een normaal draaiend bedrijfsleven moest men wel teruggaan tot voor 1930. In dat jaar begon de economische depressie, die van 1930 tot 1937 het bedrijfsleven meesleurde in een neerwaartse spiraal. Het jaargemiddelde van het aantal werklozen verzesvoudigde, van 552 in 1929 tot een hoogtepunt van 3377 in 1936.

De crisis hield in Nederland langer aan dan elders in Europa omdat de regering met het beeld van de crisis 1920-26 voor ogen zeer lang vasthield aan de politiek van de harde gulden.

Wat dit voor het Delftse bedrijfsleven heeft betekend komt duidelijk naar voren in de jaarverslagen van de Delftse Kamer van Koophandel van de jaren '30. Deze verslagen waren van de hand van hun secretaris, dezelfde dr. C. Visser als de auteur van de eerder aangehaalde monografie uit 1927. Zij gaven een droevig beeld van stagnatie, van stilstand, van wanhopige pogingen van

"Delft: de stad van de Morris Auto's" staat er op dit reclamebord aan de Rotterdamseweg. De foto is gemaakt in 1934.

de bedrijfsdirecties om de productiekosten omlaag te brengen, van ontslagen, en van loonsverlagingen. Toen Nederland in 1936, later dan de andere Europese landen, devalueerde, de gulden ca. 25% in waarde daalde maar geen inflatie optrad, schreef Visser, die de politiek van de harde gulden in eerdere jaarverslagen had verdedigd, in het jaarverslag over 1936, dat er wel gedevalueerd moest worden "daar verdere deflatie sociaal onmogelijk bleek" (Sic! Verschillende bedrijven hadden toen al meerdere malen de lonen verlaagd.) "De grote betekenis van de gevoerde deflationistische politiek bleek feitelijk toen deze verlaten werd. Immers, slechts een betrekkelijk kleine depreciatie, die het binnenlandsch prijsniveau niet merkbaar beïnvloede, was noodig om ons kostenpeil op het internationale niveau te brengen." Visser stond in die tijd met zijn mening allerminst alleen. Ondanks de zware omstandigheden moest toch van de grotere Delftse bedrijven slechts een het loodje leggen. In 1937 ging de sigarenfabriek van Hillen failliet. Het prachtige gebouw aan de Crommelinlaan werd overgenomen door de firma Braat.

Het gemeentebestuur van Delft deed zijn uiterste best om nieuw bedrijfsleven naar Delft te halen. Een moeilijkheid hierbij was dat het gemeentelijk belastingklimaat in Delft relatief ongunstig was. Toch heeft Delft in die tijd wel enige nieuwe industrieën binnen de poorten gehaald, waarvan de meest spectaculaire het assemblagepunt voor Europa van de Morris-auto's was. Dit werd in 1933 gevestigd in een deel van de vrijgekomen gebouwen van 's Rijks constructiemagazijn aan de Van Leeuwenhoeksingel. In 1936 werd het weer gesloten. De verbindingen met het zuiden waren te slecht, meende de direc-

tie. Inderdaad werd pas later in dat jaar de Moerdijkbrug geopend, zodat door Antwerpenaren bestelde Morris-auto's over 's-Hertogenbosch dienden te rijden of de pont dienden te nemen. Dit was de directie kennelijk bij de locatiekeuze niet opgevallen. Natuurlijk werd er ook verlies geleden.

Kon in dergelijk ongunstig klimaat toch iets van de grond komen? Het bleek mogelijk voor de 'instrumentmakerijen'. De vlak voor de depressie gestichte Enraf wist in deze tijd uit te groeien tot een middelgroot bedrijf. Vlak na de depressie, in 1939 begon de later Oldelft genoemde optische industrie in het pand Oude Delft 36. Maar de voorbereiding van dit bedrijf vond plaats tijdens de depressie. Oscar van Leer, zoon van de vermogende vatenfabrikant uit Halfweg, had in 1934 een firma opgericht om geluidfilmapparatuur te maken, gebaseerd op een nieuw optisch procédé. Dit bedrijf had een optisch ontwerpbureau, waaraan een drietal deskundigen parttime verbonden waren. Al snel begon het optisch ontwerpbureau een eigen leven te leiden. Het kreeg steeds meer aanvragen om voor andere bedrijven optische vragen op te lossen. Een van de leden van het optisch ontwerpbureau was de latere hoogleraar dr. A.C.S. van Heel, toen lector in de theoretische en toegepaste natuurkunde aan de Technische Hogeschool. Toen deze een keer bij Oscar van Leer thuis de gast was zei hij iets dat in Van Leers geheugen werd gegrift: "Ik leid mijn studenten op voor niets, want waar moeten optische ingenieurs nu heen, nu er geen optische industrie in Nederland is?" Oscar van Leer besloot er een op te richten, ook omdat hij als jood niet afhankelijk wilde zijn van Duitsland. De vestigingsplaats werd Delft vanwege de korte communicatielijnen met de optische afdeling van de TH. Die lijnen waren zó kort dat de nieuwe NV Van Leers Optische Industrie al kon starten in de kelder van Technische Natuurkunde toen het gebouw aan de Oude Delft nog niet beschikbaar was. Van Heel had een lichtsterke röntgenlens ontworpen, waarin het Röntgenlaboratorium van Philips geïnteresseerd was omdat men met zo'n lens de stralingsdosis kon verlagen. Dit gegeven heeft gemaakt dat de optische industrie gedurende de oorlog niet onder Duitse leiding is gesteld. In 1941 werd een nieuwe onderneming opgericht: de NV Optische Industrie 'De Oude Delft'. Deze werd via overeenkomsten nauw aan Philips verbonden. De nieuwe directeur werd dr. A. Bouwers, die al directeur was van het Röntgenlaboratorium van Philips maar parttime aan het nieuwe bedrijf werd uitgeleend. Na de oorlog heeft het nog stevige onderhandelingen gekost met Philips enerzijds en Oscar van Leer, die de oorlogstijd in de Verenigde Staten had doorgebracht anderzijds, om het bedrijf als Oldelft een zelfstandige toekomst te geven. Het feit dat Bouwers de meeste aandelen A die zeggenschap gaven over de onderneming in zijn bezit had, heeft de doorslag gegeven. Oldelft heeft aan zijn eerste president-directeur heel veel te danken gehad. Bouwers heeft zich een creatief wetenschapper en een voortreffelijk concernbouwer getoond.

Er was nog een belangrijk nieuw element in het beeld van de industrie in 1950: dat was de penicillinefabricage, die de Gist- en Spiritusfabriek tijdens

de oorlog op op gang had weten te brengen. Na berichten in *De Vliegende Hollander*, een door de Engelsen in bezet Nederland verspreid blad, was een werkgroep van de Gistfabriek in samenwerking met het Centraal Bureau voor Schimmelculturen te Wageningen zich ermee gaan bezighouden, in alle stilte uiteraard. In de herfst van 1945 was een kleine hoeveelheid penicilline beschikbaar voor een proefname op mensen. Dr. E. Verschuyf, chirurg en tevens bedrijfsarts bij de Gist wist een vrouw bij wie een bloedvergiftiging was geconstateerd met het nieuwe wondermiddel te genezen. Na de oorlog startte de Gist- en Spiritusfabriek de fabrieksmatige productie van penicilline en werd wereldmarktleider, wat men met grote inventiviteit, door het voortdurend uitvindingen van verfijningen en specialiseringsen tot op heden heeft weten te handhaven, al is het procédé langzamerhand zo bekend dat iedereen het kan maken en dat ook doet, hetgeen gevolgen heeft voor de prijs.

Natuurlijk is de Tweede Wereldoorlog voor de Delftse industrie een moeilijke periode geweest, zijn er in het menselijke vlak verliezen te betreuren geweest en zijn er voorraden en machines weggehaald. Maar ten opzichte van de industrie elders is de Delftse er niet slecht van afgekomen. Delft is niet bij directe oorlogshandelingen betrokken geweest en is nauwelijks gebombardeerd. In 1950 kon men zeggen: de industrie is hersteld. Nagenoeg dezelfde bedrijven als voor de oorlog stonden klaar om de markten te veroveren.

De Technische Hogeschool van 1950 draaide na de oorlog op volle toeren. Het aantal ingeschreven studenten was tijdens het interbellum de 2000 niet te boven gegaan. Na de oorlog steeg het aantal ingeschreven studenten tot ruim 5500; er moest een achterstand ingehaald worden. In 1950 daalde het aantal maar het werd al duidelijk dat het niet verder terug zou zakken dan 3500, een aantal dat de regering en ook de TH zelf voor het optimum hielden.

De Technische Hogeschool van na de oorlog had een taak: zo snel mogelijk zoveel ingenieurs afleveren als de wederopbouw vereiste. En dat waren er 500 per jaar, zo was becijferd door de president-curator, prof.dr. Gillis Holst, eens stichter en eerste directeur van het befaamde Natuurkundig Laboratorium (Natlab) van Philips in Eindhoven en van 1930 tot 1938 bijzonder hoogleraar in de technische physica te Leiden. Als de industrialisatie van Nederland doorzette zou dit aantal moeten worden verdubbeld, maar dan moesten die studenten opgevangen worden in een tweede technische hogeschool. Want de TH Delft was bedoeld geweest voor 2000 studenten en de gebouwen en de instrumenten waren door het Rijk gedurende de depressies nogal verwaarloosd. Alles moest gebracht worden op een kwalitatief goed peil voor de studie van 3500 studenten. Meer kon een kleine stad als Delft toch ook niet aan. En de cijfers wezen uit dat de aanwezigheid van een technische hogeschool in de regio stimulerend werkte op de toestroom van studenten. Daarnaast diende de Delftse TH ook over goede research-faciliteiten te beschikken. Omdat deze kostbaar waren diende de TH dat samen met TNO te organiseren. Met deze grote lijn was iedereen in Delft het eens!

Het bouwbureau van de TH was aan de gang met een plan voor een TH-wijk oostelijk van de Rotterdamseweg met twee nieuwe centrale wegen, de Schoemakerstraat aan de kant van de Wippolder en in het hart de Mekelweg, waaraan de nieuwe Aula was gedacht. De zuidelijke begrenzing van de wijk was gedacht waar thans de Kruithuisweg loopt. In 1950 werd er al gebouwd langs de Rotterdamseweg.

In 1950 telde Delft 62018 inwoners. De beroepsbevolking bedroeg: 21929. Werkzaam in ambachten en fabrieken waren 10614 mensen of 48,4% van de beroepsbevolking. Werkzaam in diensten in handel, verkeer, bankwezen, overheid, onderwijs e.d. waren 9210 mensen of 42% van de beroepsbevolking. Het aantal werknemers in ambachten en fabrieken bedroeg 115% van de werknemers bij diensten. Niet alle indicatoren wijzen meer in de richting van een industriestad. De dienstensector in Delft is gegroeid. De werkgelegenheid bij de TH en in de technische onderzoekssfeer is sterk toegenomen. De Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk onderzoek TNO, een publiekrechtelijke instelling bedoeld om het toegepast technisch onderzoek te bundelen en opgericht in 1932 had een groot steunpunt in Delft. Verder stonden in Delft nog het in 1927 opgerichte Waterloopkundig Laboratorium en het Instituut voor Grondmechanica, dat dateerde van 1934. Al deze instituten waren grote afnemers van Delftse ingenieurs.

Belang van de aanwezigheid van de TU voor de Delftse industrie?

De vraag is nu of de aanwezigheid van een TU en haar voorgangers meerwaarde heeft gehad voor de Delftse industrie. De TU is een concentratie van technische kennis en het kenmerk van kennis is dat die niet plaatsgebonden is. De dragers van de technische kennis, de wetenschappers, zijn dat wel. En ondanks internet en wereldomspannende persoonlijke netwerken zijn zij dat gebleven. Vandaar dat Delft zich toch Kennisstad durft te noemen. Is de aanwezigheid van de TU een vestigingsvoorwaarde geweest voor Delftse industriën?

Het antwoord luidt: vrijwel in geen enkel hier genoemd geval. Van Marken en Thooft kozen voor Delft omdat ze de stad kenden van hun studententijd. De uitzondering is Oldelft en wellicht ook nog andere instrumentmakende bedrijven. Dit is waarschijnlijk zo geweest omdat zowel de industrie als de universiteit bezig waren op het zelfde terrein een technologie te ontwikkelen, een situatie die vroeg om korte persoonlijke lijnen. Bij High Tech-vestigingen zal zich hetzelfde verschijnsel kunnen voordoen, tenminste wanneer de technologie nog in ontwikkeling is. Is eenmaal de technologie common practice geworden dan zal de noodzaak voor het bedrijf om in de nabijheid van de TU gevestigd te zijn, verdwijnen; wat nog niet betekent dat een reeds in de nabijheid van de TU gevestigd bedrijf dan ook direct weer verdwijnt. Maar ook al is de nabijheid van een TU geen vestigingsvoorwaarde, toch biedt de nabije ligging voor een bedrijf de mogelijkheid verbindingen met de

Universiteit te leggen en in stand te houden op vele niveaus en daardoor voor het bedrijf de vruchten te plukken van nieuwe ontwikkelingen bij de universiteit. Omgekeerd wordt het voor de TU eenvoudiger om gebruik te maken van de mogelijkheden, die het bedrijf te bieden heeft om bijvoorbeeld een deeltijd-hoogleraar te leveren, promovendi of stagiaires te plaatsen.

Mijn voorzichtige conclusie: waar mensen elkaar weten te vinden op een gemeenschappelijk belang bij de ontwikkeling van een technologie, daar is nabijheid zinvol.

Mijn hoop: waar nabijheid is van wetenschappers van verschillende disciplines is een verhoogde kans aanwezig op het ontstaan van nieuwe technologieën. En dat is wat Delft Kennisstad wil bereiken.

En hoe is het verder afgelopen?

Eigenlijk is 1950 een slecht punt om een verhaal te laten eindigen. De industrie staat op het punt een nieuw tijdperk in te gaan en hoe is het de bedrijven daarin vergaan?

Sommige is het niet goed gegaan. Reineveld ging in 1972 volstrekt onverwacht failliet. De gebouwen zijn afgebroken; nu staan er de gebouwen van de Hogeschool Delft.

Braat is overgenomen door de Ogem en met deze het faillissement ingegaan. Maar de Gistfabriek werd Gist Brocades en groeide tot hij in 1981 het hoogste aantal werknemers in Delft bereikte: 3300. Gist Brocades was toen wereldmarktleider voor penicilline, behoorde tot de top 3 van de wereld als producent van bakkersgist en nam een vooraanstaande positie in als enzymproducent met behulp van de recombinant DNA-techniek.

Inmiddels is Brocades zijn eigen weg gegaan. En de Gist heet nu zelfs geen Gist meer. Het werd steeds moeilijker om de research, nodig om voorop te blijven lopen, zelf te financieren. Het bedrijf heeft zich laten overnemen en heet thans: de vestiging Delft van DSM in Geleen. Het aantal werknemers is terug naar ongeveer 1300.

De NKF bereikte het grootste aantal werknemers in Delft in 1976: 1469. Dit aantal bestond uit medewerkers van het productiebedrijf voor sterkstroomkabels, het hoofdkantoor en de kantoren van Sterkstroom en Telecom, van welke laatste sector de fabrieken stonden in Waddinxveen en Delfzijl. Eén jaar later al werd het Telecomkantoor verplaatst naar Waddinxveen.

En in 1979 wijzigde de Nederlandse regering haar groeikernenbeleid. Hierdoor zou de vraag naar sterkstroomkabels sterk gaan afnemen. De directie anticepeerde hierop en bracht het personeel in Delft terug tot 850 in 1983.

Het beeld dat de NKF thans oproept is dat van een kwalitatief hoogwaardig bedrijf dat zijn uiterste best moet doen om te overleven. De eigendomsverhoudingen zijn voor een buitenstaander nauwelijks meer te volgen: zelfstandig - Philips - management buy out, weer zelfstandig - het Finse Nokia - weer zelfstandig - Draka in Amsterdam. Maar Draka heeft slechts de telecom-sec-

De Optische Industrie aan de Willem van Aelststraat in 1961.

tor behouden en die was al niet meer in Delft gevestigd. NKF Delft is thans de Delftse vestiging van Pirelli, Milaan. Er werken zo'n 300 werknemers.

Enraf fuseerde met de precisie-instrumentmakerij Nonius en daarna met het bekende bedrijf van Kipp tot Enraf Nonius. En in november 1989 kondigden de bedrijven Oldelft en Enraf Nonius hun fusieplannen aan tot één groot instrumentmakend bedrijf: Delft Instruments; 2400 werknemers wereldwijd waarvan ca. 1000 in Delft. De aankondiging vond plaats in dezelfde week als de val van de Berlijnse Muur. De fuserende bedrijven hebben zich ongetwijfeld niet gerealiseerd dat daarmee ook het einde werd aangekondigd van de defensiepoot van Delft Instruments. Nu, in 2000, is de defensiepoot nageenog afgebouwd.

De röntgenapparaten worden vervaardigd bij het tot het concern behorende Nucletron in Veenendaal. Kipp is verkocht aan een Canadees concern dat vervolgens wereldwijd de naam Kipp heeft aangenomen. De fysiotherapeutische instrumententak is verkocht en nu actief onder de naam Enraf-Nonius. Men zegt dat het met het nieuwe Kipp en het nieuwe Enraf-Nonius goed gaat. Op deze wijze kunnen zij met verwante bedrijven duidelijke synergievoordelen behalen. In Delft blijken, alles bijeengenomen, toch nog altijd zo'n 500 mensen te werken.

Hoe is de situatie in het jaar 2000 getalsmatig? Bij gebreke aan een volkstelling zijn de cijfers uit het jaarboek bestuursinformatie 1999 gebruikt.

Delft per 1 januari 2000: 96.101 inwoners.

Beroepsbevolking (minus deeltijdbanen < 12 uur per week): 40692.

Werknemers "industrie etc.": 6929= 17%

Werknemers "diensten": 33615: 82,6%.

Verhouding werknemers "industrie etc.": werknemers "diensten" = 20,6%

De cijfers zijn duidelijk: Delft is geen industriestad meer.

Moet Delft daarover treuren? Ik denk van niet,-werkgelegenheid in de rubriek "diensten" wordt thans in het algemeen hoger aangeslagen-, maar ik zou het niet met zekerheid kunnen zeggen. Er is een caféspreuk, die luidt: "Wat men ook doet, het gaat toch anders."

Er is in de afgelopen vijftig jaar heel veel anders gegaan. De productie is generationaliseerd en verhoogd; de lonen zijn gestegen; de bedrijven zijn geautomatiseerd, geglobaliseerd, alinea's geworden in de jaarverslagen van multinationals.

En de werknemers zijn mobiel geworden. Het is prettig dat Delft eigen werkgelegenheid heeft, want daardoor wordt het geen slaapstad. Maar voor de mobiele inwoner van Delft is de werkgelegenheid in de zuidelijke randstad van bijna even groot belang. Zo men al niet zelfstandig een onderneming begint; die dan meestal in de dienstensector terecht zal komen.

Ik kan dus treunis niet aanbevelen, wel waakzaamheid; en dankbaarheid voor wat de industrie voor Delft heeft betekend en ook nog betekent. Want het is de industrie geweest, die, met de T.U. en haar voorgangers, Delft in de 19de en 20ste eeuw weer op de kaart heeft gezet.

Literatuur

- Baudet, H. *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft*. Den Haag: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, 1992-93.
- Bos, Pieter, en Bert Theunissen, ed. *Beijerinck and the Delft School of Microbiology*. Delft: Delft University Press, 1995.
- Buiter, Hans. *Nederland-Kabelland: De historie van de energiekabel in Nederland*. Den Haag: Stichting Historie der Techniek, 1994.
- Hilkhuisen, Jos, et al. (red.). *Ach lieve tijd, 750 jaar Delftenaren*. Zwolle: Waanders, 1995-1997. Afleveringen 8, 11, 12, 14 en 15.
- Jonge, J.A. de. "Delft in de negentiende eeuw: Van 'stille nette' plaats tot centrum van industrie." *Economisch-historisch jaarboek* 37 (1974): 145-247.
- Kamp, A.F., red. *De Technische Hogeschool te Delft 1905-1955*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1955.
- Lintsen, H.W., red. *Geschiedenis van de techniek in Nederland: De wording van een moderne samenleving: Deel VI, Techniek en samenleving*. [Den Haag]: Stichting Historie der Techniek; Zutphen: Walburg Pers, 1995.
- Mâcel, O., I. Schutten, en J. Wegner. *Architectuurarchief Technische Universiteit Delft*. Delft: Publikatiebureau Bouwkunde, 1994.
- Rupp, J.C.C. *Van oude en nieuwe universiteiten: De verdringing van Duitse door Amerikaanse invloeden op de wetenschapsbeoefening en het hoger onderwijs in Nederland, 1945-1995*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1997.
- Stectie Geschiedenis en Verkenning der Techniek, *Verlicht volgens de eisch des tijds, de oprichting van een gemeentelijke elektriciteitscentrale in Delft*. Delft: TH Delft, 1984.
- Schot, J.W., en A.A.A. de la Bruhèze. *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw: 1, Techniek in ontwikkeling, waterstaat, kantoor en informatietechnologie*. [Eindhoven]: Stichting Historie der Techniek; Zutphen: Walburg Pers, 1998.
- Visser, C. *Proeve eener economische beschrijving van het gebied der Kamer van Koophandel en fabrieken voor Delft en omstreken*. Delft, 1927.

En diverse gedenkboeken en -artikelen van De Koninklijke Fabriek F.W. Braat; het Gemeentelijk Gasbedrijf Delft; 'Delfs Blauw', waterleidingbedrijf 1887-1994; de Nederlandsche Gist en Spiritusfabriek Delft; de Optische Industrie Oldelft; de Porceleyne Fles; Machinefabriek Reineveld; TNO.

Archiefbronnen

Gemeentearchief Delft:

- Gemeenteverslagen van de gemeenten Delft en Hof van Delft;
- Jaarverslagen van de Kamer van Koophandel 1852 - 1952.
- Jaarboekje van de stad Delft, 1842 t/m 1864.

Philipsarchief, Eindhoven:

- Archief van prof.dr. Gillis Holst en van dr. Frits Philips, voor wat betreft de rapporten Holst I en Holst II en de stichting van de TH Eindhoven.

Algemeen Rijksarchief, Den Haag:

- Notulen van het College van Curatoren van de Technische Hogeschool Delft, 1947-1951.

P.J. Kipp, meer dan apotheker

B.K.P. Griffioen

Petrus Jacobus Kipp, die van 1830 tot zijn dood in 1864 in Delft woonde, was een veelzijdig mens. Behalve apotheker, maakte hij naam als chemicus, wetenschapper, uitvinder, fabrikant maar bovenal als organisator.

Eeuwen lang hebben er gilden bestaan, verenigingen van mensen die hetzelfde beroep uitoefenden. Wij zouden dit kunnen zien als voorlopers van onze vakorganisaties. De naam gilde kan afgeleid zijn van het Germaanse woord 'geldan' dat offeren betekent. De leden betaalden een contributie en beschermden en steunden elkaar. Het bestuur van een gilde werd gevormd door een deken en enkele hoofdlieden. Het was niet toegestaan een ambacht uit te oefenen als men geen lid van een gilde was. Het gilde waakte tegen

*Het gezin van
P.J. Kipp, olieverf
op doek door
W.H. Schmidt, 1843.*

onderlinge concurrentie en zorgde bovendien voor de opleiding in de beroepsgroep, die via de trappen: leerling, gezelschap en meester verliep. In de Bataafse tijd werden in 1798 de gilden opgeheven.

Hoe vreemd het ook moge klinken, de apothekers maakten geen deel uit van het chirurgijngilde maar waren, samen met de winkeliers en kramers, in het Sint-Nicolaasgilde ondergebracht. Hier gold het criterium dat de leden maat of gewicht gebruikten om hun waren te verkopen, hetgeen dus ook op apothekers van toepassing was. In Delft werd in 1682 het Collegium Medico Pharmaceuticum opgericht, waarna de dokters en de apothekers samen vergaderden. Sinds 1767 vonden deze vergaderingen op de bovenverdieping van de Waag plaats; de gevelsteen aan de achterzijde van dit gebouw houdt de herinnering hieraan levend. In 1804 werd ook dit college opgeheven en maakte plaats voor de 'Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht', de voorloper van de hedendaagse geneeskundige inspectie van de overheid.

Het was in deze tijd dat Petrus Jacobus Kipp op 5 maart 1808 in Utrecht het levenslicht aanschouwde, als zoon van Anthonius Kipp en Adriana van Haaster. In 1829 legde hij in zijn geboortestad het apothekersexamen af voor de daar functionerende Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht. Zijn levensloop speelde zich verder in Delft af.

De apotheker

Nadat Petrus Jacobus Kipp op 16 september 1830 met de drie jaar jongere Anna Petronella Regina Heyligers was getrouwd, nam hij op 6 december van datzelfde jaar de apotheek over van J.C. Blom, gevestigd aan de oostzijde van de Oude Delft, thans nummer 162. Op deze plaats stond vele tientallen jaren een apotheek. Achtereenvolgens vestigden zich hier de apothekers E. Renaut in 1764; J. Eldermans in 1808; A. Mercker in 1818 en sinds 1822 J.C. Blom.

In het gezin van Kipp, dat boven de apotheek woonde, werden acht kinderen geboren, onder wie zijn dochters Suzanna Augustina Adriana, Odilia Johanna Bernardina en Flora Gijsberta en zonen Wilhelmus Arnoldus die later apotheker werd en Anthonius Johannes, de latere fabrikant.

Kipp kocht in 1852 voor 8000 gulden twee grote panden aan de Oude Delft, nu bekend als nummer 204 en 206. Tot op de dag van vandaag is apotheek Kipp op Oude Delft 204 gevestigd. Alle andere apotheken in Delft hebben in de loop der jaren hun oorspronkelijke huis verlaten en hebben inmiddels ook een andere naam gekregen.

De apotheek van Kipp stond zeer goed aangeschreven. Dit staat te lezen in het verslag van de visitatiecommissie in 1865. In die tijd telde Delft 17 apotheken die voor ruim 21.000 inwoners zorgden. Een andere zeer goede apotheek was die van J.F. Hansen, een naam die bij de ouderen nog een bekende klank heeft door de apotheek Hansen en Nijdam aan de Burgwal. Door dezelfde commissie werden de apotheken van J.A. Straman aan de Wijnhaven en van A.L. Oversluis aan de Oude Delft als goed gekwalificeerd.

De apotheek Kipp, afgebeeld op een 19de-eeuwse tegel.

Het assortiment in de apotheek bestond destijds uit talrijke kruidenrijen waarvan de apotheker zelf geneesmiddelen bereidde. Daarom was in die tijd sprake van een 'productie-apotheek' in tegenstelling tot de hedendaagse 'distributie-apotheek'. Voorts verkocht de apotheker allerlei andere zaken waaronder wijn, specerijen, suiker en suikerproducten zoals banket en marsepein. Elke apotheker had zo zijn eigen 'specialités' die hij in een voorschriftenboek opschreef. De overheid probeerde hier eenheid in te brengen; bekend is een veel gebruikt boek getiteld: *Licht der Apothekers*. Verschillende steden hadden een eigen voorschriftenboek. Zo bracht burgemeester/medicus Nicolaas Tulp in 1636 in Amsterdam de eerste stadsfarmacopee uit. In 1851 werd de eerste Nederlandse farmacopee uitgegeven die de handtekening van minister Thorbecke droeg.

De organisator

Kipp was een veelzijdig mens met verschillende kwaliteiten. Zo was hij niet

alleen een voortreffelijk apotheker maar ook een geboren bestuurder. Kipp was in 1842 medeoprichter van de landelijke vereniging van apothekers, die als Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie nog steeds bestaat en gedurende enkele jaren was hij lid van het hoofdbestuur. Deze landelijke vereniging kende verschillende plaatselijke afdelingen, zogenaamde departementen. In 1844 richtte hij het Departement Delft op, dat toen 14 leden telde, bestaande uit zeven apothekers, drie medici, een chirurgijn, een drogist, een instrumentmaker en een notaris. Kipp was voorzitter en zijn collega Hansen secretaris. Helaas werd het Delftse departement in 1850 wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. Voorts was Kipp betrokken bij de oprichting van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs in 1847 en was hij lid van een aantal andere organisaties, waaronder de eerder genoemde Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt. Kipp had veel bekende Delftse vrienden, zoals bijvoorbeeld de ingenieur A. Lipkens, de kunstschilders Paul Tetar van Elven en W.H. Schmidt, deze laatste heeft het gezin van Kipp in 1834 vereeuwigd.

De wetenschapper

Kipp had grote wetenschappelijk interesse en hechte veel waarde aan kennisoverdracht. Hij vertaalde in 1844 het *Leerboek tot de kennis der handelswaren* van Carl Noback uit het Hoogduits in het Nederlands. Daarnaast schreef hij verschillende wetenschappelijke artikelen.

Kipp was chemicus en maakte naam als een uiterst consciëntieus onderzoeker. Bij herhaling werd hij uitgenodigd voor het chemisch onderzoek van verschillende, veelgebruikte stoffen. Zo werd hem eens gevraagd de olie van de straatlantaarns te onderzoeken omdat deze zo slecht brandden. Het bleek dat deze olie uit een mengsel van raapolie en traan bestond.

Zijn slimheid spreekt uit zijn volgende opdracht: het stadsbestuur verzocht Kipp het product van een Delftse azijnmakerij te onderzoeken. Ofschoon hij geen schadelijke stoffen kon ontdekken adviseerde hij toch een onverhoedse inval in de fabriek te doen en dan de azijn te onderzoeken.

De uitvinder

Omdat Kipp voor zijn analytische onderzoeken voortdurend zwavelwaterstof nodig had, construeerde hij in 1844 zijn beroemd geworden Kipp-toestel, een gasontwikkelingstoestel waarmee hij naam heeft gemaakt. Dit apparaat baseerde hij op de uitvinding van de Engelse chemicus James Marsh (1789-1846). Van hem is de reactie op arsenicum bekend, waarmee ten behoeve van de gerechtelijke geneeskunde geringe sporen arsenicum konden worden aangetoond. Het was destijds een veel gebruikte methode om een medemens zonder veel ophef van het leven te beroven. Zelfs een simpele volkswrouw wist dat een kleine hoeveelheid arsenicum, door het eten van haar slachtoffer gemengd, dodelijk was. Berucht is de geschiedenis van de

Leidse gifmengster 'Goeie Mie', die in de negentiende eeuw ruim negentig slachtoffers maakte. De oorzaak van het overlijden was voor de dokters moeilijk vast te stellen. Dit werd pas goed mogelijk toen Marsh een toestel ontwikkelde waarin waterstof ontstond uit een mengsel van zink en zwavelzuur. Indien voedselresten arsenicum bevatten kwam bij verhitting arseenwaterstof vrij, dat met een vaalblauwe kleur verbrandde en een typische knoflookgeur gaf.

Het Kipp-toestel bestaat uit drie glazen bollen waarin verscheidene gassen steeds vers kunnen worden bereid. Brokjes zwavelijzer worden in de middelste bol gedaan en via de bovenste bol wordt zoutzuur door de trechter in de onderste bol gegoten. Als deze bol vol is stijgt het vloeistofniveau en komt in aanraking met het zwavelijzer waardoor zwavelwaterstof ontstaat dat door de kraan wordt afgevoerd. Als de kraan wordt gesloten hoopt het gas zich in de middelste bol op en drukt het zuur via de trechter weer terug in de bovenste bol, waarna de gasproductie ophoudt. Kipp was wel de ontwerper van het toestel, doch liet het door zijn instrumentmaker maken.

In 1849 beschreef Kipp in het *Tijdschrift voor Wetenschappelijke Pharmacie* een verbeterde versie van een elektromagnetisch inductieapparaat. Het galvanisch element dat de stroom opwekte bestond uit een zinken cilinder, gevuld met een zoutoplossing en een buis van koolpoeder die was bevochtigd met salpeterzuur. Dit element was goedkoop en leverde veel langer stroom dan de bestaande elementen.

De fabrikant

In de 19de eeuw kwam overal de instrumentmakerij tot grote bloei. Zo maakte de in Delft gevestigde Italiaan, Caminada, barometers en kompassen. Toonaangevend was vooral het bedrijf van notaris mr. J.H. Onderdewijngaart Canzius, die medische en natuurkundige instrumenten vervaardigde.

Al spoedig na zijn vestiging in Delft begon Kipp met het construeren van wetenschappelijke instrumenten. Hij nam voor de fabricage de Duitse instrumentmaker G.B.H. Filbry in dienst en bouwde in 1853 in de tuin achter zijn huis een werkplaats die uitkwam op de Voorstraat.

Zijn handel in laboratoriuminstrumenten had een goede naam en in 1850 publiceerde Kipp een prijscourant van 'Natuur-

Het Kipp-toestel

Rekeninghoofd van de firma Kipp & Zonen uit 1865 (Gemeentearchief Delft).

Schei- en Artsenijbereidkundige Toestellen en Gereedschappen'. Hij schreef in zijn openingswoord: "Reeds voor lang was het mijn voornemen om aan het wetenschappelijk publiek mede te delen, welke toestellen en werktuigen men bij mij vinden of bestellen kan. Ik was echter enigszins verlegen met de rangschikking en de vorm van de lijst. Dat ik eindelijk de voorkeur gaf aan een enkelvoudige lijst deed ik uit de overtuiging dat het algemeen bekend maken der prijzen slechts een betrekkelijke waarde heeft en deze bovendien aan veranderingen onderworpen zijn. Op verlangen aan hen die mij hun vertrouwen schenken worden deze ingevuld."

De verzamelaar

Tenslotte was Kipp ook een verzamelaar, niet alleen van wetenschappelijke instrumenten, maar ook van speciale plantaardige grondstoffen die hij gebruikte bij de bereiding van geneesmiddelen. Tijdens de algemene vergadering van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Pharmacie in 1847 te Amsterdam, verzorgde hij een tentoonstelling, waarvan de volledige lijst nog bekend is. Naast een collectie farmaceutische grondstoffen noemde hij een aantal instrumenten, zoals een destilleerapparaat, een balans, een pillenmachine van hoorn, een pleistermachine en twee soortelijk-gewicht meters in etui.

Hand en oor, als ontvanger van telefonische berichten. Gewijzigde proef van Giltay in een zaal van de sterrenwacht te Parijs genomen (uit De Natuur 1884).

Zijn overlijden

Kipp overleed plotseling op 3 februari 1864 in Delft. In de overlijdensakte staat:

“In het jaar een duizend achthonderd vier en zestig, den vierden der maand Februari des voormiddags ten half elf uur zijn voor ons Aart van der Leeuw, wethouder-ambtenaar van den Burgerlijken Stand der stad Delft verschenen Pieter Heederik oud drie en tachtig jaren en Jacobus Johannes van Hille oud negen en vijftig jaren, Bedienaars ter begrafenis en beiden alhier woonachtig, welke ons hebben verklaard dat op den derden Februari dezes jaars des voormiddags ten elf ure aan het Oude Delft in wijk zes nommer tweehonderd en elf alhier is overleden de heer Petrus Jacobus Kipp, oud vijf en vijftig jaren en bijna elf maanden, van beroep Apotheker geboren te Utrecht en wonende binnen deze stad. Echtgenoot van vrouwe Anna Petronella Regina Heyligers, particuliere wonende alhier, zoon van Anthonius Kipp en van Adriana van Haaster beiden zonder beroep overleden te Utrecht. En hebben de Declaranten deze acte na voorlezing nevens ons ondertekend.”

Dat met het overlijden van Kipp een belangrijke ingezetene van Delft heenging, bewijst wel het artikel op de voorpagina van de *Delftsche Courant* van vrijdag 5 februari 1864 (deze verscheen in die tijd tweemaal per week),

In de twee bovenvensters aan de zuidzijde van de voordeur van Oude Delft 194 bevinden zich deze in opdracht van J.W. Giltay door J.W. Gips in 1898 ontworpen en gefabriceerde glas-in-lood ramen (afmetingen 70 x 130 cm). Van binnen uit gezien toont het rechter raam (bovenste foto) een gezicht op Delft met de torens van de Nieuwe en Oude Kerk en van het Stadhuis. Rechts hiervan is de Oostpoort afgebeeld en links de toren met uivormige spits en meermaals als windvaan van het Gemeenlandsbuis van Delfland. Het linkerraam toont een gezicht op Dordrecht met de toren van de Grote Kerk. Rechts hiervan is de Groot-hoofdspoort afgebeeld en links twee huizen met een watergevel, gezien vanaf de Voorstraatsbaven. Het achterste iets uitstekende huis, Stadhuisplein 1, was het woonbuis van de ouders van Jan Willem Giltay. De vader Hendrik Giltay (1814-1900) was goud- en zilver-smid en juwelier en gehuwd met Johanna Helena Moll. Jan Willem woonde in zijn ouderlijk huis tot hij op 13 september 1881 als natuurkundig instrumentmaker naar Delft vertrok. Het linkerraam is rechtsonder gesigineerd door J.W. Gips. In de twee bovenvensters aan de noordzijde van de voordeur bevinden zich eveneens glas-in-lood ramen met dezelfde vormgeving, kleuren en afmetingen, echter zonder afbeeldingen (Foto's: M.A. Verschuyf).

waarin de redacteur schreef:

"...Delft heeft één van zijn meest geachte burgers verloren, die zijn wakkere en uitstekende geest op het gebied der natuurwetenschappen zodanig ontwikkelde dat hij, behalve in de artsenijsmengkunde, in het gehele chemische vak, binnen- en buitenlands, een dergelijke naam verwierf, dien hij verschuldigd was zoo aan zijn daartoe zich zeer gunstig betoonden aanleg, als niet minder aan zijn vasten en volhardenden wil, om door te dringen tot in de diepste schuilhoeken der chemische wetenschap. Hij was in hoge mate behulpzaam en waar het de eer der wetenschap betrof, gaf hij uit zijne rijke verzameling van instrumenten en preparaten onbaatzuchtig aan de geleerde wereld, die zijn raad en hulp inriep, steeds alles ten beste wat tot het welslagen van te nemen proeven of te houden voordragten, in wetenschappelijke kringen strekken kon en was overigens zijn goed karakter immer vaardig, om ook allen anderen bijstand te verlenen, die de hem omgevende maatschappij nuttig en voordeelig wezen kon."

De erfgenamen

Na het overlijden van Kipp, zetten zijn beide zonen de onderneming voort onder de naam: 'P.J. Kipp & Zonen'. Wilhelmus Arnoldus (1837-1904) beheerde de apotheek aan de Oude Delft, die na enige tijd uit de handelsonderneming werd losgemaakt. Hij werd in 1898 opgevolgd door zijn schoonzoon C.A. van Greuningen. De apotheker mevrouw J.M. Bouvy was als provisor tot 1956 werkzaam, toen J.H.M. Winters de apotheek overnam, later opgevolgd door zijn zoon W. Winters. Tegenwoordig werkt B.J.H.M. Borret in de van ouds bekende 'Apotheek W.A. Kipp'.

Antonius Johannes Kipp (1834-1916) nam de leiding van de fabriek op zich en kocht in 1865 de naast de apotheek liggende panden Oude Delft 200 en 202. In het benedenhuis vestigde hij de instrumentenhandel en ging in het bovenhuis wonen. Voor de afgeleverde instrumenten stuurde hij nota's die uitblonken door hun sierlijk briefhoofd. Interessant was een advertentie in de *Delftsche Courant* in augustus 1865, waarin de firma P.J. Kipp & Zonen een voorbehoedmiddel tegen veepest aanbood!

In 1881 kwam de instrumentmaker Jan Willem Giltay (1851-1929) uit Dordrecht in dienst. Hij had grote belangstelling voor de overdracht van geluid en legde zich in het bijzonder toe op de fabricage van fonografen en telefoontoestellen.

Het huidige logo van de firma Kipp & Zonen.

In een aflevering uit 1884 van het populair geïllustreerde maandschrift *De Natuur* beschreef hij de naar hem genoemde proef van Giltay: "Twee mensen worden via een inductieklos met een microfoon en een batterij verbonden. Zij kunnen dan het geluid, dat op afstand voor de micro-

foon wordt geproduceerd, goed horen".

Nadat Giltay in 1887 de instrumentenfabriek had overgenomen en voortzette onder de naam: 'P.J. Kipp & Zonen, J.W. Giltay, opvolger', vervaardigde hij telefoontoestellen voor de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Hij was in Delft de eerste die een telefoonverbinding had en wel tussen zijn huis en de werkplaats. Giltay heeft tussen Berlijn en München de eerste faxverbinding ter wereld tot stand gebracht en zo zijn eigen foto verstuurd.

Giltay kocht in 1898 het huis aan de Oude Delft, nu nummer 194, vlak bij de instrumentenfabriek. Enkele maanden later kocht hij ook het naastliggende kleine huisje en liet dat door de aannemer H. Beyer bij zijn eigen huis voegen, een situatie die nog steeds bestaat en zelfs van buiten zichtbaar is. Giltay liet van de keuken van zijn huis, achter de huizen Oude Delft 196 en 198, een gang bouwen zodat hij direct de fabriek kon bereiken. Tevens liet hij toen gasleidingen in zijn huis aanleggen.

In 1913 kocht de chirurg dr. F.B. de Walle dit pand, in 1937 nam dr. E. Verschuyf dit over en sinds 1974 woont dr. M.A. Verschuyf hier. Boven de vensters aan de voorkant van dit huis bevinden zich twee glas-in-lood ramen die een stadsgezicht van Delft en van Dordrecht tonen. De ramen zijn ieder geflankeerd door een tweetal typische plekjes uit beide steden. Ze zijn in opdracht van Giltay ontworpen en vervaardigd door de Delftse glazenier J.W. Gips (1869-1924).

Heel interessant is te vermelden dat bezoekers van dit huis zich via een originele elektrische bel kunnen aankondigen. In een ruimte boven de tochtdeur hangt een bronzen klokje dat door een elektrisch aangedreven klepeltje geluid voortbrengt. Deze bel heeft Giltay in 1898 vervaardigd, waarbij de stroom uit een zogenaamde 'natte cel' kwam. Pas in 1911 werden in het huis elektrische lichtleidingen aangelegd.

Giltay verkocht in 1912 de handelsonderneming aan O.A. Ankersmit, die de naam wijzigde in 'N.V. Instrumentenfabriek en -handel v/h P.J. Kipp & Zonen'. Vijf jaar later verhuisde de fabriek naar een voormalige mandenmakerij en enkele aangrenzende huizen aan de Voorstraat, nu de nummers 67-75, die vlak achter het huis aan de Oude Delft waren gelegen. Helaas is daar niets meer van over. Niet zo lang geleden werd op die plaats een modern, maar minder fraai ogend, betonnen appartementenhuis gebouwd.

H.W. Ankersmit, die het bedrijf in 1952 van zijn vader overnam, maakte naam met de ontwikkeling van recorders. Het bedrijf van Kipp ging in 1990 een fusie aan met Enraf-Nonius en de Optische Industrie 'De Oude Delft'. Zij vormden samen de hedendaagse firma 'Delft Instruments', die in 1963 aan de Mercuriusweg nr. 1 werd gevestigd.

Na ruim 165 jaar Kipp-historie is deze tak van het bedrijf in 1996 overgenomen door het Canadese SCI-TEC Instruments Inc., maar bleef in Delft gevestigd. Op grond van de wereldwijde bekendheid van de oorspronkelijke naam heeft de algemene vergadering van aandeelhouders in juni 2000 besloten de naam van deze dochteronderneming weer te wijzigen in Kipp en Zonen Inc.

De naam Kipp ging dus niet verloren. Als een huldeblijk aan Kipp maakt het Kipp-apparaat nu deel uit van het logo van deze firma.

Tenslotte nog een opmerkelijk feit. In de Chinese taal bestaan meer dan 10.000 karakters, een aantal dat geregeld wordt uitgebreid met de introductie van nieuwe begrippen. Het Kipp-toestel is nu een sprekend voorbeeld van een nieuw karakter dat in het Chinees is geïntroduceerd.

Literatuur

Bosman-Jelgersma, H.A. *Vijf eeuwen Delftse apothekers: Een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad*. Amsterdam: Meesters, 1979.

—. "Delftse Apothekers." In J.W.L. Hilkhuijsen (red.). *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, 186-193. Delft: Het Prinsenhof, 1992.

Giltay, J.W. "Eenige proeven met den 'sprekenden condensator'". *De Natuur: Populair geïllustreerd Maandschrift gewijd aan de Natuurkundige Wetenschappen en hare Toepassingen* 4 (1884): 180-182.

Griffioen, B.K.P. *750 jaar Delft, de Delftenaren en hun armen en zieken*. Ach Lieve Tijd, nr. 4. Zwolle: Waanders, 1996.

Kipp Chronicle, no. 1, februari 1997.

Mooij, J. *Instrumenten, wetenschap en samenleving: Geschiedenis van de instrumentenfabricage en -handel in Nederland (1840-1940)*. [S.l.], 1988.

Schaeps, J. "Een eeuw kunstenaars in Delft van 1813 tot 1914.: In J.W.L. Hilkhuijsen (red.). *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*, 251-269. Delft: Het Prinsenhof, 1992.

Scheen, Pieter. *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1950*. Den Haag: Scheen, 1969-70.

Tijdschrift voor Wetenschappelijke Pharmacie, 1ste jaargang 1849.

Winters, W. *P.J. Kipp, 150 jarig jubileum te Delft*. Delft, 1980.

UW PARTNER BIJ

- ONDERHOUD
- VERBOUW

Naaborg's Bouwbedrijf B.V.
Wateringsevest 21, 2611 AW Delft
Tel. 015-2122416, Fax 015-2121271

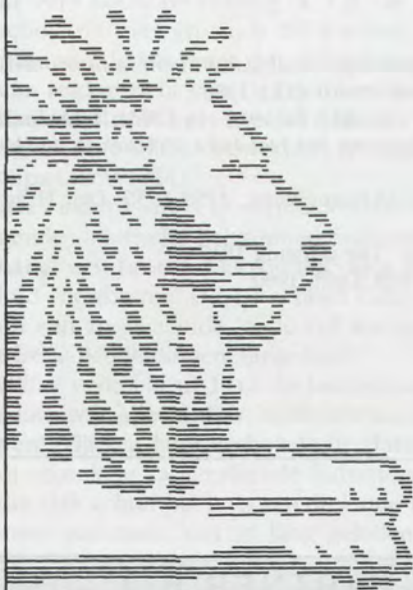
Leeuwendaal advies bv

bureau voor management en organisatie

Leeuwendaal advies is een zelfstandig en onafhankelijk adviesbureau, gecertificeerd volgens de ISO 9001-norm.

Onze opdrachtgevers: overwegend overheids- en andere non-profit organisaties.

Leeuwendaal advies is gericht op de volgende vakgebieden waarvan de kennis en ervaring in eigen huis aanwezig zijn:

- organisatie-onderzoek en -verandering
- werving en search
- psychologisch onderzoek en assessments
- juridische advisering
- functiewaardering
- onderzoek voor beleidsontwikkeling
- kwaliteitszorg
- opleidingen voor management en staf
- interim- en projectmanagement

Kwaliteit en de zekerheid van een praktisch resultaat.

Geen sjablonen maar maatwerk.

Een snel en rechtstreeks contact met uw adviseur.

*Nadere informatie
over onze aanpak en
specialismen zenden wij
u gaarne toe.*

Leeuwendaal advies bv

Haagweg 201, 2281 AM Rijswijk

Tel. (070) 319 20 62, Fax (070) 319 11 21

Een 'muurschildering' als lustrumgeschenk 2000

W.F. Weve

De kleurrijke panelen vormen een extra verfraaiing van het toch al rijk versierde pand Cameretten 1 (foto Gemeentearchief Delft).

Het is een goede traditie geworden dat de historische vereniging Delfia Bata-vorum bij ieder lustrum een geschenk aan de stad Delft aanbiedt. In 2000 bestond het lustrumgeschenk uit drie geschilderde panelen die aangebracht werden aan de zijgevel van het pand Cameretten 1. Op de panelen is een gezicht op Delft weergegeven dat als detail voorkomt op een glas-in-loodraam in de Sint-Janskerk te Gouda. Uit praktische overwegingen vond de aanbieder en onthulling van de panelen plaats in de Sint Hippolytuskapel, waar ze tijdelijk waren opgesteld. Daar bood voorzitter drs. W.H.M. Aalbers op 4 november 2000 het lustrumgeschenk namens de vereniging symbolisch aan

burgemeester mr. H.M.C.M. van Oorschoot aan, die het in het bijzijn van talrijke verenigingsleden en genodigden onthulde. De keuze om deze afbeelding op deze plaats in de Delftse binnenstad aan te brengen is ingegeven door de ontstaansgeschiedenis en de architectuur van het pand aan de Cameretten en door de geschiedenis en uitvoering van de voorstelling op het glas-inloodraam.

Een 'Westland' in Delft

In 1899 liet banketbakker M.A.H. Waterreus zijn winkelwoonhuis aan de Cameretten vervangen door een nieuw pand. Het was ontworpen door architect G. Versteeg, assistent aan de afdeling der Bouwkunde van de Polytechnische School in Delft. De gevels werden opgetrokken in de stijl van de toen in zwang zijnde Nieuwe Kunst, ook wel aangeduid als Art Nouveau of Jugendstil, met als opvallend element de fraaie winkelpui. Blij-

kens de ontwerptekening zou boven de winkeldeur de naam 'Het Westland' moeten gaan prijken. Die naam heeft er echter nooit gestaan, maar kwam wel tot uiting in de gevelversiering met tegeltableaus, vervaardigd door het Delftse bedrijf 'De Porceleynse Fles'. Daarin zijn een tiental wapens van gemeenten in het Westland opgenomen. De ontwerper van de tegeltableaus heeft het begrip Westland enigszins ruim opgevat, want behalve echte Westlandse gemeenten als Naaldwijk, 's-Gravenzande en De Lier zijn ook de wapens van Pijnacker en Berkel afgebeeld. In de zijgevel, aan de zijde van de Wijnhaven, bevindt zich over de twee verdiepingen een zeer groot blindvenster. Het bestaat uit een onderste gedeelte met schoon metselwerk, en daarboven drie langwerpige gepleisterde velden. Die vorm komt overeen met de vorm van een type schuifvenster dat rond 1900 in de mode was, met een groot benedenraam met daarin een grote ongedeelde ruit en een kleiner bovenraam met daarin drie, door roeden gescheiden ruitjes. De drie gepleisterde velden in het 'bovenraam' van het blind-

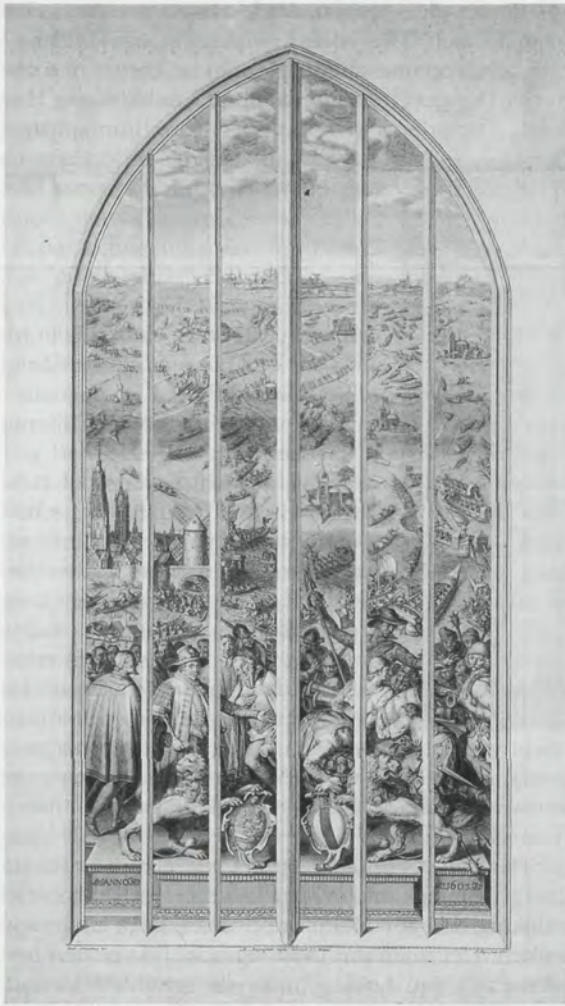

Detail voorgevel Cameretten 1. In de tableaus, met zogenoemde sectietegels, zijn de wapens van Westlandse plaatsen weergegeven.

venster zijn gescheiden door gemetselde, zogenaamde montants, zoals die ook bij oude kerkvensters zijn te zien. Die velden waren ongetwijfeld bedoeld om daarin een commerciële reclameschildering aan te brengen zoals dat destijds wel vaker gebeurde. Die gevelreclame is er, net als de naam Het Westland, ook nooit gekomen. De drie velden oogden door hun grijzige cementen vlakken al meer dan een eeuw nogal kaal in zo'n rijk gedecoreerde gevel op een zo prominente plaats in de stad, en vroegen als het ware om een fraaie invulling.

Delft en Leiden in Gouda

Rond 1900 bracht men in de bovenramen van schuifvensters vaak gekleurd glas-in-lood aan. Het lag dus voor de hand om voor een passende afbeelding in het blindvenster, waar slechts cement prijkte, als voorbeeld of inspiratie een glas-in-loodraam te kiezen. De gedachten gingen daarbij onmiddellijk uit naar het raam in de Sint-Janskerk te Gouda dat Delft aan die stad had geschonken. Op dat raam is onder meer een gezicht op Delft te zien dat zich goed zou lenen om in het blindvenster weergegeven te worden. De zes belangrijkste Hollandse steden hadden rond 1600 alle een glas-in-loodraam aan Gouda geschonken. Het waren een soort relatiegeschenken zoals steden die destijds wel vaker aan elkaar gaven. De voorstellingen van de ramen lieten er geen onduidelijkheid over bestaan wie de schenker was, want de stadswapens werden altijd afgebeeld en ook het onderwerp had meestal een relatie met de schenkende stad. De stad Delft schonk haar glas-in-loodraam in 1603. Het grote raam (11,22 x 4,67m) stelt het ontzet van Leiden in het jaar 1574 voor. Op het eerste gezicht is dat een merkwaardig onderwerp voor een geschenk van Delft aan Gouda. Het ontzet van Leiden was weliswaar een belangrijke gebeurtenis geweest voor heel Holland, maar uiteraard toch meer voor Leiden dan voor Delft of Gouda. Leiden had evenwel al in 1601 een raam aan Gouda geschonken. Het had als onderwerp het ontzet van Samaria, wellicht een bijbelse verwijzing naar het ontzet van Leiden. Het schijnt dat Leiden het te veel zelfverheerlijking had gevonden om overduidelijk een raam met het eigen ontzet te schenken. Het raam dat Delft schonk, lijkt gezien het onderwerp weliswaar een erbewijs aan Leiden, maar de schenkende stad speelt op de afbeelding een veel prominentere rol dan Leiden. Het Delftse stadsbestuur vond dat Delft bij het ontzet een belangrijke rol had gespeeld en wilde daar maar al te graag uitdrukking aan geven. Delft was namelijk de uitvalsbasis geweest waarvandaan de Geuzen naar Leiden waren opgetrokken. In opdracht van de Staten van Holland had men op enkele plaatsen dijken doorgestoken zodat grote laaggelegen gebieden van Holland onder water waren komen te staan. Dat maakte het mogelijk dat de Geuzen vanuit Delft over het ondergelopen land naar Leiden konden varen. Op die manier konden zij op veilige afstand blijven van de op strategische plaatsen rondom Leiden verschanste Spaanse soldaten. Allerlei soorten bootjes, vletten, pramen en schuiten werden gevorderd om manschappen en voedsel te kunnen vervoeren.

*Het ontwerp voor het
kerkraam dat Delft in
1603 aan Gouda
schonk, voorstellende
het ontzet van Leiden
in 1574. Links is de
stad Delft afgebeeld.
Gravure van P. Tanjé
uit 1603.
(Gemeentearchief
Delft).*

Verschillende Hollandse steden moesten voor die vloot roeiers leveren, waarvan Delft 400 man voor zijn rekening nam.

Op het grote door Delft geschonken glas-in-loodraam in de Goudse Sint-Janskerk ziet men op de voorgrond de Geuzen onder aanvoering van prins Willem van Oranje met daarachter een vergezicht vanaf een denkbeeldig hoog standpunt op het ondergelopen land met aan de horizon, vrij klein, de stad Leiden. De dorpen zijn schematisch en niet in de juiste verhoudingen weergegeven, als een kerk met enkele huisjes, soms omgeven door stervormige

fortificaties. De talrijke scheepjes die in de richting van Leiden varen zijn duidelijk te zien en feitelijk ook te groot afgebeeld. In de kleine open bootjes ziet men mensen en goederen en in grotere schepen bewapende lieden, trompetters en soms kleine kanonnen. Omdat het perspectief en de verhoudingen in het landschap niet erg kloppen moet men soms gissen welk dorp of gehucht is bedoeld.

Direct achter de Geuzen is aan de linkerzijde Delft te zien, vele malen groter en duidelijker dan Leiden. Delft is net als de dorpen op de achtergrond op een zeer beknopte bijna symbolische wijze weergegeven. We zien enkele topgevels en daken van huizen, enkele torenspitsjes, een stukje stadsmuur, een molen en als duidelijke herkenningspunten de torens van de Oude en Nieuwe kerk. Hoewel Leiden en het onder water gezette land in de omgeving van Delft vanuit het zuidwesten zijn te zien, is Delft zelf vanuit het noordoosten te zien. Het perspectief van het Goudse raam is dus ook niet goed, althans niet consequent, weergegeven. Ondanks de vele beperkingen van de afbeelding heeft het raam toch een historisch-topografische waarde, zeker wat het detail met het gezicht op Delft betreft. Dat is een van de zeer weinige afbeeldingen waarop de toren van de Oude Kerk nog zonder de in 1605 aangebrachte wijzerplaten is te zien. Op de plaats waar die zouden komen, zijn een soort dakkapelletjes afgebeeld. De afgebeelde molen is de 15de-eeuwse Duivelsgatmolen, die aan het einde van de Kantoorghracht stond en opgenomen was in de stadswal. De molen diende voor de verversing van het water in de Delftse grachten. Goed is te zien dat boven de onderdoorgang voor het water het Delftse stadswapen prijkt en dat het dak met riet is gedekt. Op het gedeelte van het raam dat op de geschilderde panelen is afgebeeld is in de rechter bovenhoek nog net een stukje te zien van een dorp met een kerk dat Nootdorp zal moeten voorstellen. Beter herkenbaar is de Vliet waarvan de kaden boven het water uitsteken en die schuin door het beeld boven de stad loopt.

Het ontwerp voor het raam dat Delft aan Gouda schonk, is van de hand van de Leidse kunstenaar Isaac Claesz. Swanenburg. Het raam zelf werd vervaardigd door de Delftse glasschilders Dirck Jansz. Verheyden en Dirck Reiniersz. van Douwe, welke laatste het in 1604 voltooide. Waarschijnlijk met als voorbeeld het ontwerp op ware grootte, het zogenaamde carton, maakte P. Tanjé reeds in 1603 een gravure van het raam. Kennelijk was het de bedoeling aan Delftaren en misschien ook aan anderen te kunnen laten zien hoe het Delftse geschenk aan Gouda er uitzag, zonder dat ze naar die stad hoefden te reizen. De afbeelding op het glas-in-loodraam lijkt een soort landkaart. Het is in feite een zogenaamde krijgsgeschiedkundige kaart, behorende tot de categorie van kaarten waarop veldtochten, veldslagen of belegeringen in gelijke mate zowel picturaal als topografisch worden weergegeven. Dergelijke kaarten, uitgevoerd als tekening of gravure, werden in de 16de en 17de eeuw veelvuldig gemaakt, en vrijwel altijd kort na de afgebeelde gebeurtenis als

Helen en Jille van der Veen konden in hun Haagse atelier onder optimale omstandigheden aan de panelen werken (foto: W.F. Weve).

een 'nieuwskaart'. Het ontzet van Leiden is meermalen het onderwerp geweest van een dergelijke kaart. De uitvoering als glas-in-loodraam is een bijzondere vorm, maar het meest bijzonder is wel het wandtapijt met het ontzet van Leiden dat de Delftse tapijtwever Joost Jansz. Lanckaert in opdracht van Leiden in 1587 heeft vervaardigd, en dat nog steeds in het Leidse Museum De Lakenhal is te bewonderen.

De panelen

Het gedeelte van het glas-in-loodraam waarop het gezicht op Delft is te zien, leende zich bij uitstek om als muurschildering op de zijgevel van het Came-rettenpand aan de zijde van de Wijnhaven terug te komen. Zowel het gezicht op Delft als het blindvenster had een verdeling in drie verticale velden gescheiden door montants. De zijgevel was bovendien versierd met de wapens van Pijnacker en Berkel, plaatsen die kennelijk tot het Westland werden gerekend en gelegen waren in het gebied dat in 1574 onder water was gezet.

Het was het bestuur van de Vereniging Delfia Batavorum vanaf het begin duidelijk dat het een onbegonnen werk zou zijn om direct op de muur te schilderen vanwege de weers- en werkomstandigheden, de noodzaak een steiger te gebruiken, de lange tijd die ervoor nodig zou zijn en de mogelijk mindere kwaliteit. Besloten werd de voorstelling op panelen te laten schilderen, waaraan in een atelier gewerkt kon worden en die relatief eenvoudig aan de gevel bevestigd konden worden en zo nodig, bijvoorbeeld voor onderhoud, ook weer eenvoudig verwijderd.

Op 20 december 2000 werden de panelen aan de gevel aangebracht (foto: W.F. Weve).

De opdracht om de panelen te schilderen is gegeven aan Helen en Jille van der Veen, een Haags kunstenaarschepaar dat gespecialiseerd is in muurschilderingen onder de bedrijfsnaam 'Wonder Wall'. De kunstenaars hadden al enige malen eerder werk in Delft geleverd, een gevelreclame aan de Burgwal en enkele muurschilderingen in particuliere interieurs.

Helen en Jille bekeken enige malen het raam in Gouda door een verrekijker en maakten er met behulp van een telelens foto's van. Met als uitgangspunt deze waarnemingen en enkele reproducties, maakten zij hun ontwerp voor de schildering op de computer. Daarbij moesten enige moeilijkheden worden overwonnen. Het raam had behalve de originele loodstrips ook later aangebrachte loodstrips als herstelling van glasbreuken. Deze verstoorde het beeld en dienden weggelaten te worden. Het Goudse raam is opgedeeld in zes grote verticale banen, gescheiden door gemetselde montants. Die banen zijn verdeeld in bijna vierkante vakken gescheiden door zware horizontale bronzen bindroeden en die vakken zijn weer onderverdeeld in vier stroken ruitjes boven elkaar, met daartussen doorlopende horizontale loodstrips. Een evenwichtig detail waarop het gezicht op Delft goed tot zijn recht komt zou drie vakken breed en vier vakken hoog moeten zijn.

Op verzoek van de lustrumcommissie maakten Helen en Jille een voorstudie van een detail op aquarelpapier waarmee ze aantoonde dat de schildering net zo helder zou zijn als het glas-in-loodraam met doervallend daglicht.

De eigenaar van het pand, de heer E. van der List, gaf welwillend toestemming om de panelen aan te brengen. Hij was zelfs zo enthousiast over het plan van Delfia Batavorum dat hij een aanzienlijke donatie ten behoeve van het lustrumfonds deed. De vereniging is verantwoordelijk voor de plaatsing en onderhoud van de panelen.

Het Delftse aannemersbedrijf Naaborgs Bouwbedrijf BV had inmiddels in de blindensters houten latten bevestigd waarop de panelen met roestvrijstalen schroeven vastgezet konden worden, en had de drie panelen van 2 cm dikke meubelplaat op maat gemaakt. De platen zijn 73 cm breed en 2.10 m hoog, met in de bovenhoeken een kleine uitsparing waar een uitsteeksel van de bovendorpel in past. Op 29 september arriveerden de panelen in het atelier in Den Haag. Toen bleek dat de verhoudingen van de beschikbare vlakken en de logische wens de kerktorens volledig weer te geven ertoe moest leiden dat de aanvankelijk gedachte verdeling van de blokken gewijzigd moest worden. Helen en Jille besloten aan de bovenzijde en aan de onderzijde twee stroken met ruitjes weg te laten. Nadat de panelen waren voorgelijmd en vervolgens geground, begon het eigenlijke schilderen, waarbij een acrylverf werd gebruikt. Op 1 november was de schildering voltooid en goed in de vernis gezet, net op tijd voor de onthulling op 4 november. De weersvooruitzichten bleven helaas lange tijd slecht. Daardoor konden de panelen pas op 20 december worden aangebracht.

De plaatsing van de panelen is niet de commerciële reclame waar het pand ruim een eeuw op had gewacht. Het is een verfraaiing van een bijzonder monumentaal pand, een verfraaiing die hooguit als een zeer ideële reclame is op te vatten. Een reclame voor Delft als historische stad, met een historische band met omringende gemeenten.

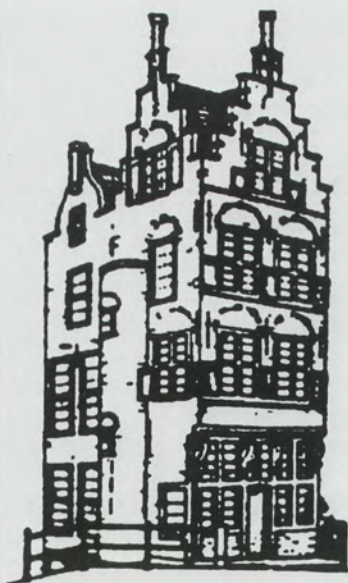
Literatuur:

- Bicker Caarten, A. "Middeleeuwse stenen windmolens te Delft." In *Delftse Studiën: Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, 52-61. Assen: Van Gorcum, 1967.
- Brouwer, A., en I. Vellekoop. *Spaans benauwd: strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575*. Vlaardingen: Brouvelle, 1984.
- Coebergh-Surie, C. "Beglazing en vervaardiging, Geschiedenis van de beglazing." In R.W. Bogtman (ed.), *Glans der Goudse Glazen: Conservering 1981-1989: een geschiedenis van behous en beheer*. Gouda: Stichting Fonds Goudse Glazen, 1990.
- Erkelens, A.M.L.E. *De wandtapijtkunst te Delft*. Oud Delft, nr. 1. 's-Gravenhage, z.j.
- Feitsma, W.A. *Delft en haar krijgsgeschiedenis*. Rijswijk: Elmar, 1987.
- Hoogenberk, E.J., en B.D. Verbrugge. *Bedreigde gebouwen: Bouwen, breken en behouden in Delft, 1840-1940*. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1982.
- Koeman, C. "Krijgskundige kaarten". *Armamentaria* 8 (1973): 27-43. Herdrukt in G. Schilder en P. van der Krogt (red.), *C. Koeman, Miscellanea Cartographica: Contributions to the History of Cartography*, 221-242. Utrecht: HES, 1988.
- Koops, P. *750 jaar Delft, de Delftenaren en hun oorlogen en rampen*. Ach Lieve Tijd, nr. 5. Zwolle: Waanders, 1996.
- Moerman, J. *750 jaar Delft, de Delftenaren en Delfland*. Ach Lieve Tijd, nr. 18. Zwolle: Waanders, 1997.
- Weve, W. *Monumenten in Delft*. Delft: Gemeente Delft, 1996.
- Wijbenga, D. *Delft, een verhaal van de stad en haar bewoners: Deel II, Van 1572 tot het jaar 1700*. Rijswijk: Elmar 1986.
- Zijl, M.I.E. van. "De Delftse wandtapijten". In I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw (red.), *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, 202-209. Delft: Het Prinsenhof, 1981. Delftse medici in Padua en hun contacten in Italië in de periode van ± 1590 tot ± 1650.

KOOS ROZENBURG ANTIQUITEITEN

*spec. tegels en delfts blauw
uit de 17e en 18e eeuw*

*ook: vroeg ijzer,
meten en wegen
oude schaatsen*

DELFT
MARKT 2
2611 GT
015 2147828

Delftse medici in Padua en hun contacten in Italië

in de periode van ca. 1590 tot ca. 1650

Dr. H.L. Houtzager

Inleiding

“Het schijnt mij toe of die eeuw”, zegt Houbraken, “geen agtinge heeft gehad voor kunstenaars, tenzij dezelve Rome gezien hadden”.¹

Deze uitspraak slaat op de kunstenaars uit de 17de eeuw die vanuit ons land in groten getale naar Italië trokken om daar gedurende enige jaren te verblijven. Deze kunstschilders, etsers en tekenaars, die zich in Rome verenigden onder de naam Bentvueghels, hebben grote invloed gehad op de Nederlandse schilderkunst in die tijd.² Niet alleen de antieke overblijfselen in de vorm van ruïnes, beelden en andere kunstvoorwerpen, die ook in die tijd sterk in de belangstelling waren, hebben zij bij herhaling afgebeeld, maar ook nieuwe onderwerpen als het Italiaanse landschap en het dagelijks leven op de straten en pleinen in de ‘Eeuwige Stad’ inspireerden deze schilders. Dit laatste was voor de Italianen een nog onbekend artistiek genre.

Was het, zoals Houbraken zegt, bijna een must voor Noord-Europese schilders en hun leerlingen om een reis naar Italië te maken, met evenveel woorden geldt dit voor vele anderen, met name geleerden en studenten om een studiereis naar de Italiaanse universiteiten te ondernemen.

Zo'n peregrinatio academica nam vaak vele jaren in beslag. Niet alleen vergde de reis naar Italië veel tijd en ontbering, maar ook nam men, als men eenmaal aan de overzijde van de Alpen was, de gelegenheid waar om soms enige jaren aan verschillende universitaire centra te studeren. In een aantal gevallen promoveerde men er en kwam het voor dat men zich gedurende enige tijd verbond als medicus aan een ziekenhuis of dat men in dienst trad als lijfarts bij een locale Italiaanse gezaghebber.

Pieter van Foreest (1521-1597) verbleef bijvoorbeeld meer dan tien jaar in het buitenland, waarvan ruim viereenehalf jaar in Italië. Na een korte periode in Leuven gestudeerd te hebben, liep hij in Padua colleges bij zijn landgenoot Vesalius, promoveerde in Bologna tot doctor medicinae en verbleef enige tijd in Rome waar hij werkte in het Nosocomium Santa Maria delle Consolazione, dat in die tijd onder leiding stond van zijn landgenoot Gijsbertus van der Horst.³ Na vervolgens enige tijd in Parijs gestudeerd te hebben onder leiding van Sylvius en na een korte periode in Pithiviers arts te zijn geweest, keerde hij tenslotte in 1546 naar zijn geboorteplaats Alkmaar terug om daar gedurende tien jaar als stadsgeneesheer praktijk uit te oefenen voordat hij in 1557 in diezelfde functie in Delft werd benoemd.⁴

fig. 1. Universiteit van Leuven, gesticht in 1425 en gedurende anderhalve eeuw de enige universiteit in de Nederlanden.

Er zijn verschillende redenen aan te voeren waarom de Italiaanse universiteiten, die tot de oudste van Europa behoren, zo'n aantrekkingskracht uitoefenden op de Noord-Europese studiosi. Het belangrijkste argument was wel dat men aan deze universiteiten de praktijk van de geneeskunde leerde kennen. De universiteit van Leuven (fig. 1) was totdat Leiden in 1575 een hogeschool kreeg, de enige instelling in de Nederlanden waar men een universitaire opleiding kon krijgen. De geneeskundige opleiding daar was echter voor nagenoeg honderd procent een theoretische. Maar hoogst zelden kwam het voor dat er een kadaver beschikbaar kwam om de menselijke anatomie 'aan den lijve' te bestuderen. Het klinisch onderwijs aan het ziekbed van de patiënt was in Leuven onbekend.

Dit alles, zowel het onderwijs aan de hand van het seceren van een menselijk kadaver, als het praktisch onderricht aan de studenten in ziekenhuizen, die nauw verbonden waren met de universiteit, was in Italië al de gewoontste zaak van de wereld.

Een ander argument waardoor de Noord-Italiaanse universiteiten zo'n grote aantrekkingskracht uitoefenden, was de grote roep die er uitging van de hoogleraren die er doceerden. Met name had de universiteit van Padua een grote naam en faam, doordat Andreas Vesalius (1514-1564) als hoogleraar daar op 6 december 1536 benoemd, de bestudering van de menselijke anatomie in nieuwe banen had geleid. Hij was degene die het onderzoek van het

menselijk lichaam in al zijn facetten zelf uitvoerde en aan de hand van colleges, die hij tijdens secties gaf, zijn 'moderne' inzichten uitdroeg. Ook na zijn vertrek uit Padua hebben zijn opvolgers in dezelfde lijn het onderzoek en het onderwijs voortgezet.

Onder leiding van de medische hoogleraren werd de studenten geleerd patiënten te onderzoeken, diagnoses te stellen en therapieën in te stellen en op deze wijze hun theoretisch verworven kennis in praktijk te brengen, wat in die tijd voor de Nederlandse studenten geheel nieuw was. Al met al was het medisch onderwijs in Padua op een geheel andere wijze gestructureerd dan dit het geval was in Leuven. Van Foreest vat het treffend samen als hij zegt: "Naedien wij van Leuven als wij inden theoria waren geoeffent, vertrocken met malcanderen in Italiën ende wonende te Bononyen (=Bologna), daer seer heerlicke ende geleerde medicyns waren die den crancken vlytich ende narestich genasen, als wij daer die practycke leerden ende als wij 'tsamen daer nae trocken tot die universiteyt van Padua om Vesalius te besoecken, die in die tyden den dooden lichamen opsneede ende anatomiseerde, die ons oick lieflicke ontginge, als syn medelantsluyden die uyt Nederlandt daer by hem gecomen waren. Wij trocken te Venetyen ende mede te Rome en in andere plaetsen in Italiën".⁵ (fig. 2)

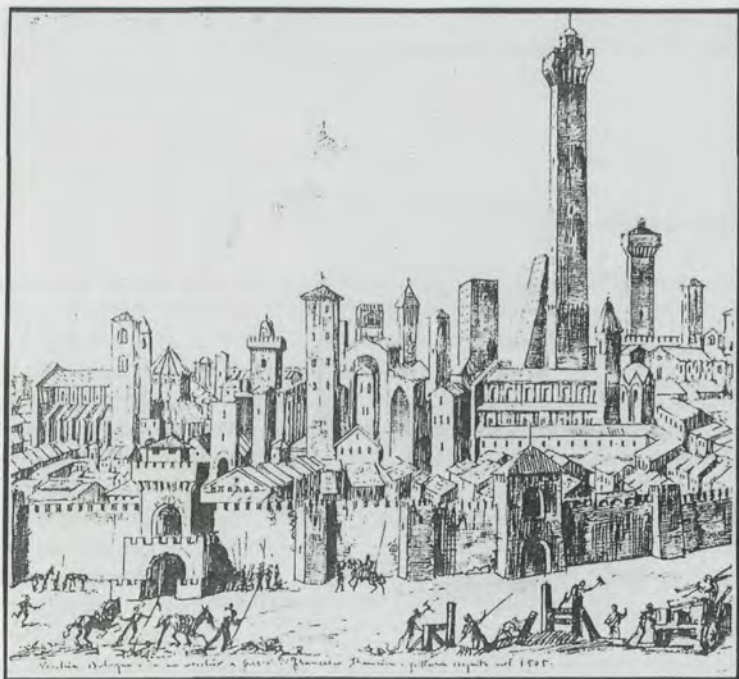

fig. 2. Gezicht op het 16de-eeuwse Bologna.

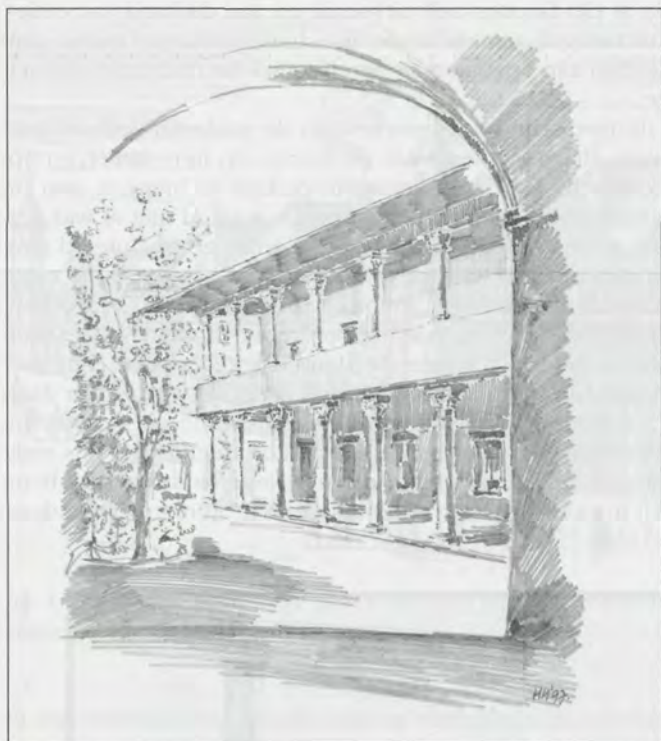

fig. 3. Een van de gebouwen van de universiteit van Padua (tekening H.L. Houtzager).

De universiteit te Padua

De universiteit van Padua (fig. 3) vertoonde in de 17de eeuw, wat haar inrichting betreft, veel overeenkomsten met die in Bologna, hetgeen niet verwonderlijk is, daar ze haar ontstaan te danken heeft aan deze laatste.⁶ Te Bologna bestond van oudsher een opleiding in het civiele en canonieke recht, een studium generale. Daarnaast kwam in de 13de eeuw een geheel nieuwe opleidingsinrichting tot stand voor letteren (artes), geneeskunde en theologie. Toen de studentenorganisatie in Bologna een staat in de staat dreigde te worden, heeft het stadsbestuur bij herhaling pogingen gedaan hun machtsinvloed te beknotten. Dit had tot gevolg dat keer op keer groepen studenten en hoogleraren uitweken naar een andere stad en daar een nieuwe hogeschool stichtten. Op deze wijze ontstond de universiteit in Vicenza (1204) en in Arezzo (1215). Op deze zelfde wijze is door zo'n secessie vanuit Bologna de hogeschool in Padua ontstaan in de jaren 1222 en 1224.⁷ Deze inrichting voor hoger onderwijs nam zo snel in omvang toe, dat tenslotte de senaat van Venetië haar adopteerde als officiële academie van de Republiek Venetië. Mede ten gevolge van burgerlijke en academische vrijheid die er aan de Pa-

duaanse universiteit heerste, was er een grote toeloop van studenten, zowel vanuit Italië alsook vanuit Europa boven de Alpen. Een zelfde toeloop van binnen- en buitenlandse studenten zien we om soortgelijke redenen tot stand komen in de eerste helft van de 17de eeuw in Leiden.

Anders dan in andere Italiaanse universiteiten waren er voor de niet-rooms-katholieke studenten geen verbodsbepalingen in Padua om er te studeren en te promoveren, hetgeen tot gevolg had dat veel protestanten naar Padua kwamen om er de doctorshoed te behalen. (fig. 4).

fig. 4. Gezicht op Padua in de 16de eeuw. Uit: Sebastian Münster, *Cosmographia universalis* (Basel 1530), boek II.

Evenals in Bologna was in Padua het onderwijs verdeeld in twee volstrekt gescheiden studierichtingen. Enerzijds die der juristen, welke de oudste traditie had en anderzijds die der 'Artista', waartoe theologie, wijsbegeerte en geneeskunde behoorden.

De studenten te Padua hadden, evenals die te Bologna, een grote invloed op de gang van zaken. De studentengemeenschap als totaliteit heette de *universitas scholarium* en was de voornaamste macht in het geheel. De docenten vormden een aparte groep, het *collegium doctorum* of *magistrorum*. Aanvankelijk stelden de studenten zelf hun docenten aan, die door de stad betaald werden.

Binnen de *universitas scholarium* waren de studenten afkomstig uit een zelfde landstreek nader aaneengesloten in zogenaamde Naties. Naarmate de stroom van Midden-Europese studenten toenam, ontstond er weldra een *Natio Germanica*.

nica, waarin de Duits sprekende studenten waren opgenomen. In verband met hun verwante taal, vonden ook de Nederlanders en Vlamingen hierin een plaats.

Voor 1553 bestond er één Duitse Natie voor beide studierichtingen. Door de grote toestroom van studenten in de geneeskunde werd deze Duitse Natie gesplitst in één voor de juridische en één voor diegenen die colleges volgden in de 'Artes', waartoe, zoals boven vermeld, de medische studenten behoorden. Er is dan sprake van een *Natio Germanica Artistarum*. De Engelse studenten waren op soortgelijke wijze verenigd in de *Natio Anglica*.

De verschillende *Nationes Artistarum*, hadden elk een bestuur waarvan de *Consiliarius* of *Procurator* de belangrijkste man was. De verschillende *Consiliiarii* kozen tezamen voor de periode van twee jaar een rector. (fig. 5). Deze rector was ook een student. Voor wat betreft de juridische 'faculteit' moest deze aan een aantal eisen voldoen. Zo gold dat hij ongehuwd clericus moest zijn, minstens 25 jaar oud en vijf jaar in de rechten moest hebben gestudeerd. Aan elke Natie was ook een eigen, vaste geneesheer verbonden.⁸

De studenten hadden niet alleen invloed op de benoeming van professoren, maar konden ook 'gasthoogleraren' uitnodigen om gedurende een bepaalde periode over een specifiek onderwerp colleges te geven. Zo werd Vesalius, als hoogleraar in Padua, op verzoek van de Duitse Natie in Bologna in 1540 uitgenodigd om gedurende twee weken anatomische demonstraties te houden en colleges te geven. Na afloop werd hem door de Natie in Bologna een diner aangeboden.⁹

Het academische jaar duurde voor de medische studenten van 18 oktober tot

fig. 5. De rector magnificus van de universiteit van Padua. Uit: J. Ph. Tomassinus, *Gymnasium Patavinum* (1654).

15 augustus. De nieuwe consiliarius werd op 1 augustus benoemd. Niet voor niets werd 18 oktober als openingsdatum gekozen van het nieuwe medische studiejaar. Het is namelijk de dag, gewijd aan St. Lukas, de beschermheilige van medici, kunstschilders en slaggers (!).

Twee maal per cursusjaar werd in de wintermaanden publiekelijk een lijk in een reeks van zittingen ontleed, terwijl de gewone colleges tussen 6 en 8 uur 's morgens werden gegeven.

Hierboven is reeds ter sprake gekomen de wijze waarop de buitenlandse studenten - en met name de Duits sprekenden, waartoe ook de Nederlanders behoorden - zich in Padua hebben verenigd in zogenaamde Naties. Zoals gezegd behoorden de Nederlanders tot de *Natio Germanica Artistarum*, waarvan de gegevens voor het nageslacht bewaard gebleven zijn in de vorm van een tweetal boeken.¹⁰

In de eerste plaats het inschrijvingsregister, de matrikel, waarin elke nieuw aankomende student in Padua eigenhandig zijn naam schreef. In de tweede plaats het boek dat de Acta van de Natie bevatte. In dit laatste boek vindt men gegevens over het dagelijks reilen en zeilen van de Natie, zoals geschillen tussen studenten onderling die moesten worden opgelost, vergaderingsverslagen, voorstellen tot hoogleraarsbenoemingen en verslagen van de openbare secties die in de wintermaanden in het *theatrum anatomicum* plaatsvonden. In het inschrijvingsregister, het *Albo delle matricole della Nazione Germanica*, komen we ook de Delftse studenten tegen die zich naar de universiteit van Padua hebben begeven en zich in dit matrikel van de *Natio Germanica* hebben ingeschreven. Het betreft hier Delftenaren die in de periode van 1592 tot 1650 in Padua hebben gestudeerd. In het hieronderstaande zullen we deze Delftenaren achtereenvolgens behandelen.

Willem van der Meer

Hoewel Willem van der Meer in Den Haag is geboren, is zijn leven zo nauw verbonden met Delft, dat hij in het kader van deze studie toch als een Delfts medicus kan worden beschouwd.

Op 11 oktober 1588 werd hij in Leiden ingeschreven als student in de medicijnen,¹¹ waar hij onder leiding van de hoogleraren Pieter Paauw en Johannes Heurnius studeerde. Hij promoveerde er op 2 december 1593 op een 17-tal stellingen over de lethargie tot doctor in de geneeskunde.¹²

Een jaar tevoren komen wij hem in Padua tegen, waar hij zich op 1 december 1592 liet inschrijven.¹³ Lang zal hij in Padua niet zijn gebleven, want een jaar later is hij alweer terug om in Leiden te promoveren.

Wanneer hij zich in Delft als arts heeft gevestigd is niet bekend. Wel staat vast, dat hij reeds in 1614 als doctor *anatomicus* verbonden was aan de Anatomie; hij zou volgens Van Bleyswijck ook de eerste stadsanatomie zijn geweest.¹⁴

Van Van der Meer zijn geen publicaties bekend, behalve dan een tweetal brieven, die hij schreef aan zijn studiegenoot Johannes Neander. Deze brieven

fig. 6. Titelpagina uit het boek van Johannes Neander over de tabak 1626.

zijn in druk verschenen als toevoeging aan een boek, dat in 1622 verscheen bij Elsevier in Leiden en geschreven is door Neander.¹⁵ Het is een studie, die handelt over de voor- maar vooral de nadelen van het gebruik van tabak: "Tabacologia hoc est tabaci seu nicotianae descriptio-medico-cheirurgico-pharmaceutica etc.". (fig. 6). Het boek werd vier jaar later herdrukt en in hetzelfde jaar 1626 in het Frans vertaald en in Lyon uitgegeven onder de titel: "Traicté du tabac, ou nicotiane panacée, pétun: autrement herbe à la reyne etc.". In 1628 en 1630 volgden herdrukken van de Franse editie, terwijl in 1644 de Latijnse uitgave nog een herdruk in Utrecht beleefde.

In het begin van de 17de eeuw had men de gedachte, dat onder invloed van het tabaksgebruik anatomische afwijkingen konden ontstaan in o.a. het beenstelsel van de mens.

Uit de correspondentie tussen Van der Meer en Neander in zijn boek *Tabacologia* opgenomen, blijkt dat de eerste deze mening niet was toegedaan. Nimmer heeft hij, zo zegt Van der Meer, bij autopsie afwijkingen waargenomen die zouden kunnen berusten op het gebruik van tabak.

"Alsoo ik dat voor seker kan seggen dat ik alhier tot Delft verscheyde lighamen in 't openbaar hebbe ontleed, na dat alhier het gebruyk (ofte liever het misbruyk) van Tabak soo seer heeft toegenomen; onder welcke gedenk-

waardig is den Dief die soo behendigh in de luyden haar Huysen wist te graven (by welckers Anatomie gy over drie Jaren tegenwoordig zyt geweest) ende die onder de Tabak-rokers seer befaamt was geweest; die ook na dat hy de Sententie des doods hadde ontfangen, en selfs op de ure des doods van den Scherp-regter ende de Dief-leyders voor een groote weldaad agte dat hy van haar nogh een pyp Tabak hadde gekregen: nogtans in dese allen, alle de deelen der herssenen, derselver uytsteeksels, wegen, en holligheden seer neerstig doorsogt hebbende, noyt yets diergelycke hebbe gevonden".¹⁶

Artus Dalemius

Tussen Delft en Dalemius¹⁷ bestaat er geen hechte relatie. Slechts het feit dat hij in Delft is geboren rechtvaardigt dat hij in deze rij van studenten die in Padua hebben gestudeerd, wordt opgenomen. Ook over zijn Delftse jeugd zijn wij niet geïnformeerd. Waarschijnlijk zal hij hier ter stede wel de Latijnschool hebben doorlopen voordat hij zich op 2 juni 1592 als student in de geneeskunde in Leiden liet inschrijven.

De medische faculteit was nog zeer klein en in het jaar 1592 worden er naast Dalemius slechts tien studenten in het Album Studiosorum vermeld die medicijnen gingen studeren. De faculteit bestond uit de hoogleraren Gerard de Bont (1537-1599), die zich aanvankelijk na zijn studie in Leuven, Ferrara en Padua, in Leiden als arts had gevestigd en uit Johannes Heurnius (1543-1601), die in 1581 als tweede hoogleraar in de geneeskunst was benoemd.

Ondanks aandringen van Heurnius hadden de curatoren in 1591 afwijzend beschikt om de praktische geneeskunst aan het ziekbed van de patiënten te onderwijzen. Van het nut van deze wijze van onderricht was Heurnius overtuigd geworden tijdens zijn studie in Padua, waar hij in 1571 tot doctor in de geneeskunde was gepromoveerd. Pas in het voorjaar van 1637 zouden de Leidse curatoren hun toestemming verlenen voor deze 'bedside teaching', nadat één jaar tevoren in Utrecht deze vorm van onderwijs door Willem van der Straaten (1593-1681) voor het eerst in ons land was ingevoerd.

Van groot belang voor het medisch onderwijs te Leiden was, dat men er reeds vroeg op bedacht was in het onderwijs de basisvakken botanie en anatomie op te nemen. De plantkunde werd destijds alleen in de medische faculteit onderwezen en voornamelijk door medici beoefend. In 1593 slaagden de curatoren erin de reeds bejaarde Carolus Clusius (1529-1609) over te halen de supervisie op zich te nemen bij de aanleg van de Hortus Botanicus door de Delftse apotheker Dirck Cluyt. Ook voor de anatomie trachtten de curatoren voorzieningen te treffen door aan het einde van de 16de eeuw te besluiten een anatomisch theater te bouwen waar de jonge hoogleraar Pieter Paauw (1576-1617) anatomische ontleding voor de studenten kon doen en waar hij in feite de grondslag heeft gelegd voor het ontleedkundig onderwijs te Leiden. Van deze hoogleraren De Bont, Heurnius en Paauw zou de jonge Van Dalem (=Dalemius) het eerste onderricht hebben ontvangen in de geneeskunst. Op 19 november 1594 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde te Leiden,

doch daarmee beschouwde hij zijn studie nog als onvoltooid en voelde hij zich toch waarschijnlijk niet bekwaam genoeg om praktijk te gaan uitoefenen. Was men voor 1575 voor een universitaire studie geheel op buitenlandse instituten aangewezen, na de stichting van de universiteiten in Leiden, Utrecht en Franeker bleef er toch een trek bestaan naar het buitenland, nadat men eerst enige jaren in eigen land had gestudeerd. Niet alleen Nederlandse studenten sloten op deze wijze hun studie af met een peregrinatio academica; onze instellingen van hoger onderwijs waren voor buitenlandse studenten weer het einddoel voor hun studiereis door West-Europa. Het doel van zo'n reis was niet alleen om elders colleges te volgen of wetenschappelijk onderzoek te verrichten, maar ook om het land te zien, alsmede religieuze toestanden, kunstobjecten, architectuur en de taal te bestuderen.

Van Dalemius zou men kunnen zeggen, dat hij enerzijds zijn reis naar Italië heeft benut om zijn wetenschappelijke kennis te vergroten - en in dit opzicht zal men ook voor hem kunnen spreken van een peregrinatio academica - anderzijds heeft hij op deze reis de gelegenheid te baat genomen om ook op het gebied van kunst en cultuur zijn kennis te vermeerderen in het bonte gezelschap van jonge veelbelovende kunstenaars.

Verblijf in Padua

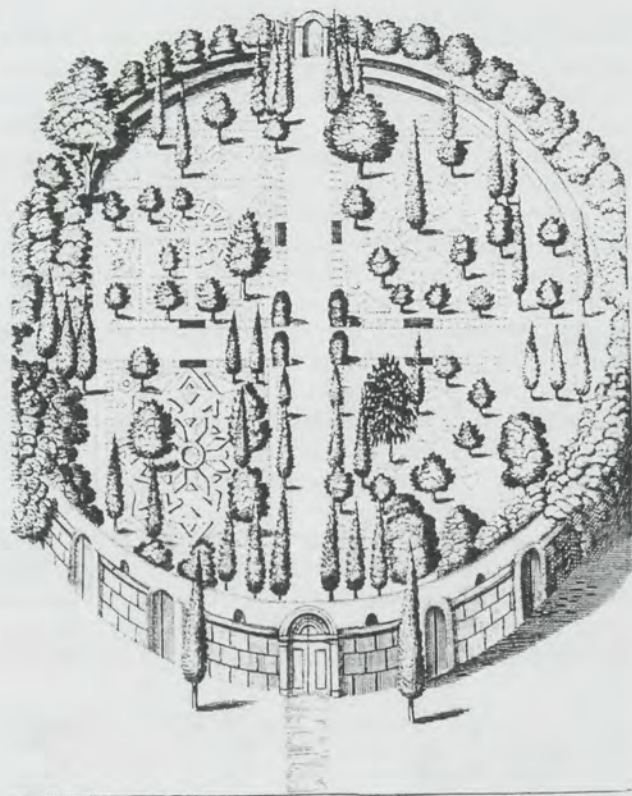
Op 6 november 1596 liet Artus Dalemius zich inschrijven als studen in de medicijnen in de *Inclyta Natio Germanica Artistarum* van de eerbiedwaardige universiteit van Padua.¹⁸ Mogelijk deed hij dit op advies van zijn leermeesters Bontius en Heurnius, die hier enige tientallen jaren tevoren ook hadden gestudeerd.¹⁹

Het is ook aannemelijk dat de grote roep die er uitging van de in die tijd daar docerende hoogleraar Fabricius ab Aquapendente, hem heeft doen besluiten naar Padua te gaan.

Niet alleen de colleges en de demonstraties van Fabricius zal Dalemius in Padua hebben gevolgd, ook zal hij zijn schreden gericht hebben naar de beroemde botanische universiteitstuin, die thans nog ruim 450 jaar nadat hij werd aangelegd in dezelfde architectonische vorm aanwezig is. In Padua was immers in 1545 de eerste leerstoel in de botanie in Europa gecreëerd. De *Ortho Botanico* bevat thans nog enkele 16de eeuwse planten in zijn verzameling onder andere een boom geplant in 1555 en een palm uit 1585. (fig. 7). In 1598 - Dalemius zal waarschijnlijk ruim een jaar in Padua zijn gebleven - treffen we onze medicus aan in Rome in een omgeving, die wel zeer verschilde van het milieu waarin we Dalemius tot nu toe hebben leren kennen. Het is bekend dat verschillende medische studenten waaronder ook de Delftse, de gelegenheid te baat namen om nu ze een zo verre reis hadden ondernomen naar Noord-Italië, ook verder in Italië te reizen en met name de Eeuwige Stad te bezoeken. Deze oefende zowel op kunstenaars als op geleerden een grote aantrekkingskracht uit.

Voor Dalemius was de aanwezigheid van een andere Delftenaar in Rome, namelijk Hendrik de Raeff, Corvinus, wellicht een extra reden om zijn reis naar

fig. 7. De botanische
tuin te Padua. Gra-
vure van Giovanni
Georgi uit J.Ph. To-
massinus, *Gymna-
sium Patavinum*
(1654).

VIRIDARIUM GYMNASII PATAVINI MEDICINAE
G. Georgi sculp.

deze stad voort te zetten. Bij deze stadgenoot zou hij zeker onderdak kunnen krijgen en via hem in contact kunnen komen met andere Noord-Nederlandse Romereizigers.

Hendrik de Raeff

Hoewel De Raeff²⁰ geen medicus was en niet in Padua of aan een andere Italiaanse universiteit heeft gestudeerd, is zijn positie in Rome van een zodanige aard geweest, dat wij in het kader van deze studie enige aandacht willen besteden aan de kring van geleerden en kunstenaars rond deze Delftenaar. Het geboortjaar van De Raeff mag volgens Hoogewerff bij benadering gesteld worden op 1567 à 1568.

Delft had zich nog maar net hersteld van de grote pestepidemie, die de stad tien jaar tevoren had geteisterd en waarvoor het stadsbestuur Pieter van Foreest uit Alkmaar had laten komen om orde op zaken te stellen. Het economisch leven had zich gaandeweg weer enigszins hersteld van deze ramp,

waarbij een kwart van de Delftse bevolking was omgekomen.

In Delft is De Raeff waarschijnlijk in de leer geweest bij apotheker Dirck Cluyt, die zijn apotheek had op de hoek van de Wijnstraat (= Wijnhaven) en de Boterbrug. Deze veronderstelling lijkt gerechtvaardigd daar Cluyt in een brief van 1593 aan zijn vriend, de botanicus Clusius, spreekt over een gewezen 'dienaer' van hem, die in Italië verbleef: "ick verwacht eenighe dinghen uut spangien ende italien van mijne dienaers eertijds geweest, die mij oyck vele fraye dinghen hadden overgesonden".²¹

In de tweede plaats heeft Cluyts oudste zoon, de medicus Outgaert Cluyt in Rome een bezoek gebracht aan De Raeff, waaruit men zou mogen concluderen dat deze mannen, beiden uit Delft afkomstig, met elkaar zo niet bevriend, dan toch met elkaar bekend waren. Ook Dalemius kende De Raeff wellicht uit zijn Delftse periode.

Bekend is dat de moeder van De Raeff, weduwe van Cornelis Hendricksz., op 16 september 1589 voor de tweede keer in het huwelijk trad. Mogelijk was dit voor Hendrick een reden om het ouderlijk huis 'De Witte Rave' aan de Voorstraat gelegen te verlaten en naar Italië te reizen.

Het vroegste bericht dat wij over de aanwezigheid van Corvinus in Rome bezitten is op een onverwachte plaats terug te vinden. Zij naam komen we namelijk tegen in de catacombe van Domitilla, gelegen ten zuiden van Rome langs de Via Ardeatina gelegen.²² (fig. 8). Daar leest men in een gang op de tweede verdieping (van bovenaf gerekend) achter het zogenaamde Pompeia-

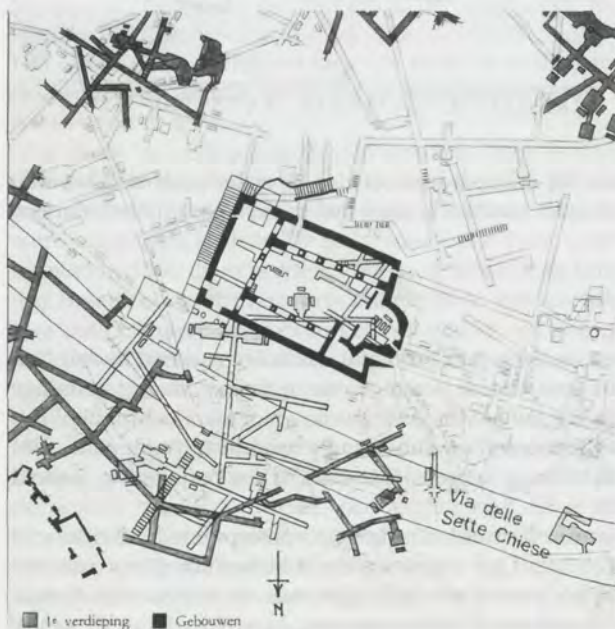

fig. 8. Plattegrond van een deel van de catacomben van Domitilla bij de basiliek van de Nereus en Achilleus. Het chaotisch verloop van het gangenstelsel verschilt van de andere catacomben, die een regelmatig stelsel van lange gangen hebben. Uit: F. Mancinelli, *De Romeinse Catacomben en de wortels van het christendom* (Florence 1987), afb. 47.

num: "Hendricus Corvinus Delphensis Pharmacopaeus" met daarachter het jaartal 1591. In de directe nabijheid van deze handtekening staan de namen van nog twee andere Nederlanders: "Johannes Rutenbeeck Daventriensis" en "Arnoldus Henrici", die ook van het jaartal 1591 zijn voorzien.²³

Het lijkt geen twiifel, aldus Hoogewerff, dat deze catacombe door dit driemanschap in de Romeinse campagne in dat jaar is ontdekt. De naam van Corvinus komen we tot acht maal toe in deze catacombe tegen, vaak vergezeld van namen van andere Nederlandse en Vlaamse kunstenaars en geleerden. Zo heeft hij in 1598 met een hele stoet Nederlanders de catacombe wederom bezocht. Onder deze bezoekers treffen we o.a. "Artus Dalemius Delphensis"²⁴ aan en de zoon van de bekende Leidse academiedrukker en hoogleraar Franciscus Raphelengius, Justus, die op 19 januari 1597 zich als medisch student had laten inschrijven in Padua.

Hoe lang Dalemius in Rome is gebleven weten we niet. Pas in 1604 is er weer een geschreven bericht over hem bekend. Op 24 april van dat jaar wordt hij namelijk tot stadsdoctor in Kampen benoemd op een jaarwedde van 200 goudguldens van 28 stuiver het stuk. Dalemius werd voor de tijd van drie jaar aangesteld. In deze periode kreeg hij voor te verrichten urine-onderzoek 3 stuivers en per visite aan een patiënt 4 stuivers of 20 stuivers per week.

Kennelijk waren de eerste twee jaren een soort proefperiode, want op 24 augustus 1606 werd zijn ambtstermijn voor zes jaar verlengd en wel op dezelfde financiële voorwaarden. Voor brandstof en huishuur kreeg Dalemius nu een extra toelage van 40 goudguldens per jaar.

Na 1613 komen we Dalemius niet meer tegen in de raadsbesluiten van Kampen.²⁵ Wat er van onze Kamper stadsdoctor Dalemius na 1613 is geworden - hij was toen ongeveer 40 jaar oud - is niet bekend. Wellicht duikt zijn naam weer op in de vroedschapsresolutiën van een andere Hollandse stad, waar hij de kunst van Hippocrates in praktijk heeft gebracht. Doch dit is vooraansnog een onontsloten medisch-historisch gebied.

De kring van kunstenaars en geleerden rond Corvinus

De levensloop van Corvinus in Rome is té interessant om deze hier af te breken. Corvinus was intussen te Rome als apotheker tot aanzien gekomen.²⁶ In het jaar 1603 betrok hij een aanzienlijk pand in de Vicole del Pavone in het bedrijvige centrum van Rome. Zijn apotheek lag in de onmiddellijke nabijheid van het grote openbare ziekenhuis te Rome: het Ospedale di Santo Spirito, dat gelegen aan de overzijde van de Tiber in enkele minuten over de Engelenbrug te bereiken was.

In ditzelfde jaar trouwde Corvinus op 31 augustus met Catharina, dochter van de Brusselse kunstschilder Frans van den Kastele, die in Rome een voor-aanstaand kunstenaar was.²⁷

Het feit dat Corvinus regelmatig aan het hoofd van een schare kunstenaars in de catacombe afdaalde en in 1603 trouwt met de dochter van één der voor-aanstaande kunstschilders onder hen, maakt het zeer aannemelijk dat deze Delftse apotheker een nauw contact had met deze beoefenaars der Schone

Kunst. Het lijkt dan ook niet te veel gezegd om te veronderstellen, dat zijn apotheek een zoete inval was voor de leden der Benthviegels en een pied-à-terre voor schildersgezellen die vanuit de Nederlanden op reis waren in Italië.

Robertus van der Houwe en Johannus Strobanus

Niet over alle Delftse studenten in Padua zijn we zo uitvoerig geïnformeerd als de hierbovengenoemden. Van Robertus van der Houwe en Johannus Strobanus weten we alleen dat zij zich respectievelijk op 1 november 1604 en 13 juli 1607 in de *Inclyto Natio Germanica* hebben laten inschrijven.²⁸

Van der Houwe die eerst in Leiden geneeskunde had gestudeerd - hij is daar op 20 maart 1602 ingeschreven - is op 26 juli 1604 weer naar Delft teruggekeerd in verband met ziekte van zijn moeder. Kennelijk is hij twee jaar later weer naar Padua afgereisd, want op 20 juni 1606 promoveert hij er bij *Hercales Saxonia*.

Vincent Adriani Suysius

De promotie van Vincent Adriaensz. Swijs heeft in Padua plaatsgevonden tussen augustus 1608 en februari 1609, nadat hij zich op 16 november 1608 had laten inschrijven als student in Padua.²⁹ Dat hij naar Delft als medicus practicus is teruggekeerd weten we met zekerheid, daar hij op de *Anatomische Les van Dr. Van der Meer* door de Van Mierevelts is geportretteerd: "aan de linkerhand van den dokter anatomicus van onderen opwaarts te zien, staan dokter Vincent Swys, met het laurierblad in zijn hand ...", aldus Boitet.³⁰ Swijs is in Padua gepromoveerd bij Tomasio Minadous. Minadous, die in Padua had gestudeerd en vervolgens in Venetië in diplomatieke dienst is getreden, is gedurende acht jaar lijfarts geweest van de hertog van Gonzaga in Mantua. In 1596 werd hij benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Padua, welke post hij bezette tot zijn dood in 1615. Hij stierf in Florence waar hij in consult was geroepen bij groothertog Cosimo II van Toscane.³¹

Vorstius vader en zoon

Het is toevallig dat Adolphus Vorstius in Delft is geboren, daar zijn vader Aelius Everardus (1565-1624) slechts kort aldaar de medische praktijk heeft uitgeoefend.³²

Na een langdurig verblijf in Italië heeft deze zich in 1596 gesetteld als medicus practicus in Delft, trouwde hier en werd reeds twee jaar later op aanbeveling van Scaliger in Leiden tot buitengewoon hoogleraar in de wijsbegeerte benoemd. Een jaar later ging hij over naar de medische faculteit als gewoon hoogleraar op de plaats die door de dood van Gerard de Bondt vacant was geworden. In de jaren 1609, 1612, 1621 en 1622 was hij rector magnificus. Na de dood van Pieter Paauw in 1617 werd hem het onderwijs in de kruidkunde en het toezicht op de Hortus Botanicus opgedragen. Behalve het botanisch

onderwijs gaf hij ook lessen in de theoretische geneeskunde. Vorstius was een groot bewonderaar van Hippocrates en hij werd door zijn tijdgenoten geroemd als een man van grote geleerdheid, algemene ontwikkeling en talenkennis.

Na op 15-jarige leeftijd in Leiden ingeschreven te zijn als student (28 april 1580) in de letteren, heeft hij vervolgens vier jaar in Heidelberg gestudeerd om daarna via Keulen naar Italië te vertrekken waar hij zich op 18 mei 1587 laat inschrijven bij de Natio Germanica als medisch student te Padua.³³ Gedurende negen jaar zou Vorstius sr. in Italië vertoeven. Mogelijk is hij in Bologna gepromoveerd, waarna hij ook in Ferrara nog enige tijd zijn studie voortzette. Zijn terugkeer naar de Noordelijke Nederlanden en zijn vestiging in Delft valt ongeveer samen met het vertrek van Van Foreest in 1595 naar zijn geboorteplaats Alkmaar.

Adolphus Vorstius is in de voetstappen van zijn vader getreden. Niet alleen heeft hij zoals deze in Padua gestudeerd, ook promoveerde hij er in 1622 nadat hij zich op 15 juni 1621 had laten inschrijven als medisch student.³⁴ De promotor was Adriaan van den Spiegel, die daar sedert 1617 als hoogleraar werkzaam was. Opvallend is dat beiden, promotor en promovendus van Nederlandse afkomst zijn.³⁵ Van den Spiegel heeft gedurende acht jaar tot aan zijn dood in 1625 in Padua gedoceerd.

Na zijn terugkeer uit Italië heeft Vorstius jr. twee jaar de medische praktijk uitgeoefend in Leiden, waarna hij, na de dood van zijn vader, hem als buitengewoon hoogleraar in de geneeskunde opvolgde. In 1625 werd deze benoeming omgezet in een gewoon hoogleraarschap en werd hij tevens belast met het toezicht op de academietaal in Leiden. Hoewel hij een aanhanger was van de leer van Hippocrates en Galenus, wist zijn begaafde leerling Dele Boë Sylvius hem te overtuigen van de juistheid van de toen moderne theorieën over de bloedsomloop die door Harvey wereldkundig waren gemaakt. Ook voor de invoering van het klinisch onderwijs in Leiden heeft hij zich ingezet, mede ten gevolge van zijn ervaringen, opgedaan tijdens zijn verblijf in Padua.

Sasbout van der Aa, Michael van Ring, Apertus de Voghel en Martinus Hoogenhouck

Veertien dagen nadat Adolphus Vorstius zich had laten inschrijven meldde Sasbout van der Aa, Delpho-Batavus, zich in Padua om op 2 juli 1621 zijn naam te zetten in het boek van de Natio.³⁶ Ruim twee jaar later promoveerde hij er en wel op 2 augustus 1623. Daarna duurde het ruim tien jaar voordat zich weer nieuwe Delftenaren in de Noord-Italiaanse universiteitsstad zouden melden. Het betrof hier Michael van Ring, Apertus de Voghel en Martinus E. Hoogenhouck, respectievelijk ingeschreven op 22 januari 1632, 21 februari 1634 en 24 juli 1637.³⁷

Michael van Ring zou er op 27 augustus 1632 promoveren en ook Apertus de Voghel promoveerde in Padua en wel op 15 juni 1635. Op 19 februari 1636 was hij nog in Padua, daar hij toen met enkele andere Nederlanders, te we-

ten Marinus Hoogenbergh uit Gouda en Joannes Carbasius uit Hoorn aanwezig was bij een promotieplechtigheid, waarbij Johan Rienschovius uit 's-Hertogenbosch, doctor in de geneeskunde werd.³⁸ Na zijn terugkeer in het vaderland is Apertus eerst medicus geweest in Amsterdam om daarna weer naar zijn geboorteplaats Delft terug te keren. Op 23 februari 1664 werd hij alhier in de Oude Kerk begraven als dr. Aper de Vogel.

Hoogenhouck, die eerst in Leiden had gestudeerd - hij werd er ingeschreven op 11 september 1633 - is op 19 maart 1638 in Padua gepromoveerd. Van augustus 1637 tot augustus 1638 was hij in de bestuurlijke functie van procurator nauw verbonden aan de *Natio Germanica*.

Antonius Vockestaert

Verschillende van de Delftse medische studenten in Padua zijn na hun studiereis, al of niet gepromoveerd, weer naar hun geboorteplaats teruggekeerd en hebben in Delft de medische professie uitgeoefend. Dit is ook zo het geval met Antonie Vockestaert (1620-1668).³⁹ Aanvankelijk heeft hij zich op 26 februari 1636 in Leiden laten inschrijven om er letteren te gaan studeren, doch na korte tijd heeft hij gekozen voor de medische studierichting. Op 7 juni 1642 staat zijn naam vermeld in het boek van de *Natio Germanica*: "Antonius Vockestaert Delpho-Batavus". Reeds vier maanden later promoveert hij in Padua (7 oktober 1642).⁴⁰ Antonie is zeker nog tot in de zomer van 1643 in Padua gebleven daar hij van juli 1642 van het volgende jaar procurator van de *Natio Germanica* is geweest. Zijn bestuurlijke kwaliteiten heeft hij ook in Delft aangewend in het Collegium Medicum. Bij herhaling komen we zijn naam tegen in het chirurgijns-gildeboek.

Italië en met name de universiteit te Padua heeft ook op een aantal Delftenaren een grote aantrekkingskracht uitgeoefend in de hierboven beschreven periode, lopende van eind 16de tot halverwege de 17de eeuw.

Mede door de contacten die zij in Italië hebben gehad met de aldaar docerende geleerden hebben zij hun kennis verrijkt met de bedoeling deze, terug in het vaderland, ten nutte te maken tijdens hun medische praktijkvoering in Delft.

In het bovenstaande is een poging gedaan om hun belevenissen tijdens hun peregrinatio academica boven water te halen en aan het papier toe te vertrouwen.

Noten:

1. A. Houbraken, *De Grootte Schouwburgh* dl. I ('s-Gravenhage 1753), 128.
2. G.J. Hoogewerff, *De Bentvuegbels* ('s-Gravenhage 1912).
3. H.L. Houtzager, "Opleiding in Italië en verblijf in Frankrijk," in *Pieter van Foreest, de Hollandse Hippocrates*, ed. H.A. Bosman-Jelgersma (Krommenie 1996), 81-86.
4. H.L. Houtzager, "Stadsgeneesheer te Delft," in *Pieter van Foreest, de Hollandse Hippocrates*, ed. H.A. Bosman-Jelgersma (Krommenie 1996), 99-103.
5. P. van Foreest, *Vander Empirieken, Lantloeperen ende Valscher medicyns bedroch: gesteld in ceven boeken ...* Handschrift aanwezig in de Gemeentelijke Archiefdienst Alkmaar.
6. H. Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, vol II (Oxford 1969), 9-21.
7. Dergelijke secessies waren in de Middeleeuwen niet ongewoon. De universiteit van Oxford bijvoorbeeld is ontstaan uit een secessie vanuit Parijs.
8. G.A. Lindeboom, *Adriaan van den Spiegel, hoogleraar in de ontleed- en beelkunde te Padua* (Amsterdam 1978), m.n. 28-31.
9. R. Eriksson, *Andreas Vesalius' first public anatomy at Bologna 1540* (Uppsala-Stockholm 1959), 252-253. In 1544 zou Vesalius gedurende enige maanden nog een gasthoogleraarschap vervullen in Pisa.
10. J.J. Poelhekke, "Nederlandse leden van de Inclyta Natio Germanica Artistarum in Padua 1553-1700," *Med. v.b. Ned. Hist. Inst. te Rome* 31 (1961): 265-374.
11. *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875* (Den Haag 1875), kol. 24.
12. J.E. Kroon, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche universiteit 1575-1625* (Den Haag 1911), 121-122.
13. Zie noot 10, p. 303.
14. D. van Bleyswijck, *Beschryvinge Der Stadt Delft* (Delft 1667-[80]), 581.
15. Johannes Neander, geboren in 1586 te Bremen studeerde geneeskunde in Leiden. Zie *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*, dl.IV (München/Berlin 1962), 332.
16. Zie noot 14, p. 583.
17. H.L. Houtzager, "Artus Dalemius, een Kampense arts uit het begin van de 17de eeuw," *Kamper Almanak* (1980-1981), 217-225.
18. Zie noot 10, p. 305.
19. Heurnius volgde hier de colleges van Capivaccio, Mercurialis en Fabritius ab Aquapendente. In 1571 behaalde hij in Pavia de doctorsgraad. Zie: *N.N.B.W.* IV, kol. 745.
20. G.J. Hoogewerff, "Henricus Corvinus, Hendrik de Raeff van Delft," *Med. v.b. Ned. Hist. Inst. te Rome* 2^e reeks 6 (1936): 91-109 en 10 (1940), 123-128.
21. Universiteitsbibliotheek Leiden afd. Handschr. Vulc. nr. 101.
22. F. Mancinelli, *De Romeinse Catacomben en de wortels van het Christendom* (Florence 1987), 25.
23. Zie noot 2, p. 29.
24. Zie noot 20, dl. 10 (1940): 97.
25. J. Nanninga Uitterdijk, "De geneeskunst-beoefenaren te Kampen," *Bijdr. Gesch. Overijssel* 4 (1877): 26-60.
26. H.L. Houtzager, "De kring van geleerden en kunstenaars rond Hendrik de Raeff, apotheker en archeoloog te Rome," *Arts en Wereld* 18 (1985): 35-43.
27. Zie noot 2, p. 27.
28. Zie noot 10, resp. p. 308 en p. 309.
29. Zie noot 10, p. 310.
30. R. Boitet, *Beschryving der Stadt Delft* (Delft 1729), 528.

31. *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte*, dl. IV (München/Berlin 1962), 214.
32. H.L. Houtzager, "Adolphus Vorstius, hoogleraar te Leiden," *Medisch Contact* 36 (1981): 895-896.
33. Zie noot 10, p. 301.
34. Zie noot 10, p. 317.
35. Zie noot 9, p. 51.
36. Zie noot 10, p. 317.
37. Zie noot 10, resp. p. 323, 324 en 326. Jacob van Ring, eveneens afkomstig uit Delft, liet zich op 1 november 1647 inschrijven in Padua. Zie noot 10, p. 331.
38. Zie noot 10, p. 325.
39. G.A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography* (Amsterdam 1984), kol. 2071.
40. Zie noot 10, p. 329.

Gerrit Harmeyer, schipper op China in de jaren 1763-1784

Kees van der Wiel

Gerrit Harmeyer was van 1763 tot 1784 schipper in dienst van de Kamer Delft van de Verenigde Oostindische Compagnie. Hij maakte in die periode zeven reizen naar Nederlands Indië en China en haalde daarbij voor anderhalf miljoen gulden aan koopwaar uit de Oost.

Harmeyer woonde vanaf 1767 met zijn vrouw Anna Floors in het huis 't Laersje aan de Koormarkt (het huidige no. 45), het huis waar de schrijver van deze bijdrage is opgegroeid. Op zoek naar de vroegere bewoners van dit 16de-eeuwse pand kwam hij de schipper op het spoor. Over de scheepsreizen van Harmeyer, zijn avontuurlijke levensloop en de handelswaar die hij meebracht, bleken in de archieven van de VOC en van Delftse notarissen veel bijzonderheden te vinden.

Gerrit Harmeyer kwam oorspronkelijk uit Amsterdam, waar hij omstreeks 1718 moet zijn geboren. Ook toen hij al jaren in Delft woonde, bleef hij in de scheepssoldijboeken van de Delftse Kamer van de Oostindische Compagnie consequent geboekt staan als 'van Amsterdam'. Toen Harmeyer in 1763 voor het eerst als schipper voor de Kamer Delft met het schip de *Gouverneur-Generaal* naar Indië vertrok, woonde hij vermoedelijk nog in Amsterdam. Hij

Een soepkom beschilderd met de handelsfactorij van de VOC in Canton uit de jaren 1775-1780. (Maritiem Museum Amsterdam)

was daar getrouwd met Francijntje Pol. Bij zijn vertrek liet hij voor haar een zogenaamde 'maandbrief' van de Compagnie achter, waarmee zij tijdens zijn afwezigheid drie maanden gage op kon nemen. Samen hadden zij op dat moment drie kinderen: een dochter Johanna en twee zoons Pieter en Gerrit Jacob. Waarschijnlijk was hij, voor hij op 45-jarige leeftijd gezagvoerder werd, al vaker naar de Oost geweest, bijvoorbeeld als stuurman, maar daarover zijn tot nu toe geen gegevens bekend.

Zijn tocht met de *Gouverneur-Generaal* zou een van de zwaarste reizen uit zijn carrière worden. Het schip was veertien jaar oud en voer voor de vijfde keer naar Indië. Voor een Oostindiëvaarder was dat erg oud. De schepen hadden veel te lijden van de tocht. Na elke reis moesten ze enige maanden opgekalefaterd worden om ze weer voldoende zeewaardig te maken. Gebruik was om oudere schepen die enkele wereldreizen achter de rug hadden, op de interne handelsroutes in Azië op te varen.

De *Gouverneur-Generaal* mat 850 ton en had plaats voor maximaal 300 opvarenden. Dat was een fors VOC-schip, maar niet het allergrootste type dat de VOC in die tijd gebruikte. Groter kon de werf in Delfshaven ze echter niet bouwen. De 'stelling' was te kort voor de mammoetschepen van duizend ton of meer die de VOC aan het einde van de 18de eeuw in de vaart bracht. Ook de brug die de nieuw gebouwde schepen moesten passeren om de Nieuwe Maas te bereiken, was daarvoor te nauw. Met de bouw van een Oostindiëvaarder, als de *Gouverneur-Generaal*, was een forse investering gemoeid. Zo'n schip kostte ongeveer 150.000 gulden, dat was een kapitaal waarvoor men in die tijd ongeveer de gehele Koornmarkt kon opkopen.

Aanmonsteren

De *Gouverneur-Generaal* vertrok 23 juli 1763 van de rede van Goeree met 308 man aan boord: 111 zeelieden, 188 soldaten en 9 passagiers. Dat was in die tijd een gangbare bemanning voor een VOC-schip, maar doorgaans lag de verhouding zeelieden/soldaten andersom. Dit keer gingen er wel erg veel soldaten mee. Het schip moest dan ook op weg naar Batavia Tuticorin aandoen, aan de zuidpunt van India, waar de VOC verwickeld was in een langdurige guerilla-strijd met de Radja van Kandy. Die oorlog kostte schepen vol manschappen. Pas na jarenlang modderen kon de operatie met succes worden afgesloten.

Op de heenreis werden de schepen volgepropt met mensen, proviand en ballast. De bedoeling was dat de meeste soldaten in Azië achterbleven. Dat waren voor het grootste deel vreemdelingen. Hetzelfde gold overigens voor de meeste zeelieden in de 18de eeuw. In de periode waarin Harmeyer op Indië voer, gingen per schip hooguit enkele tientallen Delftenaren mee, niet meer dan tien procent van de bemanning. Bijna de helft van de manschappen bestond uit buitenlanders, vooral Duitsers en Scandinaviërs. Ook uit streken van Duitsland waar men nog nooit de zee gezien had, kwamen steeds meer berooide zwervers en landlopers aan boord.

Schaal met een afbeelding van de Oostindiëvaarder de Vrijburg uit 1756, gemaakt voor opperstuurman Christiaan Schooneman. (Zeeland Museum, Middelburg)

In de loop van het bestaan van de VOC waren de schepen steeds groter geworden, en de reizen voor de bemanning riskanter. Dat plaatste de Compagnie voor een geweldig personeelsprobleem. In het begin van de 18de eeuw kwam nog ongeveer de helft van de bemanning uit de Nederlanden. De schepen waren toen nog kleiner van omvang, zo'n 180-190 man. In de loop van de 18de eeuw werd het voor de VOC steeds moeilijker om aan bemanning te komen. Hollandse zeelieden gaven de voorkeur aan de minder avontuurlijke vaart op kortere handelsroutes binnen Europa. De VOC zocht daarom noodgedwongen haar toevlucht steeds meer bij 'slaapsteehouders', die zich specialiseerden in het ronselen van werkloze vreemdelingen, alcoholisten en bedelaars. In ruil voor drank en onderdak liet de slaapbaas de beschonkenen tekenen voor de Compagnie. De gangbare contracttermijn was daarbij vijf jaar, dat betekende twee of drie zeereizen. Voor de bemiddeling en de verteringen eiste de slaapsteehouder het handgeld dat de bemanning bij vertrek van de reis kreeg uitgereikt en de maandbrief, waarop zijn verwanten drie maanden gage konden opnemen terwijl de man van huis was. Voor een onervaren matroos die voor het eerst meeinging, bedroeg die gage ongeveer zes of zeven gulden, voor een ervaren kracht maximaal elf gulden per maand. De

logiesgelegenheden bij de slaapsteehouders stonden zeer slecht bekend. Tijdgenoten beschreven ze als 'stinkende hokken'.

Waren de gasten bij de slaapsteehouder langer in de kost, dan moesten zij ook nog een 'transportbrief' tekenen, een brief waarop een matroos die levend terugkwam maximaal 150 gulden uitbetaald kon krijgen. Zo'n schuldbekentenis hield een flink risico in. Daarom verkochten de ronselaars deze brieven zo snel mogelijk door aan gespecialiseerde opkopers die voor zulke brieven ongeveer de helft van de waarde in contanten boden. Vanaf 1780 ging de VOC voor de terugreis ook in Azië zeelui werven, vooral Chinezen, maar ook Ceylonezen en Javanen. Bij aankomst in Nederland werden deze mensen op de werven van de Compagnie opgesloten en met het eerstvolgende schip weer teruggestuurd.

Voor vertrek moesten alle opvarenden een eed komen afleggen in het Oostindisch Huis aan de Oude Delft, in aanwezigheid van schout en schepenen en twee bewindhebbers van de Compagnie. Daar werd ook het handgeld uitbetaald.

Het schip zelf lag dan al op zee, op de rede van Goeree, waar het met behulp van kleinere schepen beladen werd. Voor de foeragering van een reis naar de Oost kwam nogal wat kijken. Op de grootste schepen met een bemanning van 350 koppen ging 55.125 pond brood aan boord, 22.680 pond vlees, 10.500 pond spek, 3780 pond boter en 700 kazen, en bovendien nog 12 levende schapen en 33 varkens. Op Harmeyers schip waren die voorraden dus iets kleiner. Op elk schip ging verder een scheepstimmerman mee voor de reparaties onderweg, en voor de verzorging van de opvarenden een ziekentrooster en een chirurgijn.

Verder ging er wat handelswaar aan boord (vooral Leids laken), bouwmaterialen om in Azië te gebruiken, militair materieel en veel vaten water en bier. De bouwmaterialen en het water zorgden voor ballast dat het schip op zee voldoende stabiliteit gaf. De lege drinkvaten moesten daarom weer met zee-water gevuld worden.

Het kostbaarste deel van de lading waren echter de kisten met munten en baar goud en zilver. Zij werden in de hut van de schipper geplaatst. Zo moest Harmeyer bij zijn tweede reis ook een verklaring tekenen dat hij 835 dukaten meenam voor de kas van de Compagnie aan de Kaap en een wisselbrief van 1280 gulden, die hij netjes moest afleveren. Gedurende de gehele geschiedenis van de VOC is er een voortdurend groeiende stroom edelmetaal naar Azië gegaan, omdat de meeste handel daar cash betaald werd. Nadat de dienstdoende bewindhebber van de Compagnie alles geïnspecteerd had en doorgenomen met de schipper, mocht het scheepsvolk aan boord komen. Daarop vertrok de bewindhebber met zijn jacht en kon de reis beginnen.

De eerste reis, een drama

Twee maanden na vertrek uit Goeree bereikte Harmeyer met zijn schip San Tiago, één van de Kaapverdische eilanden voor de kust van West-Afrika. Het

was in de tweede helft van de 18de eeuw niet meer gebruikelijk hier een stop te maken, maar kennelijk ging het niet best aan boord. Het schip bleef een week voor de rede liggen om vers voedsel in te slaan. Het eiland stond bekend om zijn vochtig klimaat en vruchtbaarheid. Vier man, drie zeelieden en een soldaat waren ondertussen al overleden. Drie soldaten doken op het eiland onder en lieten zich niet meer zien.

Weer drie maanden later kwam het schip op kerstavond bij Kaap de Goede Hoop aan. Het aantal doden was toen al opgelopen tot 17. Negen zeelieden en veertien soldaten werden ziek van boord gedragen. In hun plaats werden 15 verse zeelui en 27 soldaten aangemonsterd. Nog voller vertrok het schip vervolgens op 16 januari op weg naar India. Tijdens de oversteek, die vier maanden duurde, overleden nogmaals 22 mensen.

In Tuticorin aangekomen werden 148 soldaten en de negen passagiers (bestuurders en kooplieden) aan wal gezet. Daarna bleef het schip ter plekke nog tien weken voor de kust van Tuticorin liggen, wellicht ter afschrikking, voordat het doorvoer naar Batavia. Daar kwam het schip veertien maanden na vertrek uit Nederland aan met nog slechts 81 zeelui aan boord. Er waren toen bij elkaar al 62 doden te betreuren geweest.

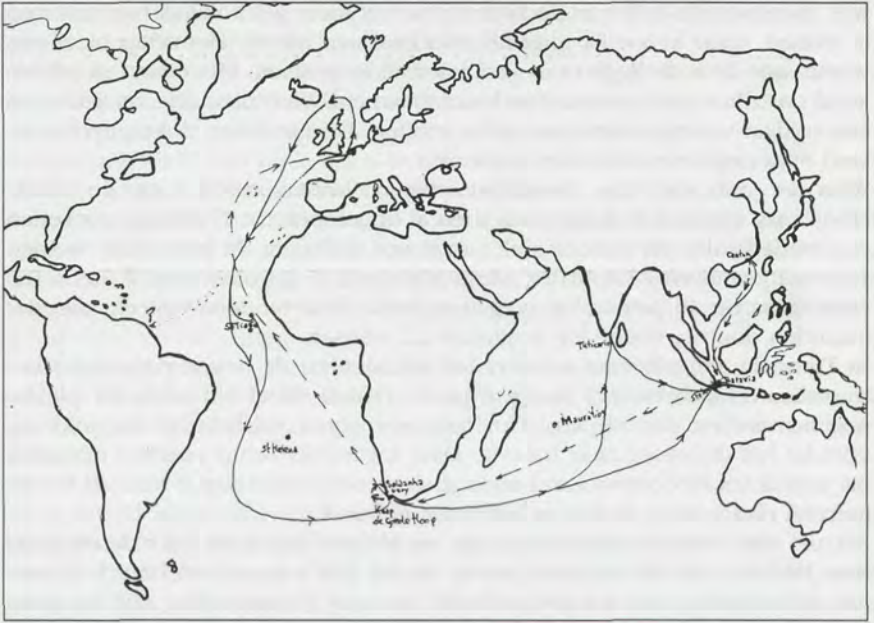
Relatief snel daarop vertrok het schip zes weken later weer voor de terugreis naar Holland. Op die terugreis waren slechts 108 koppen aan boord: 93 zeelui, elf soldaten, drie handwerkslieden en een veroordeelde. Die terugreis ging niet voor rekening van de Kamer Delft, maar voor de Kamer Amsterdam. Het was gebruikelijk dat de Kamers elkaar de schepen verhuurden om de gereed liggende handelswaar zo snel mogelijk naar Holland te brengen.

Halverwege de terugreis bleef het schip aan de Kaap een maand liggen voor verversing. Met dat oponthoud erbij duurde de tocht naar huis ruim acht maanden, aanzienlijk korter dan de heenreis. Zoals meestal vielen er op de terugreis veel minder doden. Dat kwam vooral omdat de schepen dan veel minder overbevolkt waren en de bemanning meer ervaren was. Juist de opeenhoping van paupers uit alle goten van Europa leidde tot geregelde explosies van allerhande ziekten. De remedie tegen dit verlies aan mankracht was om nog meer onervaren lieden mee te sturen, die in de harde strijd om het overleven het zeemansvak dan wel zouden leren. Het was aan de schipper om onderweg die tucht te organiseren.

De lading van de *Gouverneur-Generaal* bracht bij thuiskomst voor de Compagnie 270.000 gulden op. Toen Gerrit Harmeyer na twee jaar weer in Holland aan wal stapte, bleek zijn vrouw Francijntje er niet meer te zijn.

Ruzie om privé-kisten

Erg lang heeft Harmeyer niet om het verlies van zijn vrouw gerouwd. Binnen zes weken was hij in Delft getrouwd met Anna Johanna Floors, een jongere weduwe die eerder gehuwd was geweest met Jan Hendrik Hagenmeijer, maar uit dat huwelijk geen kinderen had. Op 27 juli 1765 trouwde hij in de Nieuwe Kerk in Delft met haar en betrok een huis op de Markt. De gaarder betaalde

Kaartje van de zeeretzen van Gerrit Harmeyer in de jaren 1762-1784.

hij voor het huwelijk 30 gulden. Dat betekende dat hij reeds in behoorlijke welstand verkeerde. Mogelijk waren zijn kinderen al langer in Delft, onder de hoede van hun tante Sara Harmeyer die zich in 1764 als lidmaat van de Hervormde Kerk vanuit Amsterdam liet inschrijven.

Vier maanden na dit huwelijk vertrok hij weer naar Batavia, nu met het schip de *Zilveren Leeuw*. Zijn kersverse vrouw liet hij achter met de gebruikelijke twee maanden gage 'op hand' en de 'maandbrief' waarvoor zij drie maanden gage kon krijgen. Die gage van Gerrit bedroeg op dat moment 72 gulden per maand. Verder kon zijn vrouw aanspraak maken op een jaarlijkse uitkering in een 'kist' (fonds) voor zeevarenden waar Harmeyer lid van was. Daarin stortte hij bij thuiskomst geld. Het gros van zijn verdiensten kwam namelijk niet uit de gage, maar uit de premies die hij kreeg voor de terugreis als hij de kostbare lading ongeschonden aan wal wist te brengen. Voor zijn tweede reis als gezagvoerder stelde hij bij notaris Prijn een testament op en sloot met opperstuurman Willem Verdoes en troostbesoeker (geestelijk raadsman op zee) Jacob van Nispen een contract om onderweg in geval van overlijden elkaars zaken te behartigen.

De reis met de *Zilveren Leeuw* heen en terug naar Batavia verliep een stuk minder rampzalig dan zijn vorige reis. De totale reis kostte dit keer slechts veertien opvarenden het leven. Terug voer Harmeyer ditmaal voor de Kamer Rotterdam. De opbrengst van de lading was echter ook minder dan de vorige

reis. Toch leverde de tocht hem 3252 gulden op aan gage, premies en opbrengst uit zijn 'gepermitteerde kisten' met particuliere handelswaar. Daarnaast streek hij ook nog het nodige op uit andermans kisten. Na thuiskomst droegen vijf mede-opvarenden bij de notaris in ieder geval de inhoud van hun kisten aan hem over. In de kisten van onderstuurman Hendrik Verburgh en bootsmansmaat Michiel van Son zat vooral bamboe, in die van bottelier Thomas Looij thee, de kist van konstabel Joris Cath, die over het kruut en de kanonnen ging, was gevuld met porselein en dan kreeg hij nog de kist van schieman Anthonij Houthacker. Geheel con amore was dat niet gegaan, want Verburgh en Van Son verklaarden bij dezelfde notaris in een aparte akte dat er diverse spullen uit hun kisten waren gehaald. Daarnaast legden bottelier Thomas Looij en quartiermeester Cornelis Harlees een verklaring af dat zij Harmeyer bij de mast kisten hadden zien openbreken om er het één en ander uit te halen waarna hij ze weer dicht spijkerde. Vermoedelijk werd Harmeyer gedwongen de kisten uiteindelijk over te nemen om de problemen in der minne te schikken.

Privé-handel van bemanningsleden was aan strenge regels gebonden, sinds de VOC in toenemende mate door de particuliere handel van eigen medewerkers werd beconcurrereerd. Om dat probleem zoveel mogelijk in te dammen was er een regeling dat elk bemanningslid één kist met eigen handel mee mocht nemen waarvan de inhoud op de openbare VOC-veilingen moest worden verkocht. Halverwege de terugreis werden alle schepen, tijdens de fouragering bij Kaap de Goede Hoop, grondig op sluikhandel gecontroleerd. Hierbij speelde de schipper echter wel een sleutelrol.

Toen Harmeyer van zijn reis met de *Zilveren Leeuw* als schipper thuiskwam, bleek zijn vrouw Anna inmiddels bevallen van een zoontje, Coenraad, die ondertussen al bijna een jaar oud was. Zes weken na deze thuiskomst kocht hij het huis vanouds genaamd het Laersje aan de Koornmarkt voor 1840 gulden. Dankzij zijn aankomstpremie kon hij dat bedrag zonder problemen met 'ge-reed geld' betalen.

Naar China

Na de aankoop kon Harmeyer drie maanden van zijn nieuwe huis aan de Koornmarkt genieten, voor hij in 1767 voor de derde keer als gezagvoerder voor de VOC op reis ging. Ditmaal met het schip *De Pauw* met bestemming China. De reis verliep zeer voorspoedig. Binnen 21 maanden was hij terug, met een zeer kostbare lading voor de Delftse Kamer: 567.136 gulden aan thee, porselein en zijde. Het leverde hem een premie op van 5250 gulden. Ook nu weer handelde hij daarnaast voor eigen rekening via kisten die hij van ondergeschikten overnam, waaronder de eerder genoemde Michiel van Son en bottelier Thomas Looij, die kennelijk ondanks de ruzie na de vorige reis tot zijn directe vertrouwelingen behoorden. Ook voor de bemanning was de reis redelijk goed afgelopen. Het aantal doden bleef beperkt tot een stuk of zeven. Op de terugreis kreeg Harmeyer wel te maken met vijf Chinese verste-

De reizen van Gerrit Harmeyer als schipper voor de VOC

- 1e reis** Vertrek 23-7-1763 met de *Gouverneur-Generaal* (850 ton, bouwjaar 1749)
reisdoel: **Batavia** (via San Tiago - Kaap - Tuticorin (India))
308 opvarenden, waarvan 62 onderweg overleden
Aankomst terugreis: 15-6-1764 waarde lading: f 270.479,-
108 opvarenden, waarvan onderweg 10 overleden
- 2e reis** Vertrek 15-11-1765 met *De Zilveren Leeuw* (880 ton, gebouwd 1765)
reisdoel: **Batavia**
297 opvarenden, waarvan 12 onderweg overleden
Aankomst terugreis: 24-7-1767 waarde lading: f 125.928,
108 opvarenden, waarvan onderweg 2 overleden
- 3e reis** Vertrek 12-10-1767 met *De Pauw* (850 ton, gebouwd 1767)
reisdoel: **China via Batavia**
280 opvarenden, waarvan 6 onderweg overleden
Aankomst terugreis: 16-7-1769 waarde lading: f 567.136,-
105 opvarenden, waarvan 1 onderweg overleed
- 4e reis** Vertrek 2-10-1770 met *Het Lam* (850 ton, gebouwd 1769)
reisdoel: **China via Batavia**
290 opvarenden, waarvan 54 onderweg overleden
Aankomst terugreis: 12-7-1772 waarde lading: f 491.010,-
108 opvarenden, waarvan 10 onderweg overleden
- 5e reis** Vertrek 23-7-1763 met *Vrouwe Anthoinetta Coenrardina* (880 ton, geb.1765)
reisdoel: **Batavia**
268 opvarenden, waarvan 40 onderweg overleden
Aankomst terugreis: 20-8-1778 waarde lading: f 105.024,-
110 opvarenden, waarvan 9 onderweg overleden
- 6e reis** Vertrek 23-10-1779/ 7-1-1780 met de *Batavia* (850 ton, geb. 1773)
191 opvarenden, waarvan 11 onderweg overleden
in Batavia stapte Harmeyer over op het schip *Hoogkarspel* naar China. Dat schip viel op de terugreis op 21 -7-1781 in handen van de Engelsen. Harmeyer was augustus 1783 terug met het schip *Les Etats des Flandres*.
- 7e reis** Vertrek 17-9-1783 met de *Rosenburch* (880 ton, gebouwd 1780)
reisdoel: **Batavia** (door Harmeyer niet bereikt.) 285 opvarenden
Harmeyer overleed 16-5-1784, twee dagen voor aankomst in Batavia

kelingen, die zich met Kerstmis 1768 in Canton aan boord hadden verstoppt. Na deze reis bleef hij ruim een jaar thuis, alvorens nog enkele malen naar China te vertrekken.

China moet op Harmeyer grote indruk gemaakt hebben. Hij had in ieder geval thuis diverse souvenirs uit dat land staan, zo blijkt uit een boedelbeschrijving van 1782. In het salet beneden hingen toen twee schilderijen met een gezicht op China. Ook stond er een Chinese lantaarn met kompas. Daarvan had hij nog een tweede. Verder had hij een grote porseleinkast. Boven op die kast stond een 'Japans stel van vijf stuks' (vazen), verder had hij Japanse dekens en een Japanse tabaksdoos. Toch is hij zelf, voorzover bekend, nooit in Japan geweest. Uit Oost-Indië had hij alleen een stoel en twee kistjes meegebracht.

In oktober 1770 vertrok Harmeyer voor de tweede keer naar China, ditmaal met het schip *Het Lam*. Deze reis werd weer een groot drama. Reeds voor het schip de Kaap bereikt had, overleden er 51 man, 29 mensen werden ziek van boord gedragen en vijf soldaten deserteerden. Het schip was met 290 opvarenden uit Goeree vertrokken, uiteindelijk kwamen daarvan 205 in Batavia aan. Het schip was in een konvooi van zes VOC-schepen uit Holland vertrokken. Op enkele van die schepen was het nog erger. *Het Huis Om* en de *Pallas* verloren onderweg naar de Kaap bijna de helft van hun bemanning (resp. 140 en 146 man). *Het Huis Om* kwam daardoor bovendien drie maanden te laat op de Kaap aan. De jaren 1770-1775 waren qua kansen op een veilige terugkeer de slechtste in de hele geschiedenis van de VOC. In deze periode overleefde bijna een kwart van de opvarenden de reis niet. Vlektyphus en 'rotkoortsen' waren de meest hardnekkige ziekten in die tijd. Veel schepelingen begonnen ondervoed, ziek en vol ongedierte aan de reis.

Het voedsel aan boord was vaak van bedenkelijke kwaliteit, evenals het drinkwater. De manschappen en soldaten aten in corveeploegen van zeven man uit één bak, meestal raasdonders met spek of stokvis of andere bonengerechten, op de terugreis ook wel rijst. De bottelier rantsoeneerde de oortjes, op de heenreis brandewijn, op de terugreis arak.

De officieren aten bij de schipper aan tafel en hadden hun eigen kostje. Dat was heel gevarieerd. Ze hadden ook een eigen kooi onder het achterdek. De manschappen sliepen in hangmatten in het vooronder, dicht opeen gepakt. Wie overleed werd in zijn hangmat genaaid en vervolgens, verzwaard met stenen, over boord gezet.

De terugreis uit China, voor de Kamer Enkhuizen, verliep ook ditmaal weer voorspoediger voor de 103 opvarenden. Het schip verloor slechts enkele mannen en de lading was weer de moeite waard: 491.000 gulden. De persoonlijke inkomsten van Harmeyer bedroegen in totaal ditmaal 5420 gulden. Zijn maandelijks gage was inmiddels verhoogd tot 80 gulden. Zijn persoonlijke handel was inmiddels opgelopen tot negen kisten, die hij nog voor de veiling doorverkocht aan de boekhouder van de Compagnies Kamer Enkhuizen, Andries van Schaik en de Amsterdamse kooplieden Samuel en Benjamin Levi.

In deze periode stuurde de VOC jaarlijks vier schepen naar China, die daar voor 2,5 miljoen gulden aan handelswaar inkochten, meest betaald met baar goud en zilver en voor een deel met specerijen die ze meenamen uit Batavia. Ook Leids laken werd in China wel als handelswaar gebruikt.

Het overgrote deel van de lading uit China bestond uit thee. Gemiddeld was dat goed voor 70 procent van de waarde. Voor 15 procent kwam de opbrengst van de handel op China uit ruwe en geweven zijde; voor 5 procent uit porselein en voor 7 procent uit ballast en verder wat kruiden en diversen. Die verhoudingen verschilden van schip tot schip weinig. De totale opbrengst van de lading op de veilingen in Holland kon echter aanzienlijk verschillen, afhankelijk van het moment van de verkoop. Met de lading van *Het Lam* en de andere drie schepen deed de VOC zeer goede zaken. Ze bracht bij elkaar 5,3 miljoen gulden op, 120 procent meer dan de inkoopsprijs. Gemiddeld lag de verkoopprijs van de goederen uit de Oost in Harmeyers tijd zo'n 80 procent boven de inkoopsprijs.

De waarde van het porselein (dit jaar: inkoop *f* 129.500; verkoop *f* 217.636) was op het totaal gering. Toch ging het om imponerende hoeveelheden. De vier schepen namen samen 266.796 stuks koffiegoed mee, 146.809 theekoppen en kopjes, 101.397 kommen van diverse kleur en afmetingen, 83.653 tafelborden, 17.579 soepborden, 72.939 moorse kopjes, 1169 kaststellen, 365 kwispedoren, 1554 suikerpotten, 343 theepotten, 167 terrines, 10.690 boterschotels, enzovoorts. Alles in een hele variatie aan maten, kleuren en decoratie. In totaal 766.887 stuks.

Toen Harmeyer in juli 1772 terugkwam uit China, voer hij vervolgens vier jaar lang niet meer voor de VOC. Zo kon hij om te beginnen het huwelijk van zijn dochter Johanna meemaken, die op 5 september trouwde met de weduwnaar Dirk Middendorp uit Maassluis, die veerschipper was op de trekschuit naar Delft. Zelf werd hij op 55-jarige leeftijd nog een keer vader van een zontje Johannes, die twee dagen voor Kerst in 1773 geboren werd. Het kan zijn dat hij in die tijd bij vrouw en kinderen in zijn tuin aan het Geldelozenpad (in het huidige Westerkwartier) ging rentenieren, maar waarschijnlijker is dat hij een aantal jaren op de koopvaardij ging varen en daarmee vaker thuis was. Niet uitgesloten is dat hij in opdracht voor de Westindische Compagnie voer, want in deze jaren stak hij veel spaarcenten in plantages in Suriname, met name in de plantage Driesseveld en de negotie van de Amsterdamse kooplieden Gerrit de Vries Abramz. en Gerrit de Vries. In die jaren was er een hausse in de Surinaamse suiker- en slavenhandel. In 1773 leidde dat tot een beurscrisis met veel faillissementen. Harmeyer heeft waarschijnlijk dan ook weinig plezier gehad van zijn investeringen.

Opnieuw naar de Oost

Op 5 juli 1776 vertrok Harmeyer weer als schipper naar de Oost, nu met 268 man op de *Vrouwe Antoinetta Coenrardina* van 880 ton, een schip van elf

De werf van de Oostindische Compagnie in Delfsbaven. Een gewassen inkttekening van Gerrit Groenewegen uit 1787. (Gemeentearchief Delft)

jaar oud. Ook deze reis, naar Batavia, was weer geen pretje: tot aan de Kaap overleden 40 bemanningsleden. De reis heen en terug ging voor de Kamer Delft, maar leverde minder op dan de vorige keren. De waarde van de lading bedroeg 105.024 gulden. Zelf kreeg Harmeyer 3677 gulden uitbetaald. Deze reis nam hij ook zijn zoon Gerrit Jacob Harmeyer mee, die 268 gulden thuisbracht. Het schip kwam 20 mei 1778 terug bij Goeree met 80 van de 110 opvarenden die in Batavia waren vertrokken. Twintig man waren ziek op de Kaap achtergebleven. Ook toen bleef hij vervolgens weer een jaar thuis. Het lijkt erop dat hij in die periode aardig door zijn geld heen raakte, want voor hij 23 oktober 1779 voor de zesde keer naar de Oost vertrok, sloot hij eerst een groot aantal leningen af.

Zijn zesde reis als schipper ging weer naar China. Zeventien dagen na het vertrek was het schip *De Batavia* echter al weer terug voor de rede van Goeree. Op het moment dat het schip uitvoer was de Vierde Engelse Zeeoorlog uitgebroken en waarschijnlijk was het schip in de buurt van het Kanaal Engelse oorlogsschepen tegengekomen die de doorgang blokkeerden. De oorlog zou Harmeyer deze reis nog meer parten gaan spelen. 7 januari 1780 vertrok het schip voor de tweede maal, nu onder escorte van oorlogsschepen. Vanwege de oorlogsomstandigheden ging de tocht nu vermoedelijk om Schotland heen. De bemanning van het schip bedroeg dit keer slechts 191 koppen, on-

G. Harmeyer
J. V. Gennepe
Hendrik Steeds
J. P. Plattenberg

De handtekeningen van de VOC-schippers in de Saldanbabay onder een brief aan gouverneur Plattenberg van de Kaap dat zij met zijn strategische instructies niet uit de voeten konden.

getwijfeld omdat het vanwege de concurrentie van de oorlogsvloot in die dagen moeilijk was om aan voldoende manschappen te komen.

Het schip voer uiteindelijk niet naar China, maar naar Batavia. Op de terugreis raakte het in de buurt van Mauritius in mei 1781 in een zware storm verzeild. Daar raakte het ernstig beschadigd en moest in Coromandel, aan de Oostkust van India, zo goed en zo kwaad als het ging opgekalefaterd worden, waarna het tenslotte aan de Fransen werd verkocht.

Gerrit Harmeyer maakte dat niet mee. Hij was in Batavia overgestapt op de *Hoogkarspel* die de Delftse Kamer huurde van de Kamer Enkhuizen. Dat schip ging wel naar China. In Canton kwamen 385 bundels, 28 tobbes en 123 kisten ('kassen') porselein aan boord. In de kisten zat het duurste en breekbaarste spul, in de bundels de in papier dicht opeen gepakte bordjes, kopjes en schoteltes. Die kisten met porselein lagen onderin het schip op een laag bamboematten. Daaronder lag 90.023 pond tin uit Malakka als ballast. Vervolgens was het wachten op de theeoogst. Het grootste deel van het ruim werd gevuld met 727.402 pond thee. Meer dan de helft daarvan was 'Boeij'

thee, de andere soorten waren: Congo, Souchon, Pecco, Songlo, Thunkay, Hijsson Skin, Hijsson en Joosjes-thee. Vervolgens ging aan boord: 12077 pak gele Nanking linnen, 6.426 pond ruwe zijde uit Nanking en Canton, 1030 pak zijde stoffen en 100 pak beschilderd papier. Dan waren er verder nog 9375 'bindrottingen' aan boord, 8002 pond gember en 9525 pond Radix Palinga, 2008 pond Star anijs en 2786 pond rabarber.

Dat laden en wachten nam altijd enige maanden in beslag. Al die tijd mochten de zeelui niet of nauwelijks van boord, om problemen met de Chinese bevolking te voorkomen. Het was in het najaar altijd snikheet en vochtig in Canton en het stikte er van de muskieten. De schippers probeerden de factorij aan de wal tot spoed te manen, want het was zaak op tijd af te zeilen voor de moesson in de maanden december en januari Straat Soenda onveilig maakte.

Oorlogsprijs

Vooraf vanaf Kaap de Goede Hoop was de terugtocht naar huis ditmaal een gevaarlijke onderneming door de oorlogsomstandigheden. In Straat Soenda waren daarom al een stel extra kanonnen aan boord gebracht. De schepen moesten met een groepje in konvooi varen. Gerrit Harmeyer werd door Gouverneur Van Plettenberg van de Kaapprovincie benoemd tot 'wimpelvoerder' van een vloot van vijf schepen, de *Hoogkarspel*, de *Dankbaarheid*, de *Honcoop*, de *Middelburg* en de *Parel*, die voor de Kamers Delft, Zeeland en Amsterdam voeren. De gezamenlijke lading van deze schepen bedroeg bijna 2,5 miljoen gulden.

Harmeyer kreeg bij afvaart in de Kaap de instructie om in de Saldanhabaay, even verderop aan de Zuid-Afrikaanse kust, voor anker te gaan en daar te wachten op enkele Franse oorlogsbodems die hen naar Europa zouden escorteren. Deze voorzorgen bleken niet voor niets, want kort daarop kreeg Van Plettenberg het bericht uit Sint Helena dat enkele Engelse oorlogsbodems daar op de loer lagen.

Harmeyer had de instructie gekregen om bij de ingang van de baai aan weerszijde een batterij scheepskanonnen aan land te brengen om de vijand op een afstand te kunnen houden. De schepen zelf moesten in gesloten linie vlak bij elkaar gaan liggen achter het zogenoemde Schapeneiland. Ze moesten geheel onttakeld worden en de zeilen moest Harmeyer laten verbergen in een hoeker. Dat was een snel wendbaar hulpschip. Alle bemanningsleden die niet strikt nodig waren, kon hij het beste over land terugsturen naar de Kaap om daar te helpen bij de verdediging van de kolonie.

Aangekomen bij de baai bleek het niet zo simpel om een plek te vinden om de zware kanonnen aan land te brengen en ze goed op te stellen. Zo goed als het kon hielden de schepen zich schuil in de baai. Begin juli kregen ze orders om de zeilen weer aan te slaan en zich gereed te houden voor een snelle vlucht. Opnieuw schreven de schippers dat ze met de orders niet goed uit de voeten konden: via de ene uitgang langs het Schapeneiland was het water te ondiep voor de zwaar geladen schepen en via de andere kant kon-

NOVA ET ACCURATA TABULA PROMONTORII BONA, SPEL^{id est} CABO DE BONA, ESPERANCA

Kaart van de Kaap de Goede Hoop en de Saldanhabaai, anoniem, ca. 1700 (Coll. Algemeen Rijksarchief VELH 93; foto uit Caert-Thresoor, 6e jrg. 1987, blz. 20).

den ze alleen via een hele nauwe en bochtige doorgang met enge klippen de baai te verlaten. Harmeyer berichtte dat hij daar geen vloot schepen doorheen durfde te loodsen. Het risico dat ze halverwege het tij kwamen vast te zitten achtte hij veel te groot en hij vroeg om nadere instructies.

Na twee maanden in hun eigen val te hebben gezeten, werden de schepen in de ochtend van 21 juli 1781 toch verrast door de Engelsen. Deze maakten in een snelle actie vier schepen buit: "Wij waaren verpligt de Baay dwars in te komen dog onze komst was zo onverwagt en onze beweging zo prompt, door alle zijlen bij te zetten die wij voeren konden, dat de Hollanders naauwelijks tijd hadden haer kabels te kappen en haaer voortopzyl los te maaken", zo luidde de vertaalde verklaring van de Engelse commandant Captain Home, die zich bevindt in het dossier van een advocaat van de VOC. De instructie aan de schippers was in dat geval hun schepen op het strand te laten lopen en in brand te steken. "Maar onze boots lagen hen zo schielijk aan boord," aldus het Engelse verslag, "en ons volk weerde zig zo wakker, dat de vlammen in alle schielijk uitgeblust waren, behalven in het schip Middelburg. 't Welk met een ongelooflijk geweld brandde, waarna haar masten overboord vielen, en digt op twee andere prijzen dreef; het wierd nogtans door de boots van 't esquader erafgewerkt, waarbij de generaal in persoon adsteerde: de booten hadden Middelburg nog geen 10 minuten verlaten, wanneer het sprong (.....)"

"Tezelfdertijd zag men een boot na ons schip roeyen, bemand met volk in Oosterse kleding en nederige tekens gevende van onderwerping; wij bevonden hen te zijn koningen van Ternate en Tidor met hunne familiën, die door de Hollandsche Oostindische Compagnie op het Robbeneiland met verscheide boosdoeners waren gevangen gehouden, dog onlangs van dat eiland naar de Saldanhaabaay overgebracht.

Voor middernagt hadden wij alle de prijzen in vlot water en de volgende dag kregen wij het touwwerk en want in order en de schepen zeilree". De zeilen vonden de Engelsen in de hoeker die verstopt lag achter het Schapeneiland. Na de overval kwam het tot onderhandelingen tussen de Engelsen en de VOC om een deel van de buit terug te kopen. Zo kocht de Zeeuwse Kamer de hele lading van de *Honcoop* terug. Ook het porselein uit Harmeyers schip de *Hoogkarspel* werd uiteindelijk in Delft geveild. In totaal zag de VOC dat jaar echter niet meer dan tien procent van haar 2,5 miljoen gulden lading terug. Een Zuid-Afrikaanse duikexpeditie heeft in 1971 het wrak van de gestrande *Middelburg* gevonden en het porselein dat er nog in lag opgedoken en geveild. De lading thee, voorzover nog bruikbaar, was een half jaar na de overval al overgeladen in een Portugees schip, de *Senhor De Bonfin E Sancta Maria*, dat de VOC ter plaatse had gehuurd. Het werd destijds in Lissabon geveild.

Harmeyer moest na de overval samen met de andere schippers en enkele officieren voor de Raad van Justitie aan de Kaap terecht staan op beschuldiging van 'onvergeeflijke nonchalance' en nalatigheid van serieuze pogingen om hun schip 'ontransportabel te maken'. Ze kregen het verwijt zich niet aan de instructie te hebben gehouden om de masten te kappen en hun schip in

brand te steken, zoals de gezagvoerder van de *Middelburg* wel had gedaan. De laatste werd dan ook vrijgesproken, de andere vier en enkele stuurlieden werden bij vonnis van 11 mei 1782 uit hun functie gezet. De gage en de premies die Harmeyer nog te vorderen had, werden verbeurd verklaard en hij werd in het cachot gestopt. Uit de getuigenverklaringen bleek dat het niet al te best boterde tussen de verschillende schippers. Vooral niet sinds ze voor de rechter werden geroepen.

Na anderhalf jaar hechtenis kregen ze in december 1782 toestemming om met het particuliere keizerlijke schip *Les Etats de Flandres* terug te reizen naar Europa. Harmeyer mocht zijn zestienjarige zoon Coenraad meenemen die blijkbaar ook aan boord van de *Hoogkarspel* was.

Op datzelfde moment liep zijn vrouw in Delft met de notaris door het huis om de boedel op te maken. Ze besloot met Kerstmis 1782 de stad te verlaten en naar Maassluis te gaan, waarschijnlijk naar haar dochter. Op vele, grote vellen noteerde notaris J.J. Goeverneur minutieus de enorme hoeveelheden serviesgoed in alle kasten, de 'rommeling' in de keuken, en de inventaris van Gerrits werkkamer met een globe, drie rolkaarten, een bakje gereedschap, een optica-spiegel en wat herenkleding. Ook de tuin en het tuinhuis op het Geldelozenpad komen aan de beurt, met onder andere vier tuinpotten, een regenton, een duivenhok, boomstaken en broeiramen, een schoffel, een giet-er, twee schilderijen, een sabel, een afgebroken ledikant en een blikken theebus. Het huis werd vervolgens door de notaris gesloten en verzegeld. Waarschijnlijk had de VOC beslag laten leggen op Harmeyers eigendommen met oog op een schadeclaim.

In ieder geval zat Anna Floors in de financiële problemen. Ze had al voor enige honderden guldens goud- en zilverwerk naar de lommerd gebracht, waaronder het gouden horloge van Gerrit, zijn gouden broek- en schoengespen en zilveren tabaksdozen. Of ze wist wat er met Gerrit aan de Kaap gebeurd was, weet ik niet. Haar zoon Pieter, die de heenreis meevoer als assistent van zijn vader, was juist 14 november 1782 met het schip *Oud Haarlem* weer thuisgekomen in Rammekens (Zeeland). Hij was niet meegegaan naar China, maar had in Batavia bij schipper Arie Kikkert aangemonsterd om naar huis te gaan. Ook dat was door de oorlog geen vlotte reis geworden. Voor hij uiteindelijk thuis kwam had zijn schip bijna een jaar in het Noorse Trondheim gelegen. Aanvankelijk had Pieter vermoedelijk helemaal geen aanvechtingen voor een leven op zee, want hij was zeven jaar als secretaris de rechterhand geweest van de notaris G. de Heer in Maasland en vroeg kort voor de reis naar Indië nog het stadsbestuur een aanbeveling om zich zelfstandig te mogen vestigen, maar dat verzoek werd afgewezen, zodat hij toen maar besloot met pa mee te gaan om zijn geluk ver van huis te beproeven. Het beviel hem slecht. Na de reis vestigde hij zich weer als procureur (zaakwaarnemer) ten plattelande in Hillegersberg.

Een half jaar na het opmaken van de boedel kwam ook Gerrit weer thuis, zo goed als berooid. Hij vond zijn vrouw in Amsterdam en veilde in Delft al zijn uitstaande geldeningen en staatspapieren ter waarde van 13.440 gulden,

waarvoor hij ongeveer zo'n 12.000 gulden ving. Vermoedelijk moest hij daarmee zijn schulden afkopen. Op 28 augustus haalde hij de 228 gulden op die zijn zoon nog te goed had van de Compagnie.

Laatste reis

Kennelijk wist Harmeyer thuis de problemen met de Compagnie weer recht te praten, want hij werd opmerkelijk snel weer door de Delftse Kamer in genade aangenomen. Op 17 september 1783 kon hij weer als schipper vertrekken naar de Oost, met een gloednieuw schip, *De Rosenburgb*, dat net in Delfshaven van stapel was gelopen. Harmeyer zat nog steeds in de financiële problemen, want in voorschot op de reis nam hij nog diverse leningen op, waaronder 1000 gulden bij oud-schepen Paulus van den Boogaart, tegen een hoge rente van zes procent. Het schip keerde twee jaar later in Hellevoetsluis behouden terug, maar zonder Gerrit Harmeyer. Twee dagen voor het schip op de heenreis Batavia zou bereiken, was de schipper op 16 mei 1784 overleden. Hij was toen ongeveer 65 jaar. Met enkele scheepsmaten had hij de afspraak op schrift gesteld dat zij zijn spullen in dat geval moesten overhandigen aan Jan Diederik Schrijven, Schout bij Nacht van de Compagnie in Batavia. Eén van hen, opperstuurman Wouter Verhagen, had hij zelf nog zien overliden en diens spullen beschreven.

Harmeyers boedel aan boord moet in Batavia zijn opgemaakt door baljuw Jan Hendrik Wiegeman, zo staat in het scheepsjournaal.

Een jaar na Gerrits dood liet Anna Johanna Floors op 20 oktober 1785 het huis aan de Koornmarkt veilen door notaris J.J. Goeverneur. Het huis werd omschreven als 'ruim en commodeus, voorzien van diverse boven- en benedenkamers, meest behangen, een kookkeuken, kelder, zolders en nog meer services.' Het bracht 1825 gulden op, vrijwel hetzelfde bedrag als waarvoor Harmeyer het 18 jaar eerder had gekocht. Koper was plateelbakker Willem van der Does, die op de plek van het huidige kantongerecht op de Geer de plateelbakkerij dreef. Verder veilde zij twee tuinen, die aan het Geldelozenpad en één buiten de Waterslootse Poort.

Zelf woonde Anna Floors op dat moment weer in Amsterdam. Uit het huwelijk met Gerrit Harmeyer dat bij elkaar 17 jaar duurde, had zij enkele 'minderjarige uitlandige en anders toezicht behoevende kinderen' die mede-erfgenaam van Gerrit Harmeyer waren. Veel te erven viel er echter niet. Een maand na de verkoop van het huis tekende Anna bij de notaris een verklaring dat zij afstand deed van alle rechten op de erfenis en zich niet aansprakelijk achtte voor de 'zeer vele opgekomen schulden' van Gerrit, die het gevolg zijn van 'het opnemen van aanmerkelijke kapitalen en koopmanschappen'. Aangezien zij niet in gemeenschap van goederen was getrouwd, achtte zij zich daarvoor niet verantwoordelijk.

Als J.J. Goeverneur als executeur testamentair van Harmeyer bij de VOC diens resterende gage in 1787 komt ophalen, is Anna inmiddels ook overleden, een jaar na Gerrit.

Literatuur

- Bruijn, J.R., F.S. Gaastra, en I. Schöffers (red.). *Dutch Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën; no. 165-167. The Hague: Nijhoff, 1979-1987.
- Dillo, Ingrid M. "Over scheepsbouw en scheepvaart bij de Kamer Delft" in *Delft en de Oostindische Compagnie* red. H.L. Houtzager et al., 37-56. Amsterdam: Rodopi, 1987 (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum; nr. 14).
- Jörg, C.J.A. *Porcelain and the Dutch China trade*. The Hague: Nijhoff, 1982.

Archiefbronnen

Algemeen Rijksarchief

- Archief VOC, no. 4295 (p. 197-201) en 4298 (p.531-544): Brieven van de Kaap in VOC-archief over wat er voorviel en het verzoek tot vrijlating
- idem, no. 10981: de criminele processtukken van de Kamer Zeeland (gebeurtenissen in de Saldanhabaai).
- idem, no. 14022, 14027, 14031, 14036, 14049, 14054 en 14059: scheepssoldijrollen van de Kamer Delft.
- Archief van D.A. Meerman van der Goes, advocaat van de VOC, no. 148 (gegevens over de lading van de Hoogcarspel en de andere gekeerde schepen, gebeurtenissen in de Saldanhabaai, onder meer de verklaring van Captain Home, rapport over het terugkopen van de gekeerde lading en het inschakelen van het Portugese schip voor de nog overgebleven thee)
- Collectie Van Plettenberg, no. 7 en 35: het dagrapport van de Gouverneur en de brief van de schippers over de onbruikbaarheid van zijn instructies.

Gemeentearchief Delft

- Notarieel archief no. 2939, akte 93 (contract met Anna Floors over de opvoeding van zijn kinderen); 94 (contract met mede-opvarenden W. Verdoes en J. v. Nispen); 95 (testament).
- idem no. 2942, akte 30-33, 37-39, no. 2945, akte 66-68 en 88, no. 2949, akte 67, 71-74 (overdracht van kisten en verklaringen over het openbreken daarvan);
- idem no. 2942, akte 69-70 (leningen van bij elkaar 2600 gulden).
- idem no. 2971, akte 93 (verklaring van verantwoordelijkheid voor overdracht van dukaten en wisselbrief)
- idem no. 2974, akte 25 en 131(verklaringen inzake verstekelingen)
- idem no. 2983, akte 100 (lening)
- idem no. 3326, (16 sept. - 29 sept. 1779) diverse leningen
- idem no. 3330, akte 4: boedelinventaris van Gerrit Harmeyers bezittingen, 17 januari 1783; idem akte 51 (veiling van overheidsleningen f 13.440); 52 (lening aan zijn zoon Pieter te Hilligersberg f 930); 62 (lening van Dirk Holland f 1000); 64 (lening van Paulus van den Boogaard f 1000)
- idem no. 3332, f. 300ff.: akten van de veiling van het huis in 1785; idem akte 54 (verklaring van Anna Floors dat zij afstand doet van de erfenis en de schulden van Gerrit Harmeyer).
- Oud Rechterlijk Archief Delft no. 272 en 275: transportakten d.d. 30-10-1762, 8-7-1767 en 25-12-1785.
- Stadsarchief 1^e afdeling no. 45 (4^e Requestboek), fo 58, verzoek van Pieter Harmeyer om zich zelfstandig te mogen vestigen.

Karl Wilhelm Naundorff

het laatste nieuws

dr. J.H. Petrie

Bijna 170 jaar lang, vanaf Naundorffs eerste optreden in de openbaarheid in 1831, tot aan de DNA-persconferentie in Parijs op 19 april 2000, heeft de kwestie Lodewijk XVII - Naundorff de gemoederen in twee onverzoenlijk tegenover elkaar staande kampen verdeeld.

Was de Duitser (?) Karl Wilhelm Naundorff wie hij beweerde te zijn, namelijk de ongelukkige, maar als door een wonder uit zijn Parijse kerker ontsnapte zoon van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette? Was de man, die na een aantal onwaarschijnlijke zwerftochten, nieuwe gevangennemingen en nieuwe ontspinningen in 1810 tenslotte opdook in Berlijn, dezelfde als de van 1792 tot 1795 gevangen Franse prins? Was Karl Wilhelm Naundorff, in 1833 aangekomen in Parijs, om in het land van zijn geboorte zijn rechten als legitieme koning van Frankrijk op te eisen, identiek aan Lodewijk XVII? Of was hij een avonturier, een geslepen bedrieger, een pathologische leugenaar, die zich zó overtuigend wist te presenteren, dat velen in hem geloofden en, tot de dag

van vandaag toe, ervan overtuigd zijn, dat hij werkelijk Lodewijk XVII was? De man om wie het gaat, is door een vreemde speling van het lot in januari 1845 vanuit Engeland in Delft terechtgekomen. Het is zeer de vraag of Nederland inderdaad het doel van zijn reis was. Beweerd wordt wel, dat hij verder had willen trekken, naar Zwitserland of naar Turkije, vermoedelijk om daar zijn uitvindingen op pyrotechnisch gebied aan de man te brengen. Maar de inbeslagneming van zijn paspoort door de Rotterdamse politie bij zijn aankomst in de haven, verhinderde eventuele verdere reisplannen. En toen de Nederlandse overheid al snel belangstelling begon te tonen voor zijn wonderbaarlijke militaire uitvindingen, leek er in ons land een gouden toekomst voor hem weggelegd. Maar ongelukkig genoeg overleed hij al op 10 augustus 1845 in zijn hotel in Delft aan de gevolgen van tyfus, zonder dat hij veel van de bepalingen in het tussen hem en het Ministerie van Oorlog gesloten contract had kunnen realiseren. De enige toepassing van zijn roemruchte 'bombe Bourbon' vond plaats in 1864, toen Nederlandse oorlogsschepen elf van deze projectielen afschoten tijdens een actie in de Straat van Simonoseki bij Japan. Over het resultaat is niets bekend.

Naundorff heeft tot zijn dood staande gehouden, dat hij Lodewijk XVII was. Ik heb in mijn proefschrift en door middel van vergelijkend DNA-onderzoek, uitgevoerd door prof.dr. J.J. Cassiman te Leuven, gemeend te kunnen bewijzen, dat dat niet het geval is.

In het onderstaande artikel vindt de lezer een aantal Naundorff-aspecten, die ik pas na de publicatie van mijn proefschrift, in 1995, op het spoor ben gekomen, maar die mijn conclusies uit dat jaar alleen maar versterken.

Tijdens het historisch onderzoek dat ik in de jaren 1984 - 1995 ten dienste van mijn proefschrift heb verricht, bleken alle zgn. 'harde' bewijzen (overeenkomst in lichaamskenmerken, gelijkenis met de Bourbons resp. de Habsburgs, Naundorffs 'kennis' van details van het hofleven in Versailles vóór 1789 enz.), waaruit de Naundorffisten tot een identiteit tussen Naundorff en Lodewijk XVII meenden te kunnen besluiten, óf niet te kloppen óf gemakkelijk te weerleggen. Het voert te ver daar in dit artikel opnieuw op in te gaan. Laat ik alleen dit zeggen, dat bij de groep van ultra-conservatieve en ultra-katholieke ex-hovelingen van Lodewijk XVI die zichzelf 'survivantisten' noemden (= gelovenden in de overleving van de koningszoon), en bij wie Naundorff voornamelijk erkenning vond, de wens de vader van de gedachte was: zij konden eenvoudig niet leven met de gedachte dat de legitieme dynastie van het Ancien Régime was uitgestorven en dat sinds 1830 een usurpator (Louis-Philippe), steunend op de in hun ogen goddeloze liberalen, de troon van Frankrijk bezette. Hun enkel terugverlangen naar restauratie van de prerevolutionaire eenheid van Troon en Altaar, naar de door God zelf gewilde orde, tastte hun kritisch vermogen, waar het ging om het toetsen van iemand die zich opwierp als pretendent, niet weinig aan. Zij waren maar al te graag bereid in de eerste de beste die ook maar enigszins aan hun 'criteria' voldeed, de wederopgestane Lodewijk XVII te erkennen.

Het 'overleven' van Lodewijk XVII staat in de geschiedenis niet alleen. Talloos zijn de gevallen waarin hele bevolkingsgroepen de dood van een grote of geliefde vorst niet konden aanvaarden. Men denke slechts aan Nero, Frederik Barbarossa, Waldemar van Brandenburg, Sebastiaan van Portugal, Frans van Valois, Dimitri van Rusland, tsaar Alexander I, Napoleon, het geval-Anastasia en, in onze tijd zelfs, aan de 'koning' van de rock and roll, Elvis Presley.

De 'erkenning' van Naundorff door hen die daar belang bij hadden, is dus een terugkerend historisch fenomeen, en om die reden meen ik te mogen zeggen, dat er op die erkenning dus nogal wat valt af te dingen.

De rol van mr. H.J. van Buren bij Naundorffs erkenning in Nederland; het Huis Oranje en de kwestie-Naundorff

Hetzelfde valt te zeggen over de zogenaamde erkenning door koning Willem II en latere vorsten uit het Huis Oranje. Volgens het verhaal zou burgemeester mr. H. van Berckel van Delft zich na het overlijden van Naundorff op 10 augustus 1845 naar Den Haag hebben gespoed, om met de koning en/of de minister van Justitie, jhr. M.W. de Jonge van Campens Nieuwland te overleggen, of Naundorff als Lodewijk XVII de Bourbon in het overlijdensregister van Delft kon en mocht worden ingeschreven. In het Koninklijk Huisarchief noch in het betreffende dossier van het ministerie van Justitie in het Rijksarchief te Den Haag zijn documenten bewaard, waaruit een eventuele toestemming van koning of minister zou kunnen blijken. Ook in het familie-archief Van Berckel, aanwezig in het Gemeentearchief van Delft, bevindt zich geen enkel stuk dat op enige bemoeienis van de burgemeester met Naundorff duidt. Terug te vinden is slechts een brief d.d. 8 november 1950 van de toenmalige gemeente-archivaris van Delft, dr. D.P. Oosterbaan, aan de burgemeester van Noordwijk, mr. G.F.W. van Berckel, nazaat van H. van Berckel, met het verzoek de familietraditie, begonnen in 1845, te bevestigen. Uit een tweede brief van Oosterbaan, van 16 november 1950, blijkt dat zijn eerste is beantwoord, maar de antwoordbrief ontbreekt in het archief. Evenmin is een verslag van het onderhoud met Van Berckel, waar Oosterbaan op 16 november om vraagt, terug te vinden.

Zowel de toestemming van Willem II en/of jhr. De Jonge als de actie van de burgemeester berusten dus op mondelinge overlevering, en het is m.i. ook wel duidelijk wie de bron is van die overlevering.

De aangifte van het overlijden van Naundorff geschiedde door zijn oudste zoon en zijn secretaris, de Franse advocaat Modeste Gruau. Maar op de achtergrond was nóg een advocaat aanwezig, de Rotterdammer mr. H.J. van Buren. Deze Hendrik Jacobus van Buren had zich in de korte tijd dat Naundorff in Nederland verbleef, ontwikkeld tot een waar voorvechter van zijn cliënt, in wie hij de belichaming zag van zijn conservatieve politieke idealen. Van Buren is tijdens en na het sterven van Naundorff voortdurend bij de getroffen

Via de omweg-Van Buren is het verhaal vervolgens in de familie Van Berckel terechtgekomen, die blijkbaar zonder nader onderzoek heeft aangenomen, dat het overleg tussen hun voorvader en de koning inderdaad had plaats gehad.

Hoe kom ik bij deze hypothese? Welnu, in 1854 verscheen bij de uitgever P.C. Hoog in Rotterdam (Van Burens woonplaats!) de oorspronkelijk door Gruau in het Frans geschreven biografie van Lodewijk XVII-Naundorff in een vertaling onder de titel: *Leven en Lotgevallen van Lodewijk XVII, laatste wettige koning van Frankrijk*. De vertaling is anoniem en bevat veel toevoegingen die in het origineel van Gruau niet te vinden zijn, maar duidelijk is, dat de vertaler

- (1) een verdediger is van Naundorff;
- (2) het belangrijk vond de rechtmatigheid van Naundorffs aanspraken in Nederland bekend te maken;
- (3) een grote kennis had van de zaak, en
- (4) over een zeer ontwikkeld Nederlands beschikte.

Alles bij elkaar gevoegd, lijkt het mij zonneklaar, dat de vertaler niemand anders is dan Van Buren.

Dat Willem II noch een minister ooit is gemengd in de postume naamgeving van Naundorff, blijkt ook overduidelijk uit de laatste bladzijden van het boek. Op blz. 319 wordt - zeer beknopt - de begrafenis van Naundorff beschreven. Geen klaoengeschal over een koninklijke of ministeriële erkenning van de prins, welke erkenning bij het verschijnen van het boek toch al negen jaar geleden was afgekomen. In het kader van de wereldgeschiedenis slechts deze mededeling: "Men [*men!*] heeft ons verzekerd, dat de diplomatie [*de diplomatie*] het afsterven van den Prins aan verscheidene Gouvernementsen, vooral aan dat van Frankrijk, bericht heeft". In werkelijkheid waren slechts de Nederlandse gezanten in Berlijn, Parijs en Londen, die in 1845 uiterst negatieve rapporten over Naundorff naar de Nederlandse regering hadden gezonden, van het overlijden op de hoogte gesteld.

Als bijlage volgt dan in het boek nog de Delftse akte van overlijden, ingeleid met de woorden: "Ten besluite hier de akte van overlijden, gelijk zij opge-maakt is op machtiging van de geraadpleegde hooge autoriteiten". Hoge autoriteiten, jawel, maar als hieronder de koning of een minister zelf zouden moeten worden verstaan, zou Gruau/Van Buren deze toch wel triomfantelijk naar voren hebben geschoven. Het is evident, dat de schrijver vermelding van én de een, én de ander een beetje al te riskant vond en zich maar liever verschool achter het niemand noemende 'hooge autoriteiten'.

Het moge duidelijk zijn, dat de 'erkenning' in Nederland van Naundorff het werk is geweest van één partijganger en mystificateur, de Rotterdamse advocaat mr. H.J. van Buren.

Dat de Nederlandse overheid nooit is overgegaan tot een officiële erkenning van Naundorff als een Franse prins van den bloede, wordt nog eens beves-

tigd door de formaliteiten rondom het huwelijk van Naundorffs tweede dochter, Marie-Antoinette (1829-1893) met W.S. van der Horst, in 1855 te Breda, waarbij de ambtenaar van de burgerlijke stand haar geboorteakte niet wilde aannemen, omdat die akte haar van een aantal adellijke titels voorzag, die als ongeldig werden aangemerkt. Men nam zijn toevlucht tot een akte van bekendheid of notoriëteit, waarin vier bekenden van Marie-Antoinette verklaarden, dat zij inderdaad de bedoelde persoon was. Uiteraard wordt dit feit in de Naundorffistische literatuur nooit vermeld, omdat het een lelijke smet werpt op de 'erkenning door de koning' tien jaar eerder.

Mr. H.J. van Buren.

Dezelfde handelwijze werd gevolgd in 1863, toen Naundorffs jongste zoon, Adelberth (1840-1887), werd ingeschreven als officier in het Nederlandse leger. Om de naam 'De Bourbon' kon men op grond van de Delftse akte niet meer heen, maar de minister van Justitie, mr. N. Olivier, weigerde de aan Adelberth in diens geboorteakte toegekende titels over te nemen.

Het verhaal dat koningin Wilhelmina persoonlijk zorg zou hebben gedragen voor de herbegrafenis van Naundorffs dochter Auguste-Marie-Thérèse (1835-1908) in een eerste-klas graf op de begraafplaats aan de Soerenseweg in Apeldoorn (sectie 266, onmiddellijk links naast de ingang), en die herbegrafenis zelf bekostigd zou hebben, is ook niet meer dan een mystificatie. Uit het opschrift aan de voet van de zerk: "Les Amis de la Survivance" blijkt duidelijk, wie er verantwoordelijk zijn geweest voor de herbegrafenis, en bovendien stond het graf op naam van een neef van de overledene, Adelberths zoon Henri Jean Edouard.

Dat de door alle vorstenhuizen, behalve (zogenaamd) door het Huis van Oranje, genegeerde koningsfamilie-zonder-kroon ondanks die Oranje gunst toch nooit is uitgenodigd voor officiële gelegenheden, van wat voor aard ook, ten paleize, noch bij familieaangelegenheden als geboorte, doop, huwelijk of overlijden in kennis is gesteld, bewijst nog eens ten overvloede, dat de zo vurig gewenste en even fel verdedigde 'erkenning' niet meer is dan een wassen neus.

De zogenaamde erkenning door de graaf van Chambord

Deels ontleend aan: J. van Haastert, "Breda in de strijd om de Franse koningstroom," *Wetenschappelijke Tijdingen* 37 nr.3 (1978): 167-182, Gemeentelijke Archiefdienst, Breda (gebaseerd op de politierapporten 29/2 - 11/3 1872).

Hetzelfde geldt ook voor een andere hoeksteen in de 'argumentatie' van de Naundorffisten, namelijk de zogenaamde erkenning van Naundorff door de graaf van Chambord (1820-1883).

Chambord was als het beroemde 'enfant du miracle' geboren in 1820, enige maanden na de moord op zijn vader, de duc de Berry, door Louvel. Met zijn geboorte leek de troonsopvolging in de legitieme lijn voor Frankrijk gegarandeerd. Na de troonsovername echter door Louis-Philippe in 1830 bracht de graaf zijn hele verdere leven in ballingschap door, meest in Oostenrijk, waar de Bourbons een goed bij Wiener Neustadt bezaten.

Tijdens een rit te paard in 1858 zou hij aan een zekere markiezin Maleissye-Osmond (welke precies wordt in de Naundorffistische literatuur niet vermeld) hebben toevertrouwd, dat Lodewijk XVII niet in de Temple was overleden, maar zou zijn getrouwd en kinderen zou hebben gehad, en dat hij zelf dus niet meer dan een jongere loot aan de roemruchte stam der Bourbons was. Hij zou haar vervolgens uitdrukkelijk hebben verzocht, deze confidentie geheim te houden tot na zijn dood.

Tegen deze legende moet het volgende worden ingebracht:

(1) Mevrouw Maleissye heeft vergeten te vragen, of de balling deze uiterst belangrijke bekentenis op papier wilde vastleggen; het betreft hier dus weer niet meer dan een mondelinge traditie.

(2) Chambord heeft blijkbaar met geen woord over *Naundorff* gesproken.

(3) Waarom heeft de markiezin gewacht tot 1905 (gesteld dat ze toen nog leefde: zoals gezegd, het is niet duidelijk om welke markiezin Maleissye het precies gaat), 22 jaar na de dood van Chambord, met het wereldkundig maken van haar geheim, en waarom heeft ze dat alleen ten overstaan van Otto Friedrichs gedaan, een notoir Naundorffist, die (uiteraard) niet de moeite heeft genomen het hem toevertrouwde door anderen uit de bron zelf te laten verifiëren?

(4) Het testament van de comte de Chambord biedt helaas geen vervolg op de ontboezeming uit 1858; de familie Naundorff wordt in het document met geen woord genoemd.

Dit alles pleit al sterk tégen de door de Naundorff-aanhang geclaimde erkenning. In werkelijkheid blijft er niets van over, omdat de houding van Chambord tegenover de familie *bekend* is.

De graaf is tweemaal in Nederland geweest: in 1859 en in 1872. In 1859, als gast van Willem III gehuisvest op Sonsbeek bij Arnhem, wachtte hij op neutraal grondgebied de afloop van de oorlog tussen Frankrijk en Oostenrijk af. Er is toen *geen* ontmoeting geweest tussen Willem III en zijn gast. Overigens,

In 1904 werd Naundorffs graf voor de eerste maal geopend voor nader onderzoek. Op deze foto zien we in het midden (in uniform) Lt. Henri de Bourbon, kleinzoon van Naundorff (Foto: Gemeentearchief Delft).

Willem III en koningin Sophie waren Bonapartistisch gezind, waarbij een rol kan hebben gespeeld, dat een tante van Sophie gehuwd was geweest met Napoleons broer Jérôme.

Ook met de weduwe van Naundorff, haar moeder en Naundorffs kinderen, die toen in Breda woonden, heeft overduidelijk geen ontmoeting plaatsgehad. Na de nederlaag van Napoleon III tegen de Duitsers in 1870 leken de kansen op een troonsbestijging in Frankrijk voor Chambord gunstiger dan ooit. Van Oostenrijk reisde hij in 1872 uitgerekend naar... Breda, om van daaruit contact te houden met de ontwikkelingen in zijn land. Volgens de Naundorffisten had de hernieuwde keuze voor Nederland een dubbele reden: allereerst wilde de graaf de bemiddeling inroepen van Willem III om hem op de Franse troon te helpen (men kan zich met recht afvragen: wat kon/wilde Willem III daaraan toe of af doen?) en ten tweede zocht hij in Breda contact met zijn ongelukkige verwanten.

Nu, dat contact is er, evenmin trouwens als met Willem III - ten tweeden male - niet geweest. Zelfs de Naundorffisten hebben dat niet kunnen ontkennen, maar redden zich uit de impasse door te beweren, dat het vorstelijk personage 24 uur lang in afzondering op zijn hotelkamer had doorgebracht, om voor zijn onfortuinlijke familieleden, twee straten verderop, te bidden. Bron: de hoteleigenaar!

Wat wèl is gebeurd, is het volgende: Chambord had op 29 februari 1872 zijn intrek genomen in hotel De Kroon aan de Boschstraat, waar hij dagelijks zijn

Franse relaties voor overleg ontving. Ondanks een telegram van Thorbecke, toen minister van Binnenlandse Zaken, geen ruchtbaarheid te geven aan de aanwezigheid van de hoge gast in de stad, ging diens verblijf natuurlijk toch als een lopend vuurtje door Breda. Het ging ook niet voorbij aan Gruau, die zich al op de avond van de 29e februari naar het hotel spoedde om daar een pakje voor Chambord af te geven. Het pakketje bevatte twee boeken van zijn hand, waarin de rechten van Naundorff vurig werden verdedigd: *La Vérité au duc de Bordeaux* (titel die Chambord aanvankelijk had gevoerd) uit 1859 en het zojuist voltooide *La Branche aînée des Bourbons devant la Justice*. De volgende dag, 1 maart, volgde er een lange brief, op 7 maart afgedrukt in de Bredasche Courant. Die brief heeft zijn bestemming nooit bereikt. Al direct na ontvangst van de beide boeken had Chambord opdracht gegeven, geen uit Breda aan hem gerichte pakjes of brieven meer aan te nemen...

Gruau liet vervolgens in machteloze woede overal in de stad affiches aanplakken, waarop tegen het gedrag van de comte protest werd aangetekend. Maandag 11 maart nam het Franse gezelschap de trein van 10.15 uur naar Keulen, vanwaar het verder reisde, terug naar Oostenrijk.

De vaardigheid, waarmee - opnieuw - de Naundorffs en hun aanhang een door hen zelf veroorzaakt incident laten uitgroeien tot een officiële 'erkenning', mag niet nalaten onze bewondering op te wekken.

Van Silezische afkomst?

Bladerend, enige tijd geleden, in de twee dikke delen documentenverzameling over Naundorff door Georges de Manteyer (1926), viel mijn oog op een document (nr. DXXXVII), dat ik tot dan toe steeds over het hoofd had gezien. Het betrof de verklaring, gedateerd 7 juni 1836, van een medegevangene van Naundorff tijdens diens hechtenis in Brandenburg wegens valsemunterij (1824-1828).

De betreffende medegevangene, de jood Salomon Wohlauer, had op 31 mei 1836 in een Duitse krant een artikel gelezen over het verblijf van de zogenaamde zoon van Lodewijk XVI in Frankrijk en daarin zijn gevangensmaatje van ruim acht jaar geleden herkend. Voor Wohlauer reden om naar de Berlijnse politie te stappen en daar een verklaring af te leggen.

Daarin zegt hij, dat hij van 1827-1828 de gevangenschap van Naundorff had gedeeld, dat deze in de slotenmakerij van de gevangenis te werk was gesteld, en dat Naundorff hem meerdere malen had verteld, uit de omstreken van Grünberg (momenteel Zielona Gora) in Silezië geboortig te zijn.

Dat Naundorff zijn gevangenschap met een jood heeft gedeeld, is zeker. In zijn eigen verklaringen voor de onderzoeksrechter maakt hij daar eens dan meer melding van. Zijn joodse medegevangene zou hem in de gevangenis het boeventaaltje van het gilde der ketellappers hebben geleerd. Alleen heet de jood bij Naundorff niet Wohlauer maar Suppe (dat kan een bijnaam zijn geweest - vgl. het Nederlandse 'soepjood' - of er is sprake geweest van een

tweede joodse medegevangene, die Naundorff niet noemt).

De verklaring van Wohlauek wekt de indruk betrouwbaar te zijn. Welk belang zou hij erbij hebben te liegen? Bovendien hebben we hier een verklaring uit de eerste hand, een zeldzaamheid in de geschiedenis van Naundorff: de weergave van een verhaal van Naundorff zelf tegenover een medegevangene, waarvan het ook moeilijk is in te zien, waarom hij in zo'n vertrouwelijke situatie van bajesklanten onder elkaar zou hebben gelogen.

In ieder geval leek het de moeite waard het Silezische spoor van Naundorff verder te volgen. Daarbij ging het om het opsporen van de doopboeken van de Lutherse kerk van Grünberg en de 13 omringende Lutherse gemeenten, die daaronder vielen. In het Centraal Genealogisch Archief te Leipzig, waarheen alle kerkelijke archieven uit de voormalige Duitse gebieden in Polen na 1945 waren overgebracht, ontbraken echter van de betreffende gemeenten de jaren 1775-1785, waarin Naundorff naar redelijk vermoeden geboren zou kunnen zijn. Oorlogshandelingen, verwaarlozing, of wat voor oorzaak ook kunnen daar debet aan zijn geweest. Een brief van de directeur van het Gemeentearchief van Zielona Gora, dr. Tadeusz Dzwonkowski, leerde mij, dat ook daar niets van wat ik zocht was bewaard.

Vermoedelijk zal dus nooit met zekerheid zijn vast te stellen, of Naundorff inderdaad uit de omgeving van Zielona Gora afkomstig was, maar de waarschijnlijkheidsgraad is wel erg hoog, omdat Naundorff zelf de bron is van dit gegeven en er moeilijk redenen vallen te ontdekken, waarom hij, anders dan zijn gewoonte was, in dit geval zou hebben gelogen. Toen hij na afloop van zijn detentie de marke Brandenburg moest verlaten, zocht hij zijn oude omgeving weer op: Crossen (sinds 1945 Krosno Ordzanskië) ligt op slechts 37 kilometer van Zielona Gora.

Naundorff als Lodewijk XVII: product van religieuze manipulatie

Ten dele ontleend aan C.Guillet, *La rumeur de Dieu, apparitions, prophéties et miracles sous la Restauration* (Parijs 1994)

De 19de eeuw is voor katholiek Frankrijk de eeuw van de Mariaverschijningen. Een gerespecteerd 'ziener' uit het begin van de 19de eeuw was Thomas Martin, een eenvoudige landbouwer uit Gallardon bij Chartres. Zijn eerste visioen dateert van 15 januari 1816, toen hij, bezig zijnde mest te verspreiden op zijn akker, plotseling oog in oog stond met een lichtende gestalte, gehuld in een lange gouden regenmantel en met een zwarte hoge hoed op, die hem de opdracht gaf naar de koning (Lodewijk XVIII) te gaan om die mee te delen, dat zijn leven gevaar liep, dat boze mensen het op de val van zijn regering voorzien hadden, dat hij de zondagsheiliging verplicht moest stellen evenals de Vasten, de boetedoening etc. etc. en dat, indien dat niet zou gebeuren, Frankrijk opnieuw door zware plagen getroffen zou worden. Daarop zweefde de gestalte - die zich in latere verschijningen bekend zou maken als de aartsengel Rafaël - een weinig omhoog en loste op in de lucht, waarbij de ceintuur van zijn gouden mantel het langst zichtbaar bleef.

Ter gelegenheid van het onderzoek in 1904 werd er van 17 juni tot 2 juli van dat jaar in de Sociëteit Standvastigheid aan de Oude Delft een tentoonstelling over Naundorff gehouden. Op deze foto de organisatiecommissie. Staand v.l.n.r. C.F. Gijsberti Hodenpijl, Van Everdingen, gemeentearchivaris dr. G. Morre, en de stadsarchitect M.A.C. Hartman; zittend v.l.n.r. M.G. Wildeman, W. Baron Snouckaert van Schauburg en Quarles. (Foto: Gemeentearchief Delft).

2 April 1816 had Martin, na ruim een maand in een inrichting voor krankzinnigen opgesloten te zijn geweest, dankzij bemiddeling van een aanhanger een onderhoud onder vier ogen met Lodewijk XVIII. De koning deed alsof hij Martins profetieën uiterst serieus nam, bezwoer hem de zaak onder hen beiden te houden, en hield zo voor zichzelf de weg vrij met de dreigementen van Martin verder niets te doen.

29 Juni 1825, bijna een jaar na de dood van Lodewijk XVIII, kwamen er aanvullende visioenen: Lodewijk XVIII en zijn broer Karel X (regering 1824-1830) hadden de Franse troon ten enen male onrechtmatig bezet. Deze behoorde toe aan Lodewijk XVII, de ontsnapte wees van de Temple, die zich ergens in Europa verborgen hield. Alleen de wederkeer van de verloren koning kon de toorn van God over Frankrijk stillen en het land het definitieve herstel teruggeven, waarnaar de *gelovige* onderdanen zozeer verlangden.

Wat lag meer voor de hand, dan toen Naundorff in Parijs verscheen, de machtige profet, die inmiddels ook, zij het achteraf, de moord op de duc de Berry

had voorspeld (één van de 'kastijdingen Gods' voor Frankrijk), met de pretendent te confronteren? De ontmoeting had plaats op 22 september 1833, en het eenvoudige 'Bonjour, mon Prince', waarmee Martin de zojuist uit zijn slaapje ontwaakte vorst tegemoetrad, en zijn al even lapidaire verklaring: "Hij is het, er is geen ander", vormden voor de talrijke omstanders meer dan voldoende bewijs, dat hier de Voorzienigheid zelf hun ware koning had aangewezen. Geen enkel bewijs van het tegendeel zou hen, toen en in later tijd, nog van hun geloofsovertuiging kunnen afbrengen.

Martin heeft maar één keer over Naundorff geprofeteerd. Een paar maanden na de ontmoeting met zijn 'vorst' overleed hij, mei 1834.

Het DNA-onderzoek 1988-1998 en 1999-2000

De beide DNA-analyses van het haar en bot van Naundorff, haar en bloed van vrouwelijke leden van het Huis Habsburg en tenslotte van het hart van Lodewijk XVII zijn uitvoerig in de media aan de orde geweest, reden waarom ik er hier kort over wil zijn. Het interessantst zijn op dit moment eigenlijk de reacties van de Naundorff-partizanen resp. van de survivantisten in het algemeen op het onderzoek. Welnu, die zijn, zoals op grond van het historische gedeelte van dit artikel te verwachten was, negatief; het Survivantisme/Naundorffisme is tenslotte een geloof, dat als zovele geloven op gespannen voet staat met op wetenschappelijke wijze verkregen resultaten.

Een korte samenvatting: uit het haar van Naundorff, bewaard in het Gemeentearchief van Delft sinds zijn opgraving in 1950, kon prof.dr. J.J. Cassiman in Leuven, die het onderzoek uitvoerde, helaas geen bruikbaar DNA extraheren; daarvoor was het te zeer verteerd en beschadigd. Het opperarmbeen van Naundorff, dat ik na veel moeite terugvond in het Gerechtelijk Laboratorium in Rijswijk, leverde daarentegen, ook bij herhaling, een zeer duidelijke en ondubbelzinnige DNA-sequentie op, waarvan dus met zekerheid kon worden vastgesteld, dat dat het DNA-profiel van Naundorff was.

De volgende stap was het vinden van geschikt vergelijkingsmateriaal. Daarvoor werd gekozen voor het verkrijgen van organisch materiaal van Naundorffs gepretendeerde familie van moederszijde: leden van het Huis Habsburg in de vrouwelijke lijn, omdat vrouwelijk (het zgn. mitochondriale) DNA, zeker in de jaren waarin het onderzoek werd verricht, makkelijker te 'winnen' was dan mannelijk (nucleair) DNA en omdat het onveranderd van moeder op dochter wordt doorgegeven. Onderzocht werden haarlokken van Marie-Antoinette (drie monsters van verschillende herkomst), van haar jong overleden zusters Maria Josepha en Johanna Gabriëla, van haar tantezegster koningin Marie-Amélie (getrouwd met Louis-Philippe), van diens dochter Louise-Marie (gehuwd met Leopold I van België), van diens dochter Charlotte (keizerin van Mexico) en tenslotte bloed van twee contemporaine afstammelingen: ex-koningin Anna van Roemenië en haar broer prins André van Bourbon-Parma. Wegens de bij Naundorff al genoemde oorzaken leverden niet alle monsters

het gewenste resultaat, maar met name uit de drie monsters van Marie-Antoinette, die van haar beide zusters en de beide nog levenden kon overtuigend het DNA-profiel van de vrouwelijke Habsburgs worden vastgesteld. Prof.dr. O. Pascal van het Centre Hospitalier Universitaire in Nantes, die de contra-expertise uitvoerde, kwam tot dezelfde resultaten. Gezien de op beslissende punten van het profiel van Naundorff afwijkende structuur kon met zekerheid worden vastgesteld, dat deze laatste *geen familierelatie met Marie-Antoinette had*.

Zoals gezegd, de Naundorffisten waren allerminst overtuigd: het bot had sinds 1950 in een onverzegelde pot gezeten, een souvenirjager had het verwisseld, het had jarenlang door half Nederland gezworven, het was helemaal geen opperarmbeen, DNA in beenderen blijft maar 100 jaar intact, de heer Petrie had prof.Cassiman omgekocht, achter het onderzoek stak een complot van 'vijanden' van het survivantisme enz. enz. Kortom: er was een willekeurig bot onderzocht, in ieder geval een bot, dat niets met Naundorff te maken had. Nieuw, aanvullend en ditmaal betrouwbaar onderzoek was dringend noodzakelijk.

Wel, dat aanvullende onderzoek kwam geheel onverwacht eind 1999, nadat de Franse historicus Philippe Delorme erin was geslaagd met toestemming van de duc de Bauffremont, in diens hoedanigheid van president van het Mémorial de France en eigenaar van het hart van Lodewijk XVII, de beschikking over dat hart te krijgen. Het orgaan was bij de sectie in 1795 van het lijk van de jonge prins door de patholoog-anatoom meegenomen en bewaard, in een tak van de Spaanse Bourbons terechtgekomen en in 1975 in de crypte van Saint-Denis bij Parijs bijgezet.

Wat niemand had verwacht, gebeurde: het hart gaf met een compleet DNA-profiel zijn geheimen prijs (contra-expertise door prof.dr. B. Brinkmann van de universiteit van Münster), welk profiel bovendien 100 % overeenkomst vertoonde met dat van Marie-Antoinette.

Konden de genetici niet méér constateren dan dat het hier *dus* een verwant van Marie-Antoinette betrof, het noodzakelijke aanvullende bewijs, dat deze verwant Lodewijk XVII en niemand anders was, werd verkregen langs historische weg: de zwerftocht van het hart tussen 1795 en 1975 is van stap tot stap gedocumenteerd en het is de verdienste van Philippe Delorme, dat hij van deze odyssee een nauwkeurige reconstructie heeft gegeven (2000).

Werd het hart ook al vóór de speurtocht van Delorme algemeen als authentiek beschouwd, ook door de Survivantisten/Naundorffisten, mijn veronderstelling, dat ze nu dan toch eindelijk het hoofd in de schoot moesten leggen, bleek een onderschatting van hun vindingrijkheid. Al meteen na de persconferentie in Parijs op 19 april 2000, waarop de resultaten van het onderzoek bekend werden gemaakt, beweerden ze, dat het hier dan wel om het hart van een Habsburg/Bourbon ging, en ook, dat het het hart van een kind was, maar dat het niet het hart van de *tweede* zoon van Lodewijk XVI was, maar van diens *eerste* zoon (overleden in 1789). Wanneer men weet, dat het hart van dit kind, aanvankelijk in een urn bijgezet in het klooster Val de Grace

in Parijs, al sinds de Revolutie is verdwenen, en dat het bovendien *gebalsemd* was, wat met het onderzochte hart niet het geval was, dan is het duidelijk, dat hier van verwisseling geen sprake kan zijn.

Teneinde dat onoverkomelijke bezwaar onschadelijk te maken, beweerde een fervent aanhanger van de heer C.L.E. de Bourbon te Parijs, Philippe Boiry, die een paar suspecte boeken over het onderwerp heeft geschreven, dat hij enkele jaren geleden het hart van de eerste dauphin nog in de crypte van Saint-Denis had gezien, en dat het sindsdien op mysterieuze wijze verdwenen was. (Hoe men een zoekgeraakt hart überhaupt kan onderzoeken, blijft even de vraag.) De heer De Bourbon zelf was er alweer van overtuigd, dat hier sprake was van een complot van 'vijanden' van zijn dynastie ten gunste van de 26-jarige Louis XX uit Madrid, duc d'Anjou (de werkelijke pretendent), en dat het onderzoek niets bewees en je reinste oplichterij was. Voor een verslaggever van *The Wall Street Journal Europe* (30 augustus 2000) was hij zelfs bereid zich gedeeltelijk te ontkleden, om de zgn. derde tepel op zijn borst te tonen, fysieke anomalie die alle echte Bourbons met elkaar gemeen zouden hebben, maar "which actually looks more like a red blotch on his chest", tekent de schrijver van het artikel, Thomas Kamm, erbij aan.

Jacques Hamann, president van het historisch studiegenootschap Louis XVII in Parijs, wel-survivantist-geen-Naundorffist, en vele van zijn leden met hem, zijn van mening, dat het onderzoek van het hart alléén niets bewijst; ook de lok haar, die in 1795 van het hoofd van hetzelfde overleden kind werd afgeknipt en die door een hoogbejaarde particulier in een bankkluis wordt bewaard, zou op DNA moeten worden onderzocht. Pas als het DNA van hart en haar met elkaar overeen blijken te stemmen, is het bewijs geleverd, zo vindt hij.

Alle tegenargumenten van nog mindere garnituur, zoals het feit dat het hart 1 of 2 cm. lager in de bokaal hangt dan op een foto uit 1895, laat ik hier nu maar voor wat ze zijn.

Algemeen is de roep om een heropening van het graf in Delft. Mijs inziens heeft de gemeente Delft dat tot nu toe terecht geweigerd: het geleverde bewijs, dat Naundorff Lodewijk XVII *niet* was en dat de laatste op 8 juni 1795 in de Temple is overleden, is sluitend. En bovendien, wanneer mocht blijken, dat het DNA uit het nieuw-verkregen bot uit Naundorffs graf niet overeenstemt met het DNA van Lodewijk XVII, dan kan men al raden, wat de Naundorffisten daar tegenin zullen brengen: het graf is al twee keer eerder geopend (in 1904 en 1950) en *dus* heeft er een verwisseling van het skelet plaatsgehad. Dat dat niet de fantasie is van een in de loop der jaren tot verklaard tegenstander van de Naundorff-mythe geëvolueerd, maar niettemin objectief gebleven onderzoeker, moge blijken uit een uitspraak van de heer De Bourbon in de eerder geciteerde *Wall Street Journal*: "Mr. de Bourbon asserts that the bones that were examined [in 1950] might not be those of his ancestor, though he's hard-pressed to explain how a possible substitution might have occurred".

Mocht het dus ooit tot een heropgraving in Delft komen, dan zullen de Bourbons-Naundorff van te voren schriftelijk moeten verklaren, dat het om het skelet van Naundorff en van niemand anders gaat. Maar misschien hebben de echte Bourbons en/of de Orléans vóór die tijd al met succes juridische stappen ondernomen om de Delftse overlijdensakte ongeldig te doen verklaren en hun schaduwfamilie verplicht, de naam Naundorff weer aan te nemen.

Literatuur (chronologisch)

- G. de Manteyer. 1926. *Les faux Louis XVII, le roman de Naundorff et la vie de Carl Werg*. Parijs. 2 dln.
- A. Castelot. 1948. *Lodewijk XVII*. Antwerpen. (sterk herziene en verbeterde herdruk in het Frans: Parijs, 1971).
- D.P. Oosterbaan. 1951. *Het Naundorffmysterie*. Amsterdam.
- H.G. Francq. 1970. *Louis XVII, the unsolved mystery*. Leiden.
- X. de Roche. 1986. *Louis XVII*, Parijs.
- P. Sipriot. 1994. *Louis XVII et les mystères du Temple*. Parijs.
- C. Guillet. 1994. *La rumeur de Dieu; apparitions, prophéties et miracles sous la Restauration*. Parijs.
- J.H. Petrie. 1995. *Lodewijk XVII-Naundorff, een mysterie ontrafeld*. Amsterdam (dissertatie).
- P.E. Blanrue. 1996. *Le 'mystère' du Temple; la vraie mort de Louis XVII*. Parijs.
- E. Jehaes. 1998. *Optimisation of methods and procedures for the analysis of mtDNA sequences and their applications in molecular archaeological and historical finds* (Chapter II). Acta Biomedica Lovaniensis 188. Leuven: Leuven University Press (dissertatie).
- J.H. Petrie. 1998. *Een koning onder de bedriegers; verslag van het DNA-onderzoek Lodewijk XVII-Naundorff Leuven-Nantes 1988-1998*. Groningen: de auteur.
- Ph.A. Boiry. 1998. *Louis XVII-Naundorff devant l'ADN ou le nouveau masque de fer*. Charenton-le-Pont.
- M. Etienne en J. Hamann. 1999. *Louis XVII et les 101 prétendants*. Parijs.
- Ph. Delorme. 2000. *Louis XVII, la vérité; sa mort au Temple confirmée par la science*. Parijs.
- Ph.A. Boiry. 2000. *On tue encore Louis XVII; une enquête magistrale; des révélations inédites*. Charenton-le-Pont.
- Ph.A. Boiry. 2000. *Le dossier Louis XVII, une affaire de coeurs*. Parijs.

Redactionele noot

De beide illustraties uit 1904 zijn door de redactie toegevoegd.

Talens

• FOTO • VIDEO •

foto,
video,
digitaal,
Talens
heeft het
allemaal!!

- Delft: Markt 36, (015) 212 31 55
- Delft: Winkelcentrum "In de Hoven", Troelstralaan 25, (015) 261 38 92
- Delft: Markt 19-21, (015) 212 28 52
- Gouda: Westhaven 1, (0182) 51 24 90
- Capelle a/d IJssel: Winkelcentrum "De Terp", Amsteldiep 41a, (010) 450 14 73
- Rijswijk: Winkelcentrum "In de Bogaard", Pr. Joh. Friso Promenade 11, (070) 394 46 42
- Schiedam: Hoogstraat 5, (010) 273 29 88
- Rotterdam: Lijnbaan 117, (010) 413 60 16
- Zoetermeer: Winkelcentrum "Stadshart", Promenade 27, (079) 341 36 26
- Leidschendam: Winkelcentrum "Leidsenhage", Liguster 23, (070) 320 70 77

Bijna een eeuw Botanische Tuin TU Delft

J.M. Voskuil

De Botanische Tuin van de Technische Universiteit (TU) Delft bestaat ruim tachtig jaar. Toch blijkt het publiek, ook het Delftse, nog weinig bekend met de tuin. Zelfs TU-medewerkers reageren verrast bij de ontdekking van deze groene en leerzame oase op TU-terrein, bijzonder door zijn zogenoemde 'technische' gewassen. Een tuin die zijn oorsprong heeft in het technisch-wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, en anno 2000 erkenning verdient als hoeder van een belangrijke collectie planten en als een stuk levend cultureel-historisch erfgoed van de TU Delft, met een museale, educatieve en recreatieve waarde.

Historische inleiding

De Botanische Tuin TU Delft, in het vervolg kortweg de Tuin genoemd, heeft geen ongunstige ligging aan de rand van het centrum van Delft, tussen de druk bezochte binnenstad en het TU-terrein. Maar je moet weten dat het er is, want je loopt er gemakkelijk ongemerkt aan voorbij. De Tuin ligt verscholen tussen hoge gebouwen, en dat heeft alles te maken met zijn oorsprong.

Voor de achtergronden van het ontstaan van de Tuin moeten we terug naar het einde van de 19de eeuw. Toen begon een periode van voorspoed voor de Nederlandse economie. Een grote ontwikkeling was gaande in de plantaardige en dierlijke grondstoffenverwerkende industrie. Bedrijven verrezen voor de verwerking van vezels, hout, zetmeel, suiker en dergelijke, en voor de producten uit Nederlands-Indië. De chemische industrie was sterk in opkomst. De behoefte aan jonge (bio)chemisch technologen nam toe en het

*M.W. Beijerinck, hoogleraar Microbiologie
van 1895 tot 1921*

chemisch-technisch onderwijs breidde zich uit, met name aan de Polytechnische School in Delft.

In 1895 begon prof. M.W. Beijerinck, microbioloog, als eerste hoogleraar in Delft te doceren in de grondbeginselen der biologische processen.

Geschiedenis TU Delft

Het technisch hoger onderwijs heeft zich ontwikkeld uit de militaire opleidingscholen. De in 1814 te Delft opgerichte Artillerie- en Genie-school kreeg tot taak ook ingenieurs voor de waterstaat op te leiden. Deze functie werd uit het militaire verband losgemaakt met de oprichting - op 8 januari 1842 bij Koninklijk Besluit - van de Koninklijke Akademie voor de opleiding van burgerlijke ingenieurs. Deze werd in 1864 opgeheven en vervangen door de Polytechnische School. Haar geestelijk vader was Thorbecke. Alle afdelingen waren ondergebracht in en achter het pand Oude Delft 95: civiele techniek, bouwkunde, werktuigbouw, scheepsbouw, mijnbouw en scheikundige technologie. In 1905 kreeg de school de status van Technische Hogeschool. (In 1985 werd deze verheven tot Technische Universiteit.)

Nieuwe gebouwen buiten het complex aan de Oude Delft werden eerst rond 1900 gesticht: Geodesie aan de Kanaalweg (1895), Microbiologie aan de Nieuwelaan (1897) en Elektrotechniek aan de Kanaalweg (1904). Het Laboratorium voor Microbiologie stond onder leiding van prof. M.W. Beijerinck.

Achter het Laboratorium voor Microbiologie aan de Nieuwelaan had Beijerinck een tuin laten aanleggen waaruit materiaal werd betrokken voor het onderwijs. De geschiedenis van de Botanische Tuin aan de Julianalaan, toen Poortlandlaan, is begonnen in 1907. Toen werd G. van Iterson jr. - afgestudeerd en cum laude gepromoveerd bij Beijerinck - benoemd als hoogleraar in de Microscopische Anatomie. Het laboratorium en de tuin aan de Nieuwelaan waren te klein voor het onderwijs door twee hoogleraren.

De noodzaak van een Cultuurtuin voor Technische Gewassen

De Microscopische Anatomie was een kennisgebied dat van bijzonder belang werd geacht voor de chemisch-technologische wijze van verwerking van plantaardige producten. De bestudering daarvan vereiste een grote verscheidenheid in materiaal, een eigen levende plantencollectie. Van Iterson formuleerde zelf in 1908 de noodzaak van een cultuurtuin als volgt:

"Wil de aanstaande ingenieur de processen, welke vereischt worden ter verkrijging van de zoo gewichtige producten uit het plantenrijk volkomen kunnen doorgronden, dan zal hem de gelegenheid moeten worden geschonken de gewassen, welke daarvoor uitgangspunt zijn, zoals zij aan de techniek worden aangeboden, d.i. in de meeste gevallen in levenden toestand, te bestuderen. Bij een laboratorium voor microscopische anatomie is dus de aanwezigheid van een cultuurtuin voor technische gewassen een absolute noodzakelijkheid. Uit den aard der zaak behoeft zulk een tuin aan een Technische

Hoogeschool niet van zeer grooten omvang te zijn, maar ze moet toch dusdanige afmeting bezitten, dat wanneer dit voor de bestudering van bepaalde processen gewenscht blijkt te zijn, op eenigszins uitgebreide schaal een culture kan worden aangelegd. Zoo geldt dit b.v. voor de studie van verschillende inlandsche planten, welke belangrijke vezelstoffen opleveren, zooals het vlas en de hennep, waarvan het met het oog op de techniek ten zeerste wenschelijk moet worden genoemd, verschillende variëteiten in onderzoek te nemen."

De Botanische Tuin van de TU Delft is eerst in 1917 door Van Iterson in bedrijf gesteld als 'Cultuurtuin voor Technische Gewassen', tegelijkertijd met de oplevering van het nieuw gebouwde Laboratorium voor Technische Botanie.

Gerrit van Iterson (1878-1972), de grondlegger van de Botanische Tuin

Van Iterson studeerde van 1897-1901 bij de afdeling Scheikundige Technologie van de Polytechnische School te Delft. Buiten het normaal vereiste studiepakket bekwaamde hij zich in de microchemie bij prof. H. Behrens (hij maakte onder andere kennis met het microchemisch onderzoek aan vezels) en in de microbiologie bij prof. M.W. Beijerinck. Hij aanvaardde in 1902 een assistentschap bij Beijerinck, promoveerde in 1907 en werd in hetzelfde jaar benoemd tot hoogleraar in de Microscopische Anatomie.

Al in zijn intreedende betoogde Van Iterson dat de wetenschappelijke kennis dienstbaar moest worden gemaakt aan de verwerkingsindustrie van biologische producten. Onder andere daarin trad hij in de voetsporen van prof. M. Treub, directeur van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg, nu Bogor. In zijn carrière gaf hij blijk van een groot gevoel van verantwoordelijkheid tegenover de tropische landbouw en de industrie en handel in biologische producten. Hij begaf zich dan ook op het gebied van het toegepaste onderzoek ten behoeve van de technologie van biologische ma-

G. van Iterson jr, hoogleraar Microscopische Anatomie later Technische Botanie van 1907 tot 1948

terialen en van de beoordeling van de grondstoffen, zoals rubber, textiel- en papierzvezels, hout, graan- en zetmeelproducten, etherische oliën, vetten en vette oliën, enzovoorts.

Van Iterson was zeer lang met de Gist- en Spiritusfabriek te Delft geassocieerd. Hij adviseerde de overheid over koloniale landbouw, had bemoeienissen met het Koloniaal Instituut, en was nauw betrokken bij de oprichting in 1910 van de Rijksrubberdienst (later Rubberinstituut TNO) en in 1919 van de Rijksvezeldienst (later Vezelinstituut TNO). Hij pleitte voor een onafhankelijke keuringsorganisatie en was een der stuwende krachten bij de totstandkoming van de Organisatie voor TNO (Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek). Van 1927 - 1929 verbleef hij in Nederlands-Indië, gedurende zijn voorzitterschap van het Algemeen Landbouw Syndicaat te Batavia. Daarna bracht hij zijn eigen instituut in Delft tot grote ontplooiing, zijn medewerkers verrichtten degelijk wetenschappelijk onderzoek en de technologische afdeling van het laboratorium werd steeds beter geoutilleerd. Gezien de goede naam van het laboratorium kwam ook een aantal botanici (vooral uit Leiden) onder leiding van Van Iterson in Delft werken. Enkel daarvan promoveerden bij hem, naast de (16) promoties van Delftse technologen, onder andere die van A.J. Kluyver in 1914. Daarnaast werden zeker 100 publicaties van Van Iterson en zijn medewerkers uitgegeven. Tot 1948, toen hij met emeritaat ging, studeerden er 150 studenten af. Velen daarvan kwamen te werken in Nederlands-Indië. Van Itersons colleges waren tot ver buiten Delft beroemd. Cursussen op velerlei gebied werden tot 1948 gevolgd door 1500 studenten.

Het onderwijs in microscopische anatomie (microscopie van levende planten en van plantenproducten) is altijd een onontbeerlijk onderdeel gebleven van Van Itersons leervak. De praktische oefeningen in die microscopie heeft hij dan ook gedurende de 41 jaar van zijn loopbaan (met uitzondering van de twee jaar in Nederlands-Indië) persoonlijk gegeven. De Cultuurtuin moest in de eerste plaats een belangrijk deel van het voor die oefeningen nodige materiaal leveren.

Het ontstaan van de Botanische Tuin

Van Iterson begon na zijn benoeming als hoogleraar in 1907 zijn onderwijs te geven in het aan de Nieuwelaan 1 gelegen gebouw en de erachter liggende tuin van het door Beijerinck geleide Laboratorium voor Microbiologie. Al spoedig was er ruimtegebrek en in 1908 kreeg Van Iterson de beschikking over een oud huis met tuin, Oude Delft 81, waar voordien tijdelijk het Kantongerecht gehuisvest was geweest. Zijn onderwijs genoot grote belangstelling en mede omdat hij dat wilde uitbreiden met colleges en practica in de Technische Botanie bleek ook deze locatie spoedig ontoereikend. Al in 1908 drong hij aan op een nieuw laboratorium met tuin. Hij moest wachten tot in 1914 toestemming werd verleend. Hem was in 1911 een functie in Neder-

Kassen in aanbouw, 1916/1917

lands-Indië aangeboden. Hij wilde daarvan afzien indien de regering hem de bouw van een nieuw laboratorium toezegde. En zo geschiedde.

Het ontwerp voor het laboratoriumgebouw kwam van de architect J.A.W. Vrijman, die onder andere ook de oude centrale bibliotheek van de universiteit ontwierp.

Het beschikbare terrein in de Wippolder van ca. 3 ha groot was laag en drassig weiland. Het zou moeten worden opgehoogd en een op 30-40 cm diepte aanwezige laag 'katteklei' was waterdoorlaatbaar en dus ongeschikt voor een botanische tuin. Het geluk wilde dat een bedrijf in die periode in de nabijheid van het terrein bezig was met grondwerkzaamheden en duinzand aanvoerde voor het aanleggen van straten. Tegen een redelijke prijs werd de bovenste laag van het weiland afgestoken, de laag katteklei tot de grondwaterspiegel doorbroken, een 1 - 1,5 m dikke laag nieuw duinzand daarop gestort. Vervolgens werd de afgestoken bovenlaag van het weiland weer teruggebracht. Het terrein was nu nabij de Poortlandlaan (nu Julianalaan) op straathoogte, en liep daarachter iets glooiend af naar de binnensloten. Voor de Tuin was aldus circa 2 ha beschikbaar rondom het laboratorium.

Op het noordelijke deel verschenen kassen, kweekbakken en een schuur. De kassen werden ontworpen en geconstrueerd door de Duitse firma Gustav Röder, die ook de kassen van de botanische tuin in München-Nymphenburg had gebouwd, waar Van Iterson tijdens zijn oriëntatieris van onder de indruk was geraakt. Het tuinplan voor het zuidelijke deel, met de fraai gebogen paden, werd ontworpen en uitgevoerd door de firma R. Koeslag & Zn uit Delft, die ook de eerste beplantingen verrichtte. Dit zou de bomentuin worden. Het meest westelijke deel, tussen de gebouwen van Geodesie en Mijnbouw-

kunde, kreeg minder aandacht. Dit terrein werd opgehoogd, niet met duinzand, maar met grond van een voor dat doel ter plaatse gegraven vijver. Op dit deel moest de beplanting laag blijven opdat de Geodesiestudenten hun metingen konden blijven verrichten. Hier ontstonden rechthoekige paden om rechthoekige akkers. Dit werd de proeftuin met een- en tweejarige gewassen, in grotere aantallen per soort, die in het laboratorium als proefmateriaal gebruikt zouden worden. Tevens zouden hier kweekproeven worden uitgevoerd. Van Iterson had graag ook een oranjerie gebouwd zien worden voor de planten die 's zomers buiten konden maar 's winters binnen moesten staan. Een eerste oranjerie is er echter pas veel later gekomen, rond 1970. (De naam oranjerie stamt uit de tijd van de grote landgoederen waarbij voor de overwintering van sinaasappel- en citroenbomen speciale bijgebouwen werden opgetrokken.)

In oktober 1917 werd het nieuwe Laboratorium voor Technische Botanie betrokken en de Cultuurtuin voor Technische Gewassen in bedrijf gesteld. E.H.J. Cunaeus werd aangesteld als hortulanus, onder wiens deskundige leiding de verdere beplanting werd uitgevoerd.

Aan het eind van 1917 kon de Tuin reeds worden vergroot met de aankoop van een onbebouwd deel van het terrein van de leerlooierij van firma Roes & Zn dat aan de noordkant van de tuin grensde. Dit stuk grond was door de Delftse apothekers als kruidentuin ingericht, ter demonstratie van voor de farmacie belangrijke planten. Het was een grote aanwinst want de grond was opgehoogd met een laag vruchtbare bagger die bij verbreding van de Provinciale Vaart beschikbaar was gekomen. Deze kruidentuin werd in vakken verdeeld die elk beplant werden met vaste en eenjarige planten die een zelfde soort nuttige producten voortbrengen, zoals medicinale planten, en planten die van nut zijn omdat ze vezels, genotsmiddelen, looi- en kleurstof e.d. leveren.

Mede met het oog op de te voorziene bouw van andere laboratoria is in 1927 ook een poging gedaan de rest van het terrein van de leerlooierij aan te kopen, die in dat jaar zou verhuizen naar een andere locatie. Van Iterson had al plannen ingediend voor een nieuwe straat tussen Poortlandlaan en Kanaalweg, die slechts eenzijdig bebouwd zou moeten worden. De onbebouwde zijde zou de naar zijn mening fraaie nieuwe noordelijke grens van de Tuin moeten worden, afgesloten met een hek. Deze aankoop is echter niet gelukt, mede door Van Itersons verblijf van 1927-1929 in Nederlands-Indië. Bij terugkeer trof hij op het voormalige fabrieksterrein een straat aan, de Botaniestraat, die qua ligging zeer leek op die van zijn voorstel van enige jaren daarvoor. Helaas was de straat aan beide zijden bebouwd.

De kassen en kweekbakken dienden voor het kweken van subtropische en tropische gewassen, die voor de tropen van economische betekenis zijn. Enkele voorbeelden daarvan zijn de kokospalm, olie- en dadelpalm, rijst, sui-

kerriet, thee, koffie en kinabomen. De kassen, oorspronkelijk gebouwd in 1916/1917, werden in de jaren 1950-1954 totaal vernieuwd, vergroot en ten dele verhoogd.

De bomentuin, met diverse nuttige soorten, met name houtleveranciers, in het zuidelijke deel van de Tuin is de historie niet ongeschonden doorgekomen. In 1951 is aan het gebouw middenachter een vleugel aangebouwd, voor het Laboratorium voor Biochemie. In 1958 voegde men een tweede vleugel toe, aan de zuidzijde, het nieuwe Laboratorium voor Microbiologie. Beide gingen ten koste van de bomentuin, waarvan de oppervlakte voor de helft verloren ging en de collectie zelfs meer dan gehalveerd werd. De grote vijver in de proeftuin werd gedempt met grond uit de bouwput van de eerste aanbouw.

Ook de kruidentuin in het noordelijke deel van de Tuin heeft een veer moeten laten door de bouw van enkele ambtswoningen.

Tegelijkertijd met het ontstaan van de Tuin werd begonnen met het aanleggen van een herbarium. Planten vers uit de tuin werden gedetermineerd, gedroogd en systematisch opgeborgen, daarbij bewaakt tegen aantastende insecten en micro-organismen. Het herbariummateriaal was noodzakelijk voor demonstraties op colleges en cursussen, maar eventueel ook als uitgangsmateriaal voor proefnemingen, wanneer de planten niet direct vers uit de Tuin of anderszins was te leveren. Ook vergemakkelijkten eerder gedroogde planten het determineren van nieuwe. Een aanzienlijke collectie is tot stand gekomen, vooral in de jaren dertig en veertig toen mw. dr. A. Kleinhoonte de zorg voor het systematische deel van de Tuin en de verzamelingen droeg. Zij begon cursussen in de plantensystematiek te geven. Daarnaast moest ook de mogelijkheid geboden worden tot het uitvoeren van plantenfysiologische proeven. Dit vak trok vele studenten aan en maakte zodoende het kweken van nog meer planten noodzakelijk.

Ook werd een zadenverzameling opgebouwd om uit de gehele wereld afkomstige zaden goed op naam te kunnen brengen. De botanische tuinen in de wereld hielden hun collecties in stand door het kosteloos uitwisselen van zaden en stekken. Begin jaren '60 was het aantal betrokken botanische tuinen zo'n 500 in aantal. Jaarlijks werden er toen door de Delftse Tuin 5000 zaadmonsters verstuurd naar andere botanische tuinen, een aantal dat niet onder deed voor dat van bijvoorbeeld de Leidse Hortus Botanicus. Vooral de tuinen in verre landen hadden grote behoefte aan zaden uit Delft.

De Tuin, na Van Iterson

Van 1917 tot zijn terugtreden in 1948 had Van Iterson de leiding over de Tuin. Na de tweede wereldoorlog kreeg de Tuin het steeds moeilijker. De verzelfstandiging van onze belangrijkste kolonie en de kille verstandhouding daarna

tussen ons land en de jonge staat Indonesië had grote invloed. Het Delftse onderwijs en onderzoek was traditioneel immers erg betrokken bij de tropische landbouw.

Van Itersons opvolger was prof.dr. P.A. Roelofsen. Met het ontstaan van de nieuwe vleugels aan het gebouw en de onderbrenging van Biochemie en Microbiologie werd de naam van zijn leerstoel in 1956 gewijzigd in Algemene en Technische Biologie. Hortulanus van de Tuin was J.P. Romein, de opvolger van Cunaeus vanaf 1931. Na de pensionering van Romein in 1954 gaf Roelofsen de wetenschappelijke zorg voor de Tuin in handen van drs. P.J. Nieuwdorp. Deze spande zich in de collectie technische planten op peil te houden. Onder Roelofsens leiding kwamen de renovaties en uitbreidingen van de kassen tot stand. Hij zette Van Itersons activiteiten voort tot zijn plotselinge overlijden in 1966.

Vanaf dat jaar bleef de Tuin verbonden aan de vakgroep Algemene en Technische Biologie, die nu de leiding van een hoogleraar in dat vakgebied een periode moest ontberen. De dekolonisatie en een verschuiving van de chemie van plantaardige naar mineralogische grondstoffen maakten een proces van heroriëntering noodzakelijk. De Landbouwwuniversiteit in Wageningen begon een deel van het onderwijs en onderzoek aan tropische cultuurplanten over te nemen. Het belang van de Tuin daalde.

Dr.ir. P. Kooiman, wetenschappelijk medewerker van de vakgroep, had de wetenschappelijke zorg voor de Tuin op zich genomen, nadat Nieuwdorp was overgegaan naar de vakgroep Microbiologie. Kooiman begon te zoeken naar wegen om het voortbestaan van de Tuin veilig te stellen. Als vertegenwoordiger van de Delftse Tuin sloot hij zich aan bij het overleg tussen de staven van de toen 8 universitaire botanische tuinen. Mede vanuit deze gezamenlijke inzet is later de Stichting Nederlandse Plantentuinen opgericht.

Prof.dr. W. Berends, de hoogleraar Biochemie, werd de formele beheerder van de Tuin. Door nieuwe bouwplannen dreigde de Tuin zelfs verder te worden opgeslokt, maar Berends verzette zich fel en de Tuin bleef behouden.

Tien jaar na het overlijden van Roelofsen werden er twee buitengewoon hoogleraren benoemd: prof.dr. A. Fuchs (Biowetenschappen) en prof.ir. J.A. Roels (Biokinetiek).

Hoewel bedreigd bleef de Tuin van nut voor het onderzoek. Kooiman kweekte er planten met amyloidhoudende zaden en planten voor onderzoek naar het voorkomen van een groep van glycosiden (suikerachtige verbindingen). Voor het uitgebreide onderzoek door prof. Fuchs aan inuline (een koolhydraat, zoals zetmeel) werden diverse inulineleverende gewassen gekweekt, bijvoorbeeld de aardpeer. Maar ook vanuit een andere locatie van Scheikundige Technologie, het Gebouw voor Scheikunde, bleek er interesse. In 1956 startte prof.dr. H.C. Beijerman van vakgroep Organische Chemie een omvangrijk onderzoek naar de structuur en synthese van medicinale alkaloiden, met name morfine-achtige stoffen, welk onderzoek later werd voortgezet

door dr.ir. L. Maat. Voor dit onderzoek werden in de Tuin vele jaren diverse plantensoorten gekweekt. En ook heden ten dage blijkt de Tuin nog steeds waardevol voor de wetenschap: voor het recente onderzoek van dr.ir. J. Marjissen aan de stof Baccatin-III, een alkaloid dat in het kankerremmende taxol kan worden omgezet, uit de naalden van de Taxus, worden nu taxusbomen gebruikt en extra aangeplant in de Tuin.

Tot 1981 werd voor de jaarlijkse cursus Microscopie - Van Itersons oorspronkelijke leervak - permanent een collectie planten in de Tuin in kweek gehouden.

In 1983 werd de vakgroep Algemene en Technische Biologie samengevoegd met de sectie Biochemische Reactoren (prof.dr.ir. N.W.F. Kossen) en ontstond de nieuwe vakgroep Bioprocesstechnologie. Fuchs beëindigde zijn hoogleraarschap toen prof.dr. J.G. Kuenen was benoemd tot hoogleraar Microbiologie en het college Biowetenschappen van hem overnam. Na het vertrek van Roels werd prof.ir. K.Ch.A.M. Luyben benoemd tot hoogleraar Bioprocesstechnologie.

De Tuin had de directe binding met een vakgroep verloren en werd organisatorisch ondergebracht bij het bureau Algemene Zaken van het gebouw, nu Kluyverlaboratorium voor Biotechnologie geheten.

Omstreeks 1990 werd de Tuin verkleind door de overdracht van de proeftuin aan de naburige vestiging van Rijkswaterstaat, die nu gehuisvest was in het voormalige Geodesiegebouw.

De Tuin richting buitenwereld

De belangstelling van de wetenschap voor de Cultuurtuin was gedaald, maar onder andere via de internationale zadenuitwisseling bleven nauwe contacten bestaan met botanische tuinen over de hele wereld. De Nederlandse botanische tuinen waren begonnen hun collecties op elkaar af te stemmen door onderlinge taakverdeling, waarbij Kooiman zich voor de Delftse Tuin inspande door uit de plantenfamilies een zo goed mogelijke keuze te maken. Ook door tuinbouwinstellingen, gespecialiseerde kwekers en liefhebbers werd regelmatig een beroep gedaan op de kennis van de tuinen. Het universitaire beleid was er niet op gericht om andere dan typisch universitaire taken, zoals natuur- en milieueducatief werk en informatieverstrekking aan het grote publiek, te financieren. Maar met de beperkte middelen werd langzaam begonnen inhoud te geven aan hun - door de tuinen zelf erkende - museale functie.

De Stichting Nederlandse Plantentuinen

Niet alleen het bestaansrecht van de Delftse Cultuurtuin werd bedreigd. In de jaren tachtig kwam het voortbestaan van verschillende botanische tuinen in Nederland op de tocht te staan. Naar aanleiding van acties (met name in Am-

sterdam en Haren) kwam de Biologische Raad van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in het geweer om bedreigde botanische collecties veilig te stellen. In 1988 werd de Stichting Nederlandse Plantentuin (SNP) opgericht door en voor botanische tuinen die participeren in de Nationale Plantencollectie. Hoofddoel van de stichting is het vormgeven aan en in stand houden van de nationale plantencollectie.

De Nationale Plantencollectie is verspreid over circa 20 botanische tuinen, zowel universitaire tuinen als tuinen die door particulier initiatief tot stand zijn gekomen. Om hiaten in de collectie enerzijds en duplicaten anderzijds zo veel mogelijk tegen te gaan is de taakverdeling tussen de tuinen geformaliseerd door afspraken over het beheer van bepaalde plantenfamilies of -geslachten. Vanuit historisch gegroeide zwaartepunten van de respectievelijke tuinen zijn de 'specialisaties' per tuin bepaald. De SNP heeft daarin de coördinerende en controlerende rol. In 1998 is de naam van de SNP veranderd in Stichting Nationale Plantencollectie.

De Delftse Cultuurtuin is sinds de oprichting van de SNP bij de stichting aangesloten en participeert anno 2000 in de Nationale Plantencollectie met de specialisaties Hamamelidaceae (toverhazelaars; de meeste soorten met decoratieve waarde), de gehele orde Zingiberales, waaronder de families Zingiberaceae (de gember en verwanten), Cannaceae (Indisch bloemriet), Marantaceae (o.a. het tiengebodenplantje en enkele nuttige soorten) en Musaceae (de banaan en familieleden) en de groep Technische Gewassen. Een opbouwcollectie is de familie Menispermaceae (lianen, heesters en kruiden uit warmere streken; leveranciers van veel medicinale alkaloiden). Als aandachtscollectie is de familie Theaceae (thee en verwanten) aangemerkt.

Voor Delft heeft de huidige tuinchef J.W. van Loon sinds 1982 zitting in het geregelde overleg van de Botanische Tuinen en in de SNP vanaf de oprichting daarvan.

In 1997 stelde de regering een budget beschikbaar voor het behoud van het academisch erfgoed van de vijf oudere universiteiten. De Mondriaan Stichting beheert het budget. Een aantal collecties voor subsidiëring is geselecteerd, waaronder de collecties levende planten van de botanische tuinen. De betrokken universiteiten, die van Amsterdam, Leiden, Utrecht, Wageningen en Delft, hebben een gezamenlijk project geformuleerd om de achterstand in het taxonomisch beheer in te halen. Doel is de determinatiegraad van de plantencollectie te verhogen van 50% naar 75% en de documentatie en toegankelijkheid ervan te vergroten.

Vanaf de jaren zeventig werden aldus de contacten van de Tuin met de 'buitenwereld' nauwer. De collectie cultuurgewassen werd goed op peil gehouden en zelfs wat uitgebreid, maar ook het aantal siergewassen werd groter, ten behoeve van het agrarisch onderwijs en leerlingwezen en door de contacten met kwekers en liefhebbers.

Natuur- en milieueducatieve projecten werden gestart. In het kader van de activiteiten van het Delfts gemeentelijk natuur- en milieueducatiecentrum 'De Papaver' bezoeken scholen de Tuin in klasverband. Kleine tentoonstellingen en plantenruilbeurzen staan regelmatig op het programma.

Hoewel in de loop der jaren de taken voor het personeel van de Tuin toenamen, vertoonde het aantal personeelsleden een voortdurend dalende lijn. Ooit begonnen met een tuindienst van ruim 12 personen in de tijd van Van Iterson, was het personeelsbestand begin jaren zeventig 9 in aantal, terwijl in de huidige tijd het werk door 5 personen wordt uitgevoerd.

Teneinde de rol van de Tuin voor de bevolking van Delft en omstreken te versterken is eind 1997 de Vereniging 'Vrienden van de Delftse Botanische Tuin' opgericht, met inmiddels 477 leden. In deze tijd ontstond de discussie over de naamgeving en begon de tuin naar buiten te treden als 'Botanische Tuin TU Delft', voor een betere herkenbaarheid voor het algemene publiek. Het jaarlijkse bezoekersaantal ligt momenteel rond de 15.000.

Zicht vanuit het laboratorium op het westelijke deel van tuin. Begin dertiger jaren. Rechtsachter het gebouw Geodesie, geheel links Mijnbouw. Het fraaie houten tuinbuis (tussen Geodesie en de kassen) zou in 1997 door brand geheel verloren gaan. Mid-denachter is de proeftuin te zien met de grote vijver, die in 1951 zou worden gedempt met grond uit de bouwput van de nieuwe vleugel voor Biochemie aan het laboratoriumgebouw.

Het rustieke houten gebouw voor de opslag van gereedschap en materialen brandde in augustus 1997 tot de grond toe af. De vervangende nieuwbouw werd in het voorjaar van 2000 feestelijk in gebruik gesteld door de voorzitter van het College van Bestuur van de TU Delft.

Een belangrijke huidige ontwikkeling is het plan om alle afdelingen van de Faculteit Technische Natuurwetenschappen (TNW) in één, voor een groot deel nieuw, gebouw onder te brengen, met het gevolg dat de afdeling Biotechnologie zal verhuizen en het huidige gebouw, het Kluyverlaboratorium voor Biotechnologie, een andere bestemming krijgt. Dat zou een scheiding tussen laboratorium en tuin betekenen.

De Botanische Tuin beraadt zich nu op de toekomst. Een beleidsplan is opgesteld. De belangrijkste daarin genoemde functies van de Tuin zijn:

- het instandhouden van een uniek levend cultureel-historisch erfgoed van de TU Delft;
- het onderhouden van een belangrijke collectie planten en het participeren in de voor Nederland belangrijke Nationale Plantencollectie;
- het uitwisselen van expertise en zaden met botanische tuinen over de hele wereld;
- het dienen als basis voor en het deelnemen aan onderzoeks- en ontwikkelingsactiviteiten;
- het participeren in diverse lokale activiteiten op het gebied van natuur- en milieueducatie.

Naast de nieuwbouwplannen van de Faculteit TNW is de TU Delft bezig met het ontwikkelen van een omvangrijk nieuw Stedebouwkundig Masterplan voor de universiteit. In dat plan worden de universitaire activiteiten geconcentreerd in het middengebied van het TU-terrein rondom de Mekelweg, en wordt het noordelijk deel van de TU-wijk (waarin de Tuin ligt) een overgangsgebied tussen binnenstad en TU-midden. Daar kunnen woningen en een hotel, maar ook aan de TU verbonden functies worden gesitueerd, zoals huisvesting voor studenten en gastdocenten, aldus het plan. Hier ligt een nieuwe kans voor de toekomstige positie van de Tuin. In het overleg tussen de Faculteit TNW en het College van Bestuur van de TU Delft is de wens van de faculteit om voor bepaalde tijd een wetenschappelijk directeur voor de Tuin aan te stellen, recentelijk door het College gehonoreerd.

De Tuin anno 2000

Van de ongeveer 300 op aarde voorkomende families van de hogere planten zijn er in de Tuin zo'n 250 vertegenwoordigd. Het aantal aanwezige soorten benadert de 7000.

De Tuin, nu 2,5 ha, herbergt vanuit zijn historische oorsprong veel nuttige of 'technische' gewassen, plantensoorten van economische betekenis die grondstoffen leveren die 'technisch' verwerkt worden tot voor de mens nuttige pro-

Luchtfoto van de tuin, zeventiger jaren. Links het laboratorium met de twee nieuwe vleugels. Tussen de twee parallelle vleugels ontstond de rechthoekige middentuin. De bomentuin is te herkennen aan zijn gebogen paden. Rechts de gebouwen van Mijnbouw en Geodesie, waartussen de proeftuin, die later zou overgaan naar Rijkswaterstaat die in het Geodesiegebouw trok. In het midden de kassen, gerenoveerd en deels verhoogd in 1950-1954. Onder de kruidentuin. Linksonder de Botaniestraat.

ducten. We treffen er dan ook voedings- en genotsgewassen, keukenkruiden en specerijen, geneeskrachtige planten, houtleveranciers, vezelleverende planten, leveranciers van etherische en vette oliën, kleur- en looistofleverende gewassen, veevoerders en groenbesters aan. Omdat die historische oorsprong voor een groot deel in Nederlands-Indië lag, komen veel van de bomen, struiken en kruiden in de Tuin uit de warmere, vaak tropische streken. Daarnaast zijn er veel siergewassen te vinden en natuurlijk de collecties waarmee de Tuin participeert in de Nationale Plantencollectie (NP).

De indeling van de Tuin is sinds zijn ontstaan weinig veranderd. Ondercheiden worden van zuid naar noord de bomentuin, het kassencomplex en de middentuin, en de kruidentuin.

In de bomentuin zijn de meeste belangrijke houtleverende soorten te vinden. Hier treft men bomen aan zoals de eik, beuk, linde en es, de esdoorn, de berk en de kastanje, de walnoot, wilg en populier en vele coniferen: dennen en sparren bijvoorbeeld. De toepassingen van hout zijn legio. Denkt u aan meubels, parketvloeren en fineer, scheeps- en woningbouw, beschoeiingen, masten en palen, draai- en houtsnijwerk, papier, enzovoorts. Ook de functie als park- en laanbomen verdient echter te worden genoemd. In dit parkachtige deel van de tuin is het dan ook goed recreëren, waarbij de oplettende bezoeker niet alleen bijzondere bomen zal ontdekken zoals de oude, primitieve soort Ginkgo, maar ook interessante soorten als onderbegroeiing zoals de in het voorjaar fraai paars bloeiende prachtschubwortel en de rijke stinsenflora met onder andere de bosanemoon en daslook.

De kassen (600 m²) herbergen circa 2000 soorten planten, veelal nuttige gewassen uit de warmere streken. Hier staan ook de houtleveranciers die onze winterse buitentemperaturen niet overleven, zoals de mahonie en de kurkeik, maar vooral veel voedings- en genotsgewassen: rijst, suikerriet, kokos-, dadel- en oliepalm, koffie, thee, cacao, papaja en ananas. Ook specerijen zoals peper, kruidnagel en vanille zijn hier te vinden, evenals planten die geneeskrachtige stoffen, kleurstoffen (indigo), papier (Papyrus) of vezels (Agave: sisal) leveren, of die voor constructies worden gebruikt (bamboe).

In de kassen zijn ook veel planten ondergebracht die behoren tot de NP-specialisaties van de Tuin: de banaan en gember en de tropische Marantaceae en Menispermaceae. Een kleine vijver herbergt de *Victoria cruziana*, een qua afmetingen wat bescheidener soort dan zijn bekendere verwant de *Victoria amazonica*. Niet onvermeld mogen blijven de collecties vetplanten, cactussen en orchideeën. Zonder een volledige opsomming van de in de kassen aanwezige soorten na te streven moeten tenslotte nog de vele kuuplanten worden genoemd, die 's zomers buiten staan maar in de oranjerieën moeten overwinteren.

De middentuin wordt aan drie zijden omsloten door het laboratoriumgebouw. Dit deel is dan ook in formele stijl aangelegd. Langs de randen ervan staan de planten van de NP-collectie Hamamelidaceae, de toverhazelaars. Twee majestueuze *Metasequoia*'s sieren het rechthoekig gazon in het midden, aan de randen waarvan zuilvormige taxussen staan en fleurige eenjarigen in de zomer.

De kruidentuin is ingedeeld in vakken, waarin de soorten naar toepassingen zijn gerangschikt: medicinale en keukenkruiden, voedingsgewassen (granen,

peulvruchten, groenten), leveranciers van vezels (vlas, hennep), van etherische oliën (geurstoffen) en van kleurstoffen (bijvoorbeeld meekrap). Ook bevindt zich hier een collectie irissen en treft men er 's zomers de kuipen aan met Canna's (Indisch bloemriet) en hun verwanten.

Ook is er een varenverzameling, verspreid over verschillende daartoe geschikte plaatsen, zoals bij de vijver. En een kleine rotstuintuin, een bijenstal, een vak met fruitbomen en -heesters, en een strook met tal van in ons land inheemse plantensoorten: een stukje heemtuin binnen de Botanische Tuin. Tenslotte zult u welkom worden geheten of tot weerziens gegroet door een fraaie collectie sierplanten langs het toegangspad.

De Botanische Tuin heeft vele stormen doorstaan dankzij of ondanks de beschutting van de omringende TU-gebouwen. Laten we ervoor zorgen dat uit welke hoek de wind in de toekomst ook zal waaien, de planten en bomen in de Tuin fier overeind blijven staan. Belangstellenden kunnen de Tuin steunen door lid te worden van de Vereniging 'Vrienden van de Delftse Botanische Tuin'. Zij kunnen zich hiervoor wenden tot het personeel van de Tuin. Een tuin die beslist een bezoek waard is.

Adres en openingstijden

Botanische Tuin van de Technische Universiteit

Julianalaan 67

2628 BC Delft

Openingstijden:

maandag t/m vrijdag 8.30-17 uur.

zaterdag 10-15 uur

in juli, juli en augustus ook op zondag van 12-16 uur.

Zie ook <http://www.botanischetuin.tudelft.nl>

Bronnen

Baudet, H., *De lange weg naar de Technische Universiteit*. Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1992/1993. 2 dln.

Cultuurtuin voor Technische Gewassen: Beknopte Handleiding (door drs. P.J. Nieuw-dorp?). Delft: Laboratorium voor algemene en technische biologie, 1961.

Botanische Tuinen, Projectplan 'Nuisgelden', juni 1999.

"Cultuurtuin groene oase in wereld van techniek," *TH Mededelingen* 19, nr. 6 (maart 1972): 10-12.

Iterson, G. van jr., *Nota betreffende de oprichting van een laboratorium voor microscopische anatomie en den aanleg van een cultuurtuin voor technische gewassen*, januari 1908.

Lambert-Avis, J.I., "Produkten van tropische grondstoffen, een herinnering aan professor G. van Iterson jr.," *Histechnicon* 16, nr. 1 (maart 1990): 1-29.

Mácel, O., I. Schutten, en J. Wegner, *Architectuurarchief Technische Universiteit Delft*.

- Delft: Publikatiebureau Bouwkunde, 1994, p. 34-35.
- Meeuse, A.D.J., Levensbericht van Gerrit van Iterson Jr. (19 augustus 1878 - 4 januari 1972), overdruk uit het *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, jaar onbekend, p. 1-5.
- Mourik, P. van, *De Botanische Tuin van de TU Delft, van historische groei naar toekomstige bloei*, Beleidsrapport, 1999, p. 1-64.
- De Nederlandse Nationale Plantencollectie*, Beleidsnota van de Stichting Nederlandse Plantentuinen, juli 1991, p. 1-32.
- Nieuwdorp, P.J., "De cultuurtuin voor technische gewassen met herbarium en verzameling," *TH Mededelingen* 8, nr. 5 (juli 1961): 111-124.
- Sanden, M. van der, "Taxol uit de boom melken," *Delft Integraal* 15, nr. 2 (februari 1999): 3-6.
- De Technische Hoogeschool van 1905 - 1930*, 1930, p. 101-107.
- Universitaire collecties en cultuurschatten 2*, Plan van Aanpak 1997-2000 (eerste tranche), oktober 1997, Rijksuniversiteit Groningen, Rijksuniversiteit Leiden, Technische Universiteit Delft, Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam
- De wordingsgeschiedenis van de Cultuurtuin voor Technische Gewassen van de Technische Universiteit*, oktober 1954, p. 1-11.

Verder zijn gegevens verstrekt door: dr.ir. P. Kooiman, dr.ir. L. Maat, ir. H. ten Hoopen, J.W. van Loon, drs. H. Hoogenhout;

Foto's: Kluyverlaboratorium voor Biotechnologie, Faculteit TNW, TU Delft.

Fotobureau Fred Nijs

Fred Nijs

tel. 015 215 95 69

Stationsplein 20
2611 BV Delft

fax 015 215 95 69
mobiel 06 55817157
privé 015 261 44 16
fotofred@euronet.nl

Henk Etienne (1895-1968)

Een veelzijdig Delfts beeldhouwer

Frits Benschop

De speurtocht naar de levensloop en het werk van de Delftse beeldhouwer H.J. Etienne verliep niet volgens een weloverwogen plan maar beruiste louter op toeval. Voor mij als redacteur van het instituutblad van het Prins Maurits Laboratorium TNO in Rijswijk was het voor de hand liggend om een aantal korte bijdragen aan de naamgever van het laboratorium te wijden. Op het Prins Maurits Laboratorium wordt toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de landsverdediging uitgevoerd. Door de naam van de prins aan het laboratorium te verbinden wordt de staatsman geëerd die in de strijd tegen de Spanjaarden als eerste de hulp inriep van een natuurvorser in de persoon van Simon Stevin (1548-1620). In de hal van het laboratorium bevindt zich een plaquette met daarop prins Maurits en Stevin, omgeven door diens baanbrekende uitvindingen. Nadat een aantal artikeltjes over prins Maurits geschreven waren, diende het herdenkingsjaar van Simon Stevin zich aan. Een ideale gelegenheid om aan deze veelzijdige Nederlander aandacht te schenken. Ook werd de interesse gewekt om meer over de vervaardiger van de plaquette te weten te komen.

In het herdenkingsboek, uitgegeven bij het 15-jarig bestaan van de Rijksverdedigingsorganisatie TNO in 1962, staat vermeld dat op 4 oktober 1957 in de hal van het Prins Maurits-gebouw te Rijswijk een muurreliëf onthuld is, ontworpen door Prof. L.O. Wenckebach en H.J. Etienne en vervaardigd door de 'Koninklijke Aardewerk-fabriek De Porceleyne Fles' te Delft.

De beide ontwerpers zijn thans overleden en we moeten bovendien bedenken dat in die tijd veel zaken alleen mondeling geregeld werden. Tot onze verrassing werd bij de 'Porceleyne Fles' de notitie gevonden waaruit bleek dat de bijdrage van dit bedrijf aan het vervaardigen van dit kunstwerk bestaan heeft uit het bakken van de klei en de glazuurlagen. Een tweede verrassing was dat de zoon van H.J. Etienne jarenlang als wetenschappelijk medewerker bij TNO heeft gewerkt en thans genietend van zijn pensioen mij veel over de loopbaan van zijn vader kon vertellen.

Een vluchtige blik in de woning van Ir. C.F. Etienne in de omgeving van Apeldoorn maakt duidelijk dat veel kleinschalig beeldhouwwerk van de vader dankbaar familiebezit geworden is. Als zoon van de ontwerper van het muurreliëf schat hij met redelijke zekerheid in dat de gang van zaken met betrekking tot de plaquette destijds als volgt is verlopen.

Beeldbouwer H.J. Etienne in 1953 steenbakkend aan het watersnoodmonument te Fijnaart (N.Br).

In 1956 vond de eigenaar van het Prins Mauritsgebouw het passend om in de hal de samenwerking tussen defensie en natuurwetenschap bij de landsverdediging zichtbaar vast te leggen. Voor de hand liggend werd gekozen voor de samenwerking tussen prins Maurits en Simon Stevin. Stevin was de eerste door de stadhouder voor landsverdediging ingeschakelde natuurwetenschapper. In 1956 had H.J. Etienne in Delft al vele opdrachten tot het vervaardigen van beeldhouwwerken uitgevoerd en hij genoot een ruime bekendheid. Het was dan ook heel voor de hand liggend dat hij via zijn 'baas' L.O. Wenckebach de opdracht kreeg. Waarschijnlijk is men met het idee om de samenwerking tussen Prins Maurits en Simon Stevin vast te leggen naar Wenckebach gegaan en heeft deze vervolgens in de bibliotheek de wapenfeiten van Stevin in tekst en prent verzameld en de verdere uitwerking aan zijn assistent Etienne overgedragen. Wetend dat zijn vader veel aandacht schonk aan het eindresultaat is het vrijwel zeker dat er veel proefmonsters naar de Porceleyne Fles gegaan zijn. Immers de opgebrachte verflaag ondergaat ten gevolge van verhitting tijdens het glazuren een kleurverandering die nooit helemaal te voorspellen is.

Het muurreliëf met prins Maurits en Simon Stevin in het Prins Maurits Laboratorium TNO in Rijswijk, ontworpen door Prof. L.O. Wenckebach en H.J. Etienne en vervaardigd door de 'Koninklijke Aardewerk-fabriek De Porceleyne Fles' te Delft in 1957.

In 1895 werd Hendricus Johannes Etienne als zoon van een matroos, die later portier werd, in Delft geboren. Zijn vader had een eigentijdse manier van oudedagvoorziening: van zijn spaargeld kocht hij huisjes en in de vakantie nam zijn zoon het innen van de weekhuur voor zijn rekening. De jonge Etienne had belangstelling voor tekenen en zo gebeurde het dat op een dag professor A.W.M. Odé de tienjarige jongen tekenend aan de kant van het kanaal aantrof en vermoedde dat de tekenaar meer in zijn mars had. De jeugdige tekenaar werd diverse keren bij de professor thuis uitgenodigd en kreeg diverse tekenopdrachten. Onder de opdrachten viel ook het tekenen van paarden en koeien in alle mogelijke standen in de wei en op de markt. Regelmatig kon men Henk Etienne al tekenend in de Rotterdamse diergaarde aantreffen. Op zeker moment waren de dieren hem zo vertrouwd geworden dat hij ze uit het hoofd in elke gewenste stand kon tekenen. Elk bezoek aan de leermeester betekende het afleggen van een voortdurende proeve van bekwaamheid. Die laatste proeve werd met succes afgelegd en Henk Etienne werd op 15-jarige leeftijd als leerling op het atelier van prof. Odé aangenomen, waar hij met nog twee of drie andere jongens - op een ouderwetse wijze van opleiding tot gezelschap - het vak leerde. De hoogleeraar had zoveel vertrouwen in zijn leerling dat hij hem op zijn kosten modelstudies aan de burgeravondschool liet volgen.

In de volgende jaren bekwaamde de student zich verder in zijn vak en op 25-jarige leeftijd zag hij zijn inspanningen bekroond met MO-akten tekenen en boetseren. Vermoedelijk heeft de professor, zonder er ruchtbaarheid aan te geven, voor financiële middelen gezorgd. In 1921 volgde een aanstelling als tekenleraar aan de avondschool te Vlaardingen en een jaar later kwam de officiële benoeming als assistent van prof. Odé bij de subafdeling boetseren van de Afdeling Bouwkunde aan de Technische Hogeschool.

De professor had tot taak studenten bouwkunde het gevoel voor kunst en voor ruimtelijke verhoudingen bij te brengen. Wat nu met computers ruimtelijk inzichtelijk gemaakt kan worden, gebeurde in die dagen voor een deel met behulp van boetseren. Om op de studenten het gevoel van kunst over te brengen stonden er in het atelier kopieën van Griekse en Romeinse beelden. Daarnaast moesten ter verkrijging van ruimtelijk inzicht bij bouwer en opdrachtgever door middel van boetseren modellen van woningen en soms hele stadswijken in hun omgeving geplaatst worden. Het boetseren was een verplicht vak maar voor bouwkundestudenten een vreemde eend in de bijt. De meeste studenten schoven daarom deze verplichte activiteit naar de zaterdagmorgen. De professor liet in later jaren de begeleiding van de studenten op dit punt graag volledig over aan zijn assistent. Bedenk daarbij dat H.J. Etienne andere lessen in de avonduren gaf dan is het duidelijk dat er op werkdagen tijd over bleef ter vrije invulling. Voor iemand die van zijn hobby zijn vak gemaakt had werd deze tijd vanzelfsprekend benut tot het maken van veel tekeningen, maquettes en beelden. Omdat hij thuis geen atelier had,

De twee gevelstenen in de Van der Bruggenstraat, vervaardigd door H.J. Etienne (Foto's: René van der Krogt).

Borstbeeld van Dirk Coster in de tuin van het Meisjesbuis te Delft, vervaardigd door H.J. Etienne in 1963.

zijn tussen 1922 en 1960 (zijn pensionering) bijna alle kunstwerken op het atelier van de Technische Hogeschool aan de Oude Delft gemaakt. In 1935 ging Prof. A.W.M. Odé met pensioen en werd hij opgevolgd door Prof. L.O. Wenckebach.

Het maken van kunstwerken in opdracht is nooit Etiennes opzet geweest, maar hoe gaat dat? Men krijgt naamsbekendheid en als iemand een beeld nodig heeft komt de persoon letterlijk in beeld en langzamerhand komen opdrachten binnen. Soms kostte een opdracht alleen maar geld. Het was 'aanbesteed' werk met een vast en ook wel eens een te laag budget. Hij had een

vast salaris, deed graag zijn werk en neveninkomsten waren dan ook bijzaak. Toen hij bekender werd heeft hij werken gemaakt waar hij waarschijnlijk wel wat aan over hield. Zijn zoon herinnert nog goed het regelmatige gevecht met de fiscus. Een constant gestelde vraag luidde: 'zo veel afgeleverd en zo weinig verdiend?' De nauwkeurig bijgehouden boekhouding op een klapper moest het bewijs leveren.

In Delft is H.J. Etienne vooral bekend geworden door de vele beelden van zijn hand en door zijn voorzitterschap van de Delftse Kunstkring.

Via een vroegere buurman, die hoofdredacteur van de *Zeeuwse Courant* werd, drong de bekendheid ook op Walcheren door. Een twee maal levensgroot beeld van koningin Emma op het Damplantsoen in Middelburg en een kop van Prins Hendrik aan het Zeevaarthuis in Vlissingen zijn daar een paar resultaten van. Omdat de zilte wind een beeld van kalksteen te veel zou aantasten werd er hier voor hardsteen gekozen. Naast het houwen van een serie beeldhouwwerken zijn in de Zeeuwse periode diverse penningen ontworpen en geslagen.

De kunstwerken die buiten geplaatst moesten worden, werden in brons of in steen vervaardigd. Het inkopen van steen was een hele en soms een hachelijke klus. Wie garandeert dat de steenklomp, die er van buiten gaaf uit ziet, inwendig dezelfde kwaliteit heeft en als dat al zo is dan kan er tijdens het transport nog van alles mee mis gaan.

Boetseren vormde altijd de basis van een kunstwerk. Deze aanpak had twee redenen. In de eerste plaats kon hierdoor een inzicht verkregen worden hoe het eindproduct er uit zou komen te zien. Ten tweede was steen een dermate duur materiaal dat niet gepermitteerd kon worden dat misgehakt zou worden. Voor het opschalen van het geboetseerde ontwerp werd een slim hulpmiddel gebruikt zodat driedimensionaal altijd te meten was hoe ver gebeiteld moest worden. Voor gietwerken werd ook eerst een geboetseerd model gemaakt waarvan een gipsen afgietsel werd gemaakt dat vervolgens als basis ging dienen voor de bronsgieter. Het maken van grote bronzen werken die uit meerdere delen samengesteld moesten worden leverde een constant gevecht op. Het maken van de componenten had de kunstenaar nog in de hand, maar voor het samenvoegen van de delen was hij afhankelijk van derden. Gieters en kunstenaars zijn een verschillend slag mensen en er moest altijd maar afgewacht worden of het complete beeld aan de (hoge) eisen van de ontwerper voldeed.

H.J. Etienne was veelzijdig, dit gold zowel voor de materialen waar hij mee werkte alsook voor de soort en grootte van de kunstwerken die zijn atelier verlieten. Hij werkte met klei, hout, brons en steen en de afmetingen varieerden van die van een gedenkpenning tot een beeld van drie meter hoogte. Tijdens de mobilisatie voor de Eerste Wereldoorlog waren veel paarden in Delft te vinden en uit die tijd stamt zijn voorliefde voor deze viervoeters. Ook kinderen boeiden hem met als resultaat dat hij veel kinderkopjes

vervaardigd heeft. Bekend is dat op zijn minst één kunstwerk in het buitenland is terecht gekomen. Bij de BBC in Londen prijkt een plaquette geschonken als waardering voor de uitzendingen naar bezet Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

De kunstenaar zelf stelde zich zeer bescheiden op. Een kunstenaar zou hij zich niet willen noemen, met de kwalificatie 'een goed vakman' zou hij al tevreden zijn geweest. Hij was wars van abstracte kunst, in zijn eigen werk heeft hij steeds de realiteit trachten uit te beelden. Zijn grootste uitdaging was om iets karakteristieks, de persoon eigen, in het beeld weer te geven.

Een overzicht van een aantal werken van Henk Etienne

- 1914 diverse paardengroepen in terra cotta.
1916 diverse dierplastieken.
1920-1932 restauratie aan kerken te Delft, Aduard, Leiden, Alkmaar en Neede, en aan de stadhuizen te Veere en Arnhem (voor Monumentenzorg).
1926 gevelstenen bij de nieuwe toegang van het Klauwshofje te Delft. diverse bronzen penningen, o.a. ter herdenking van
- de Zeeuwse pers,
 - de verbinding Nederland-Indië,
 - de restauratie van het stadhuis van Veere,
 - de Zeeuwse Vereniging voor de Luchtvaart.
- 1928-1967 tientallen kinderkopjes.
1930 beeldje in de nis van de St. Hippolytuskapel (toen aula van de T.H.).
1931 beeld *De Wachter* (of *De Nachtwacht*) aan de Oostpoort te Delft.
1932 gevelstenen *Onder Dak* en *Eigen Huis* in de Van der Bruggenstraat te Delft.
1934 beeld *Karel V* in de gevel van het stadhuis te Middelburg.
1934 beeld *Afrika* in het Beeldenhuis te Vlissingen.
1935 gevelsteen Volkshuisvesting aan de Koningin Emmalaan te Delft.
1936 beeld *Baron van Nagell* te Barneveld.
1937 beeld *Hendrik Zwaag* in de tuin van Volkshuisvesting te Delft (thans Frisoplein).
1937 monument van koningin Emma aan het Damplantsoen te Middelburg.
1938 kop van prins Hendrik op de Zeevaartschool te Vlissingen.
1938 borstbeeld van koningin Wilhelmina aan de Nieuwe Plantage te Delft.
1938 reliëf *Sint Hippolytus* in voormalig ziekenhuis aan de Phoenixstraat te Delft.
1938 plaquette *Boerbaave* te Harderwijk.
1938 beeld *Bisschop Cornelius* in de kerk aan de Arubastraat te Delft.
1938 gevelsteen met vosje in de Choorstraat te Delft.

- 1939 200 kleine beeldjes voor de regeringsklok op het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling te New York.
- 1940-1950 beelden in de Sacramentskerk aan de Nassaulaan te Delft.
- 1942 maquette *Oud Delft*.
- 1944 sluitsteen poortje van Drukkerij Meinema in de Halsteeg te Delft.
- 1945 plaquette in het Broadcasting House van de BBC te Londen.
- 1945-1947 restauratiewerken aan beelden in Middelburg en Rhenen.
- 1946 beeldengroep *Fatima* in IJmuiden.
- 1946 beeld in de kerk te Heerhugowaard.
- 1946 plaquette van A.N. de Lint.
- 1948 dankmonument te Heerhugowaard.
- 1945/50 gevelsteen *Gedrieën* aan het Westplantsoen 170 te Delft.
- 1950 beeld *Christoffel* in de St. Jozefkerk aan de Burgwal te Delft.
- 1953 watersnoodmonument te Fijnaart (N.B.).
- 1963 borstbeeld van Dirk Coster in de tuin van het Meisjeshuis te Delft.
- 1955-1965 vele houten beelden en portretten, onder andere van Hugo de Groot.

De levensloop van beeldhouwer H.J.Etienne op artistiek gebied

- 1895 (18 juni) geboren te Delft, als oudste kind van C.J. Etienne en Th.M. Jutte.
- 1909 e.v. leerling op het atelier van prof. Odé.
volgt cursussen op de Burgeravondschool, modelstudie bij prof Odé, architectuur bij prof. Gips en prof. Evers.
- 1921 behaalt de akte tekenen M.O. en akte boetseren M.O.
- 1922 leraar aan de Avondtekenschool te Vlaardingen.
- 1922 leraar aan de Avondtekenschool te Delft.
- 1922 assistant van prof. Odé en vervolgens van prof. Wenckebach aan de subafdeling boetseren vallend onder de Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool te Delft.
- 1957 wetenschappelijk ambtenaar.
- 1960 gepensioneerd.
- 1960 werkt op het eigen atelier in Den Haag.
- 1968 (6 november) overleden te Den Haag.

Literatuur

- Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1936, blz. 131 e.v.
- Hoppen, W.F. *Het Chemisch Laboratorium RVO-TNO in de periode 1947-1957*:
".....eens wordt de stek een boom." Interne TNO-uitgave 1957 (blz. 38 e.v.).
- Ormond, J.van. *15 Jaar Rijksverdedigingsorganisatie TNO*. Interne TNO-uitgave 1962 (blz. 21 e.v.).
- Smeding, Sibold S., "Beeldhouwkunst V," *De Delfer* 12, 2 (november 1938): 17 e.v.

LOGEMENT STADS-KOFFYHUIS.

D. SCHAAP in DELFT.

Sinds april 1966 hebben al heel wat klanten dit gezellige koffyhuys aan de Oude Delft ontdekt. Er zijn mensen die uit alle delen van de wereld komen en bij ieder bezoek aan Delft ook het Stads-Koffyhuys niet over slaan. De student die hier vroeger kwam, komt nu met zijn gezin, opa komt met zijn kleinkinderen, een stelletje heeft zijn eerste afspraakje.. En iedere eerste dinsdag van de maand wordt er een seniorenochtend gehouden in de oergezellige Opkamer. Kortom de deur van het Stads-Koffyhuys staat open voor iedereen. Het biedt nog immer ruimte voor exposities maar is ook nog steeds die gezellige buiskamer, waar je rustig je krantje kunt lezen onder het genot van een heerlijk kopje koffie...

Na een puzzeltocht of stadsverandering is het eindpunt...

KLEYWEG'S
STADS - KOFFYHUIS

Oude Delft 133
2611 BE Delft
Telefoon 015-2124625

En plek om altijd wat af te spreken...

Hoogheemraadschap van Delfland

Het hoogheemraadschap van Delfland werd in 1289 gesticht door graaf Floris V. Het gebied wordt in het westen tussen Hoek van Holland en 's-Gravenhage begrensd door de Noordzee, in het noorden tussen 's-Gravenhage en Zoetermeer door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Rijnland en in het oosten resp. zuidoosten door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Schieland en de Schie en in het zuiden door de Nieuwe Waterweg en het Scheur. Vanouds heeft het schap de zorg voor de buitenwaterkering, sinds 1977 ook voor de binnenwaterkeringen en de zorg voor het waterbeheer in de boezem. In het laatste kwart van de 20^e eeuw is aan deze taken nog de waterzuivering toegevoegd.

Archief

Bij het archief van het hoogheemraadschap worden de archieven van het hoogheemraadschap en zijn rechtsvoorgangers, de polders, bewaard. In deze archieven treft u naast informatie over waters-taatswerken ook geografische- en genealogische gegevens aan. Aangezien het hoogheemraadschap tot de overheid behoort, is op deze archieven de archiefwetgeving van toepassing waardoor zij grotendeels openbaar zijn en kosteloos door belangstellenden kunnen worden geraadpleegd. Een bijzonder onderdeel van de archieven vormen de kaarten en tekeningen. Naast 16^e eeuwse kaarten kunt u ook kaarten uit het laatste kwart van de 20^e eeuw raadplegen.

Hoogheemraadschap van Delfland

Bibliotheek en foto's

De bibliotheek bevat circa 7000 titels. Onderwerpen zijn het beheersgebied en de geschiedenis van Delfland en de waterstaat in het algemeen. Naast 17^e eeuwse werken kunt u hier ook recent materiaal aantreffen. De catalogus van de bibliotheek is met behulp van een computer te raadplegen. Tevens beschikt het hoogheemraadschap over een collectie van c. 3000 foto's betreffende onderdelen van de taakuitoefening, uiteenlopend van personen tot gemalen.

Waar en wanneer

De ingang van het hoogheemraadschap is te vinden aan de Phoenixstraat 32. Het archief is geopend van maandag tot en met vrijdag. De openingstijden zijn 9.30 tot 12.15 en van 13.30 tot 16.30 uur. Bezoek bij voorkeur na voorafgaande afspraak. Op diensten, zoals het laten verrichten van onderzoek en het verstrekken van kopieën zijn de geldende tarieven van de Legesverordening van Delfland van toepassing.

Hoogheemraadschap van Delfland

Wilhelmina, Bartsch of Delft?

Geschiedenis van Delft in Minnesota

Peter van der Krogt

"We hebben wel voorgesteld om ons nieuwe stadje Wilhelmina te noemen naar de jonge koningin van Holland, die net gekroond is, maar vinden jullie die naam niet wat lang om op te schrijven?"

"Ja, je hebt wel gelijk. Laten we het Bartsch noemen, dat is veel korter en we eren ermee onze leider Jakob Bartsch!"

"Dat gaat niet door", zei Jakob Bartsch die even over was uit Californië, "ik wil niet dat een stadje mijn naam draagt. Zijn er geen betere voorstellen, een die ook iets met Holland te maken heeft, waar we oorspronkelijk vandaan komen."

"Ik heb wel gehoord van Delft in Holland, waar ze dat blauwe aardewerk maken."

"Ja, Delft, dat is kort en gemakkelijk te schrijven en uit te spreken. Laten we het zo maar noemen!"

Zo'n soort gesprekje moet voorjaar 1902 hebben plaatsgevonden tijdens de vergadering van het bestuur van Carson township, een van de achttien townships van Cottonwood county, gelegen in zuidwestelijk Minnesota, Verenigde Staten.

De uitgestrekte prairies. De wegwijzer (Delft 2 mijl = 3,2 km) staat langs de Interstate 71

Nog steeds vinden we daar te midden van uitgestrekte akkers op de licht golvende prairie de enige naamgenoot van 'ons' Delft. Van het bestaan van dit dorpje weet ik al ruim dertig jaar. Toen ik een jaar of dertien was kocht ik, geïnteresseerd als ik was - en nog steeds ben - in kaarten en atlassen, een Rand McNally Road Atlas van de Verenigde Staten, uitgave 1969. Deze atlas bevat nauwkeurige wegenkaarten van elke staat met duizenden plaatsnamen. En toen vond ik de naam Delft, gelegen in het Cottonwood county in de staat

Minnesota. Direct wilde ik natuurlijk weten waarom dat dorpje zo heette. Het lag voor de hand dat het zo genoemd zou zijn door een geëmigreerde Delftenaar. Er zijn daar zoveel plaatsen genoemd naar de Europese herkomst van de emigranten om iets van thuis te hebben. Als dertienjarige kon ik er toen niet zo veel mee doen, maar gedurende de jaren daarna heb ik telkens wel wat extra informatie kunnen verzamelen en rees steeds meer het verlangen ooit een bezoek te brengen aan dit andere Delft. Ik kwam te weten dat het een nederzetting van uit Rusland afkomstige mennonieten was, die weliswaar oorspronkelijk uit Nederland kwamen, maar die geen enkele aanwijsbare relatie met Delft hadden. Ook in de geschiedenis van de mennonieten speelt Delft geen belangrijke rol.

De deelname aan een symposium in Madison, Wisconsin, in april 2000 gaf me uiteindelijk de gelegenheid een bezoek te brengen aan dit andere Delft. Madison ligt tenslotte maar 600 km van Delft, en dat is in de Verenigde Staten niet zo heel ver.

De reis van Delft naar Delft duurde 16 uur: op zondag 2 april om half negen vertrok ik uit Delft, Nederland; om twaalf uur vertrok het vliegtuig van Schiphol met bijna een uur vertraging en na achtenhalf uur vliegen, half één plaatselijke tijd, was ik op het vliegveld van Minneapolis; om drie uur had ik een huurauto en na tweeënhalve uur rijden was ik om half zes in de avond plaatselijke tijd (half één in de nacht in Nederland) in Delft, Minnesota. Een hotel

Jan Wassenaar en Russell Goertzen, op de achtergrond Delft.

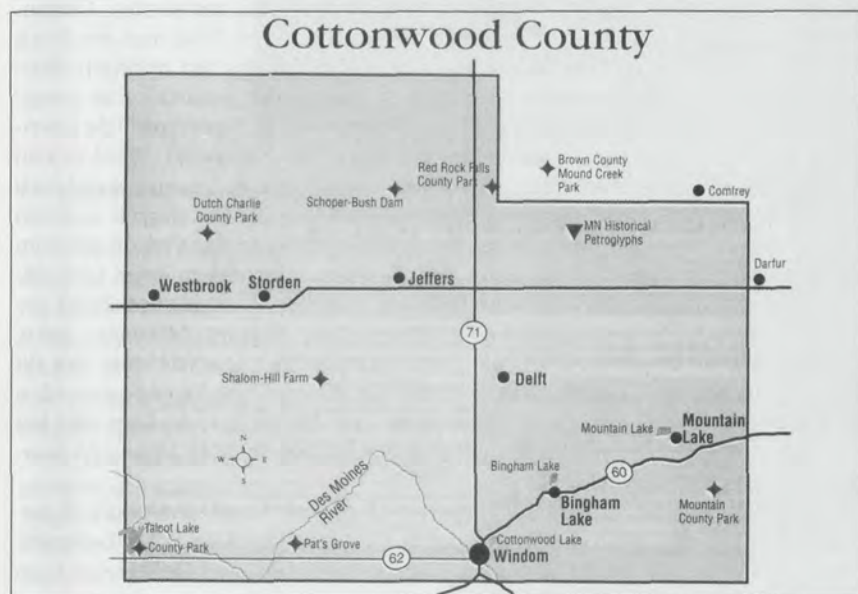
was er niet, dus daarvoor moest ik nog een kwartier rijden verder naar Windom, de hoofdstad van Cottonwood county. De volgende dag bezocht ik daar de Cottonwood County Historical Society om uit te zoeken waarom Delft zo heet. De staf verwees mij naar Jan Wassenaar, een Nederlander die al vijftig jaar in de buurt van Delft woont. Samen met hem bezocht ik enkele geboren en getogen Delftenaars: Clarence Baerg, Jean Suderman en Russell Goertzen. Zij hadden gehoord dat de naamgeving ongeveer gegaan was als ik hierboven in het fictieve gesprekje geschetst heb. Inmiddels was er een journalist van de plaatselijke krant gewaarschuwd. Die heeft een uitgebreid artikel over mijn bezoek geschreven, dat op woensdag 5 april verscheen. Er gebeurt kennelijk erg weinig in Cottonwood county.

Twee dagen bleef ik in Delft en Windom, en op 5 april - ik kon nog net een krant met het artikel meenemen - moest ik naar Madison vertrekken.

In deze bijdrage aan het Jaarboek Delfia Batavorum wil ik in het kort de geschiedenis van dit 'andere Delft' behandelen. Aan de hand van foto's wil ik laten zien hoe het dorpje er uit ziet.

Bestuurlijke indeling

Om de status van Delft, Minnesota, te begrijpen is het nodig iets meer te vertellen over de bestuurlijke indeling van de Verenigde Staten. Elke staat is ingedeeld in counties. Het woord county is overgenomen uit de feodale inde-

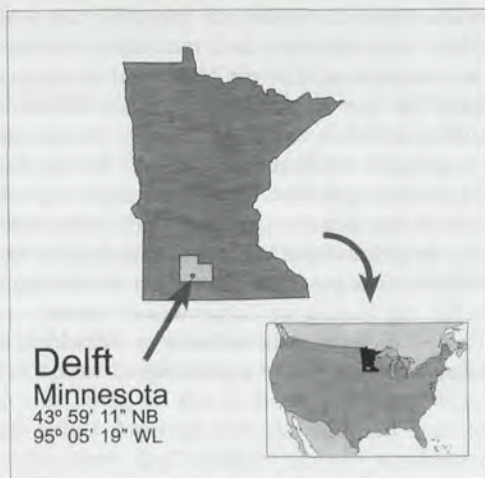
ling van Engeland en betekent eigenlijk 'graafschap'. Deze betekenis is in Amerika natuurlijk niet van toepassing, vandaar dat ik het onvertaald laat. In vergelijking met de Nederlandse situatie is een Amerikaans county in een landelijk gebied meer een grote gemeente dan een provincie. In veel staten is een county verdeeld in townships.

Het in cultuur brengen van het kórt tevoren op de Indianen veroverde gebied op de prairies ten westen van de

Mississippi gebeurde op heel systematische wijze. De administratieve indeling van het gebied werd gemaakt vóór de eerste bewoners er woonden. De landmeters verdeelden het land in secties: blokken van precies één vierkante mijl met grenzen die precies noord-zuid en oost-west liepen. Iedere immigrant kon een gratis kwart van een sectie (160 acres) krijgen, alleen voor de registratie moest men \$14 betalen. Wel was de nieuwe eigenaar verplicht minstens vijf jaar op het land te wonen en het te ontginnen.

De townships in dit gebied werden gevormd uit zes bij zes secties. Cottonwood county telt 18 townships en heeft de vorm van een blok met een hoek eruit: drie rijen van vijf townships, en nog drie townships ten noorden daarvan (zie kaartje). Elk township heeft een eigen bestuur, waardoor ze enigszins te vergelijken zijn met een heel kleine gemeente in Nederland (de townships in Cottonwood hebben meest zo'n 200 tot 300 inwoners). Werd er een dorp gebouwd in zo'n township, dan kon dat als het wat groter werd zich losmaken van het township en een eigen bestuur krijgen. Dat dorp is dan een 'incorporated town'. Het voor onze begrippen merkwaardige van dit systeem van incorporated towns is dat deze zich kunnen uitstrekken over verschillende townships en zelfs over verschillende counties. Cottonwood heeft zeven incorporated towns: Windom, Bingham Lake, Jeffers, Mountain Lake, Storden, Westbrook en een gedeelte van Comfrey (het grootste deel van dit dorp ligt in Brown county). Delft is nooit een incorporated town geworden en wordt dus bestuurd door de townships waar het in ligt: de kern van het dorp ligt in Carson township, de nabijgelegen secties in Dale township worden ook tot Delft gerekend.

Bij de volkstelling van 1990 had Cottonwood county 12.699 inwoners, waarvan er 7.931 in de zeven dorpen woonde. Het grootste dorp is het bestuurscentrum Windom met 4283 inwoners. Carson township, met Delft, telde toen 363 inwoners.

Het bord "Delft" op de plaats van het voormalige station.

De geschiedenis van Cottonwood county

Cottonwood county werd opgericht in 1857 en in de jaren daarna werd het door de landmeters verkend. In Cottonwood county was er geen teken van menselijke bewoning, behalve een enkele Indiaanse wigwam. De landmeters troffen er één blanke aan: Charles Zierke, een trapper die bekend stond als 'Dutch Charlie' (in Amerika wordt 'Dutch' heel vaak gebruikt voor 'Duits' en niet voor de officiële betekenis 'Nederlands'). Omstreeks 1860 vestigden zich een tiental mensen in Cottonwood, maar tijdens de opstand van de Sioux in 1862 vluchtten deze allen naar veiliger oorden. Pas na de Amerikaanse Burgeroorlog kwamen er nieuwe bewoners. In 1870 woonden er 534 mensen. Wegen waren er nauwelijks, de rivieren waren niet bevaarbaar. De boeren in Cottonwood moesten hun producten op de markt brengen in New Ulm of Mankato. De reis daarheen met ossenwagens duurde vijf tot zeven dagen. De werkelijke openlegging en cultivering van de prairies kon daarom pas begin-

nen na de aanleg van spoorlijnen. De spoorwegmaatschappij Saint Paul & Sioux City — later Chicago St. Paul Minneapolis & Omaha Railway Company, kortweg de Omaha — begon in 1870 met de aanleg van de spoorlijn tussen St. Paul, de hoofdstad van Minnesota, en Sioux City in Iowa. In 1871 bereikte deze lijn Cottonwood county. Aan de spoorlijn ontstonden in Cottonwood county de stadjes Mountain Lake, Bingham Lake en Windom. De eerste trein kwam in Windom in juli 1871; in november van dat jaar stopten er dagelijks al acht treinen.

Door de toenemende behoefte aan transport werd het spoorweganet steeds dichter. Omstreeks 1900 legde de Des Moines Valley Railway Company een zijtak van de hoofdlijn aan van Bingham Lake naar Currie, de zgn. Currietak, om de verschillende landbouwgemeenschappen in Cottonwood en het ten westen daarvan gelegen Murray county met het spoor toegankelijk te maken. Toen de lijn gereed was werd hij gekocht door de Omaha. Gedurende de eerste drie jaren werden aan deze Currietak verschillende stations gepland: Delft, Jeffers, Storden en Westbrook.

Mennonieten in Cottonwood

Aan het eind van de 19de eeuw vestigden zich in de omgeving van Mountain Lake en in Carson township vele mennonieten (doopsgezinden). Deze groep uit de reformatie ontstond in Zwitserland (1525) en vond veel aanhangers in Friesland, Groningen en Oost-Friesland. De naam is afkomstig van de Friese pastoor Menno Simons (1496-1561), die zich in 1536 bij deze beweging aansloot. De uitgangspunten van de geloofsbeleving van deze wederdopers zijn o.a. dat men pas op volwassen leeftijd gedoopt kan worden en de weigering om wapens te dragen.

In de 16de eeuw werden de mennonieten sterk vervolgd. Op uitnodiging van de Pruisisch-Poolse adel vestigden velen zich in het Werdergebied, de monding van de rivier de Weichsel, niet ver van Danzig. Ze waren daar gewilde pachters: ze ontgonnen moerassen en brachten het land in cultuur. Dat betekende een aanzienlijke vermeerdering van de waarde van dat land, maar ook de mennonieten kwamen tot een zekere economische welstand. In de 18de eeuw kregen ze te maken met beperkende maatregelen, zoals het Poolse edict van 1789 waarbij het mennonieten niet werd toegestaan land te kopen. Vele mennonieten zochten toen een andere woonplaats. De gelegenheid deed zich voor in Rusland, dat het vruchtbare gebied ten noorden van de Zwarte Zee op de Turken veroverd had. De Russische tsarina Katharina II (1762-1796) had gehoord dat de mennonieten goede boeren waren en had hen in 1786 uitgenodigd zich in deze streek te vestigen. Reeds in 1789 kwamen de eerste mennonieten aan in het gouvernement Jekaterinoslav (thans Oekraïne). Ook in Rusland bereikten de mennonieten een zekere welstand. Maar in 1874 voerde Rusland een algemene dienstplicht in, zonder uitzondering voor de mennonieten. Velen emigreerden toen naar Amerika. Ook daar waren de mennonieten, die bekend stonden als hard werkende boeren, zeer

welkomme immigranten. Voor de derde keer in hun geschiedenis werden ze ingezet om land in cultuur te brengen.

Een grote groep gezinnen vestigde zich in Carson township, onder hen zowel aanhangers van de 'gewone' mennonieten als ook van de Mennonieten-Broedergemeente, een in het begin van de 19de eeuw afgesplitste groep. Volgens het *Plat Book of Cottonwood County* hadden in de sectie waarin later de nederzetting Delft zou ontstaan in 1896 de volgende boeren hun land: J.J. Unruh, A. Wiebe, Abraham A. Wiebe, Jacob Klaason, John Wiens, David Goertzen, Henry Goertzen en Klaas Wiebe. Dit zijn allemaal mennonitische namen, de Duits-Nederlandse herkomst is er goed aan te zien.

De naamgeving van Delft

Omstreeks 1900 werd er dus een spoorlijn aangelegd om het gebied te ontsluiten. De boeren in Carson township hadden met succes gepleit voor een station in hun township. De spoorwegmaatschappij moest er een zijspoor aanleggen, waar de boeren een graanelevator konden bouwen. Bij deze elevator werd een nederzetting gepland. Deze werd op 18 juni 1902 ge'plat' (het

Een aantal rekeningen van Delftse bedrijven

terrein werd in straten en percelen verdeeld) door de Inter-State Land Company. Op de plattegrond die toen gemaakt is staat de naam Delft voor het eerst vermeld. Het gesprekje waarmee ik dit artikel begon moet kort daarvoor hebben plaatsgevonden. Eind januari 1902 was nog Wilhelmina voorgesteld als naam voor "the new town soon to spring up between Bingham Lake and Jeffers" (*Windom Reporter*, 30 januari 1902). Piet Noomen uit Los Angeles, die ook al lang geïnteresseerd is in het Amerikaanse Delft, oppert een andere mogelijke oorsprong van de naamgeving Delft. In Arkansas is een plaats Mena (Polk county). Arthur Stilwell, de bouwer van de spoorlijn aldaar, noemde deze stad in 1896 naar Folmina Margaretha Janssen (roepnaam Mina), de echtgenote van zijn vriend en geldschietster Jan de Goeijen. In de nabijheid van Mena liep de spoorlijn door een zeer aangename en gezonde landstreek. Stilwell liet daar in 1897, gefinancierd door Nederlandse vrienden, een vakantieoord bouwen, dat hij Queen Wilhelmina Inn noemde naar de Nederlandse koningin - en voortuitlopend op een eventueel bezoek van de koningin. Er waren speciale kamers voor haar gebouwd, maar de koningin is nooit gekomen.

Piet Noomen oppert de mogelijkheid dat ook hier de naam Wilhelmina te lang gevonden en eenvoudig 'Wilhel' er afgelaten. De aanleg van de spoorweg is daar voor een groot deel door Nederlanders gebeurd.

Zou het in Minnesota ook zo iets zijn? En zou ook daar een verwacht bezoek van de koningin tot de voorgestelde naam geleid hebben? Opmerkelijk is wel de grote interesse van de lokale krant voor het wel en wee van de Nederlandse koningin. Een hoofdartikel van de *Cottonwood County Citizen* van 10 mei 1902 is gewijd aan de ziekte van de koningin. Met grote letters kopt de krant: "Het einde is nabij. De toestand van koningin Wilhelmina wekt opnieuw uiterste bezorgdheid op. Uiterste geheimhouding wordt gehouden. Veel ernstiger dan uit de officiële bulletins blijkt. Hare Majesteit is heel zwak. Niet in staat om enig voedsel te verdragen sinds afgelopen zaterdag."

De opkomst en ondergang van Delft

De plattegrond van Delft was heel eenvoudig. Van noord naar zuid werden er vier avenues gepland: de Omaha Avenue (genoemd naar de spoorlijn), Whited Avenue (genoemd naar O.O. Whited, vice-president van de Inter-State Land Company), Perkins Avenue (de doorgaande weg, county road 50, genoemd naar Alfred D. Perkins (1847-1898), advocaat, politicus en bankier in Windom) en Gove Avenue, de meest oostelijkste straat, (genoemd naar C.W. Gove, een van de landmeters).

Haaks daarop vier straten: van noord naar zuid de Unruh Street, Wiebe Street, Bartsch Street en Wiens Street. Deze straten zijn genoemd naar de boeren die hier hun land hadden, de avenues naar personen in het regionale bestuur en de spoorwegen.

Kort na de bouw brandde de graanelevator al weer af, tezamen met de ko-

De plattegrond behorende bij de 'plat' van 1902

lenschuren en de stockyard van de Omaha. Alles werd direct herbouwd. In 1916 was Delft al een aanzienlijk stadje: er was een general store, eigenaar Jacob Rupp, een hardware store van John Rupp, de Farmers Elevator Company, die graan kocht en verkocht, de kolenschuren beheerde en een general implement business deed. Op 1 juli 1916 werd de State Bank of Delft geopend, met een kapitaal en surplus van \$12.000.

Er kwamen twee kerken in Delft. De eerste was de Carson Mennonite Brethren Church, die in 1875 door zes families opgericht werd. Het kerkgebouw verees in 1885 ongeveer 5 km ten oosten van het latere Delft, in het geografische midden van het township. In 1948 werd een nieuwe kerk gebouwd, ditmaal in het dorp Delft.

De tweede kerk is de Immanuel Mennonite kerk, ook wel Bergfelder kerk, die in 1876 in het huis van Abraham Wiebe werd opgericht. Hun kerkgebouw werd in 1897 gebouwd, 2,5 km ten westen van de later nederzetting. In januari 1906 werd het kerkgebouw over het ijs en de sneeuw naar de nederzetting verplaatst. In 1919 werd er op dezelfde plaats een nieuwe kerk gebouwd, die in 1978 voor een nieuw gebouw heeft plaatsgemaakt.

Bartsch Street loopt van oost naar west middendoor Delft

Dicht bebouwd is Delft niet bepaald.

De beide kerken van Delft. Links de Immanuel Mennonite Church en rechts de Carson Mennonite Brethren Church.

Whited Avenue in zuidelijke richting. Op de voorgrond de restanten van de kruidenierswinkel. Verderop stonden de ijzerwarenwinkel, het postkantoor en de bank.

Het postkantoor van Delft, nu geplaatst in het Mennonite-Lutheran Heritage Village (openluchtmuseum) van Mountain Lake.

De voormalige elevator. Op het rode bord is te lezen "Delft Coop Elev".

De straatnamen worden door niemand gebruikt. "Box 735 Delft" staat er op deze brievenbus.

Het voormalige spoorwegemplacement.

In 1960 en 1970 werden er twee krantenartikelen aan het plaatsje gewijd. Uit beide blijkt dat er sprake is van een bloeiende mennonietengemeenschap. De titel van het eerste artikel "Niemand rookt, drinkt of danst in Delft" zegt al een hoop. Het artikel uit 1970 vermeldt dat de spoorlijn en het stadje werden aangelegd op het land van Peter A. Quiring, informatie die men verkreeg van diens toen 92-jarige weduwe. Hoewel er Quirings land bezaten in Carson township, lag dat niet op de plaats van het latere Delft. Maar de journalist die dit artikel schreef begreep er verder ook niet veel van. Zijn artikel heet "Delft gesticht door de spoorwegmaatschappij, is genoemd naar twee Nederlandse steden."

Delft was een bloeiende nederzetting met vele bedrijven. Whited Avenue en Wiens Street vormden het 'business district'. Er waren minstens twintig bedrijven, en er was een postkantoor, een school, een hotel enz. De beide kerken stonden iets verderop aan Perkins Avenue, vrijwel naast elkaar (er staat één huis tussen).

Na de Tweede Wereldoorlog beleefde in de Verenigde Staten het transport over de weg een sterke opleving ten kost van het vervoer per spoor. Vele spoorlijnen werden gesloten. In 1959 stopte de laatste passagierstrein in Windom, in 1956 was de passagiersdienst op de Currietak al gestopt en begin jaren 1980 werd die zijtak buiten gebruik gesteld. Omstreeks 1985 zijn de rails verwijderd en hebben de boeren het land weer in gebruik genomen. Er was wel een plan om er een fietspad op aan te leggen (hoe Nederlands!), maar dat werd door de boeren afgewezen wegens de verwachte vervuiling door blikjes e.d. De lokatie van de spoorlijn is thans in landschap nauwelijks meer te zien. De opheffing van de spoorlijn sneede de slagader van Delft door: het dorp bloedt langzaamaan dood. Het dorp ligt te ver van de grote doorgaande wegen om te kunnen profiteren van het wegtransport. Thans staan er 26 huizen, waarvan er drie leeg staan (één daarvan is in de zomer van 2000 afgebrand), en de twee kerken. Wanneer je nu door Delft wandelt, over onverharde straten zonder straatnaamborden, zie je eigenlijk alleen maar vergane glorie. Jan Wassenaar leidde mij er rond. Hij bleef maar zeggen, hier was dit bedrijf, hier was dat bedrijf, hier stonden ook nog huizen enzovoorts. Naar schatting wonen er nu zo'n 50 mensen.

Aanhangsel:

Delft Colony, Californië

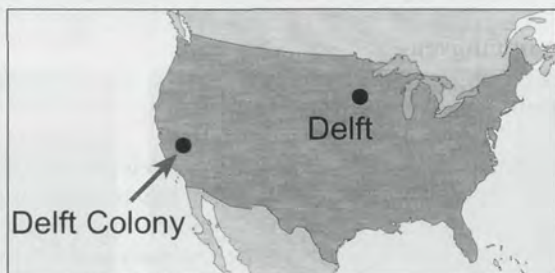
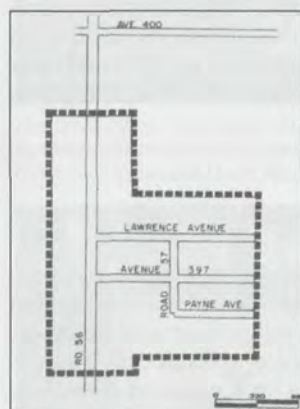
In Californië is een Delft Colony, gelegen in Tulare county ten zuidwesten van Fresno. De 'kolonie' ligt 6 km ten zuiden van Reedley, de eerste en grootste nederzetting van de Mennonieten-Broedergemeente in Californië. De eerste leden van deze gemeente kwamen in 1904 aan uit Kansas en Nebraska. Het was moeilijk om informatie te verkrijgen over het ontstaan van deze nederzetting. Terry Ommen vermeldt (9 mei 2000) dat Delft Colony gesticht was door een zekere 'Henry Barch' (dat zal wel Bartsch moeten zijn), die er per-

celen land verkocht voor een lage maandelijks aflossing, wat heel aantrekkelijk was. In de eerste jaren van deze eeuw was het een kleine gemeenschap, maar nu is het niet veel meer. Zij stuurde me ook het plattegrondje, dat hierbij is afgedrukt. Daniel Lloyd Berry schreef (29 april 2000): "Mijn grootvader, M. Lamb had zo'n 50 jaar geleden een groot deel van Delft Colony in eigendom. Nu is het een klein dorp, niet de moeite van een bezoek waard. Er wonen nu alleen drugshandelaars. De bevolking is iets minder dan 900 [lijkt me overigens wel een beetje veel, PvdK], inclusief honden en katten." De foto is van hem afkomstig.

De berichten over dit derde 'Delft' zijn niet zo gunstig, maar mocht ik ooit min of meer in de buurt komen, dan zal ik er zeker een bezoek aan brengen en wellicht een uitgebreider verslag in dit jaarboek doen.

Het is opmerkelijk dat in het verhaal over de naamgeving Delft gesproken wordt over Jakob Bartsch, die uit Californië was overgekomen. Hij heeft vermoedelijk een aantal boeren overgehaald zich in Californië te vestigen. Een van hen was Johan Baerg, die in 1877 in Minnesota bij het latere Delft geboren was. Deze landverhuizers hebben hun nieuwe nederzetting in Californië kennelijk naar Delft in Minnesota genoemd.

Merle, Pat, and Marilyn Lamb in Delft Colony bij hun huis in aanbouw in Delft Colony, Californië, in 1954 (Foto in bezit van Daniel Lloyd Berry).

Plattegrond van Delft Colony in Californië (Tulare County Historical Society)

Noot en dankwoord

Er zijn nog meer Delft-en op de wereld. In *Delft en de Oostindische Compagnie* (1987) publiceerde ik over het eilandje Delft bij Ceylon, ook noemde ik toen een aantal forten en verdedigingswerken in 'Onze Oost' met de naam Delft. Daarnaast is er ook in Zuid-Afrika nog een plaats met de naam Delft (op 24°30' ZB en 29°10' OL) en heet een van de townships van Kaapstad Delft.

Iedereen die mij in Delft, Minn., en Windom behulpzaam is geweest wil ik hierbij bedanken, en ook mijn collega ir. P.G.M. Mekenkamp die de beide kaartjes voor mij verzorgde.

Bronnen

Brown, John A. *History of Cottonwood and Watonwan Counties, Minnesota: Their People, Industries and Institutions*. Indianapolis, Ind.: Bowen & Co., 1916.

The Centennial History of Cottonwood County, Minnesota. Windom: Cottonwood County Historical Society, 1970. Hierin het hoofdstuk: "Carson Township and Delft Village", blz.108-112.

Goodner, Shirley Shewmake (ed.). *The Mountain Signal* [Website], hierop: *Mena, Arkansas*. on-line <http://www.mtsig.com/mena.htm>, idem *Castle-in-the-Sky, Queen Wilhelmina*, <http://www.mtsig.com/queen.htm>, beide geraadpleegd 14 januari 2001.

Hildebrand, J.J. *Chronologische Zeittafel: 1500 Daten Historischer Ereignisse und Geschehnisse aus der Zeit der Geschichte der Mennoniten Westeuropas, Russlands und Amerikas (...)*. Winnipeg, Canada: [de auteur], 1945.

Rails Across the Prairie: The Story of Pioneer Railroading in Southwestern Minnesota. Westbrook, MN: Sentinel News, 1989.

Snider, Clyde F. *Local Government in Rural America*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1957.

Unruh, A.H. *Die Geschichte der Mennoniten-Bruedergemeinde, 1860-1954*. Hillsboro, Kansas: The General Conference of the Mennonite Brethren Church of North America, 1955.

Atlassen

Plat Book of Cottonwood County, Minnesota, compiled and published by Arthur Gibson. St. Paul, Minn.: The Pioneer Press Company, 1896.

Standard Atlas of Cottonwood County, Minnesota..., compiled and published by Geo. A. Ogle & Co. Chicago, 1909.

Atlas of Cottonwood County, Minnesota... Des Moines, Iowa: Anderson Publishing Co., 1926.

Krantenartikelen

"No One Smokes, Drinks, Dances in Delft," by Gareth Hiebert, *St. Paul Sunday Pioneer Press* 27 November 1960.

"Delft established by the railroad, was named after two Dutch cities," *Mountain Lake Observer*, 10 September 1970.

"Dutch historian makes local Delft visit," by Dave Fjeld, *Cottonwood County Citizen* 5 April 2000.

JACOB KARPER's
**HAYERSTRO
PASTILLES**

(bereid volgens recept)

**Het beste middel tegen verkoudheid,
hoesten en pijn in de borst en keel**

Per 100 gram 150 cent

Drogisterij

J.W. Elsenaar

Hugo de Grootstraat 92

2613 TW Delft

Tel.: 015-2120777

De Meidagen van 1940

Nanne Bosma

De Delftse leraar en schrijver Nanne Bosma (1933-1993) was bijna zeven jaar oud toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Hij woonde in die tijd aan de Koornmarkt alwaar zijn vader een groothandel had in aardappelen en groenten. Desgevraagd heeft hij ruim tien jaar geleden al voor Delfia Batavorum in een korte schets zijn herinneringen aan die roerige meidagen van 1940 op schrift gesteld. Het verslagjaar 2000 is een goede gelegenheid om zijn gedachtenis aan die periode van zestig jaar ervoor te publiceren. De redactie heeft er voor gekozen om de tekst ongewijzigd te laten.

Redactie

Als we het over 'de meidagen' hebben weet iedereen dat het gaat over de korte oorlog in 1940 waar zo'n lange bezetting op volgde.

In de zomer van 1989 was ik twee weken in een badplaats in Frankrijk, daar

Verschillende Duitse vliegtuigen maakten noordlandingen op de autoweg Rotterdam-Den Haag (uit E.H. Brongers, De Slag om de Residentie 1940).

zag je Franse, Nederlandse, Duitse en Engelse kinderen met elkaar spelen. Ondanks taalbarrières lukte dat heel goed. Dan realiseer je je ineens dat in 1990 de oorlog alweer een halve eeuw achter ons ligt en je ziet die Meidagen heel duidelijk voor je. Ik was nog geen zeven jaar, maar aan die wonderlijke voorjaarsdagen bewaar ik fotografisch scherpe herinneringen. Iedereen die het meegemaakt heeft herinnert zich het wonderlijke contrast tussen het uitbundig mooie weer en de gruwelijke realiteit van de oorlog. Voor allen die ouder waren dan ik moet dat nog schrijnender geweest zijn. Er was wel een mobilisatie geweest, maar eigenlijk had niemand in ons land meer een beeld van wat een oorlog echt betekende. Mijn enige herinnering aan de mobilisatie is dat een onderwijzer van onze school in uniform binnenstapte. Dat vond je als zesjarige mooi, verder ben ik een keer op een vliegveld bij Rotterdam geweest, dat was ook wel leuk.

De eerste oorlogsherinnering van de zesjarige is het overvliegen van Duitse oorlogsvliegtuigen, heel laag. Er werd op geschoten en er zijn er heel veel neergehaald, is mij later trots verteld. Mijn ouders wilden niet dat ik ver weg zou gaan. Als er vliegtuigen aankwamen moest je meteen weer naar binnen en op de gracht mocht je maar twee deuren verder. Dat deed je dan.

Op die gracht was al spoedig veel te zien. De hele Koormarkt stond vol met paarden en soldaten, er waren ook kanonnen. De bommen stonden dicht in blad en zo waren ze veilig voor luchtaanvallen. Lezers in 1990 wrijven zich natuurlijk de ogen uit. Kanonnen getrokken door paarden, beschrijf je de tachtigjarige oorlog of heb je het over 1940. Toch is het echt waar, geschut werd nog door paarden getrokken. Er was geen goede slaapplek voor de soldaten. In ons pakhuis werd provisorisch met hekken en stro een kazerne ingericht. Er kwamen elke dag vier grote gamellen eten voor die soldaten. Dat maakte je als zesjarige allemaal van vlakbij mee. Er was ook een post van de vrijwillige brandweer, het huis was vol mensen en er gebeurde heel veel. Toen kwam de slag bij Ypenburg. Daar zijn zware verliezen geleden. Van de vier gamellen eten bleven er die dag twee vol, die mannen waren gewond of dood. Als in een bizarre film is er nog een beeld dat bij die dagen hoort: een man zocht zijn poesje, in mijn herinnering liep hij alle oorlogsdagen dat poesje te zoeken.

Het bombardement van Rotterdam hebben we van verre gezien. Vanuit het zolderraam was de dichte, zwarte rookkolom boven de zuidelijke hemel te zien. Later heb ik de verhalen gehoord, op dat moment wist je niets.

Na een paar dagen was het allemaal voorbij, er werd gecapituleerd. De emoties liepen hoog op, grote mannen huilden. Iemand zei dat hij zich niet meer zou scheren tot de koningin terug zou zijn. Een ander merkte op dat hij dan een lange baard zou krijgen. Hij kreeg helaas maar al te zeer gelijk.

Na de capitulatie liet mijn vader zijn drie zoons de neergeschoten vliegtuigen zien langs de autoweg naar Rotterdam. "Onthoud dit goed," zei hij, "straks zeggen ze dat het niet waar is." Er kwamen Duitse soldaten in de school bij ons op de gracht. We hoorden ze achter het huis, zingend of bevelend. Als

Duitsers elkaar op een bepaalde manier afblaffen is het voor mij nog altijd begin jaren '40.

Het leven kwam weer in een wat normaler ritme, er waren herdenkingen voor de gevallen, er kwamen monumenten. Wij hadden schooltuintjes bij Jaffa, daar heb ik eens bij zo'n herdenking een bosje bloemen van mijn tuintje geplukt en bij het monument gelegd, midden onder de plechtigheid, dat mocht zomaar.

De oorlogsjaren waren mijn lagere schooltijd, het leven ging min of meer gewoon door. Je leerde allerlei oude dingen gebruiken die eigenlijk al uit grootmoeders tijd stamden. Mensen waren vindingrijk, de taal werd verrijkt met woorden als 'bukshag', 'spertijd', 'V is victorie, Duitsland wint op alle fronten'. Die victorie was in de laatste oorlogsjaren vooral een achterwaartse beweging. De hongerwinter bracht het dieptepunt. In onze klas gingen kinderen dood, je moest om de haverklap worden ingeënt tegen allerlei ziekten. In de Choorstraat viel eens een gamel waterige soep van een kar, van alle kanten kwamen mensen aanhollen om met lepels die soep van de straat op te schepen. Dit waren de dingen die je als kind zag en meemaakte.

Het werd vier mei 1945 en iedereen wist dat de capitulatie van de Duitsers getekend zou worden. Die middag liep de Markt vol, om vier uur (als ik het me goed herinner) werd de vlag uitgestoken en die hele menigte zong het Wilhelmus. Zelden is een lied aangrijpender gezongen dan die dag, het was onvergetelijk.

Nu zit je aan het strand en je ziet kinderen spelen van volken die elkaar destijds op leven en dood bevochten en je denkt: "wat jammer dat het zolang geduurd heeft, dit is veel beter."

Welkom bij het Gemeentearchief Delft

Het Gemeentearchief is het documentatiecentrum voor de geschiedenis van Delft. U kunt bij ons terecht voor bijvoorbeeld stamboomonderzoek, voor een oude foto van uw huis of straat, maar ook om in oude kranten na te gaan wat er op een bepaalde dag in Delft gebeurde.

De archieven en collecties zijn openbaar toegankelijk. Tijdens openingsuren kunt u gratis bij ons terecht om onderzoek te doen.

Archieven

Bij het Gemeentearchief berusten de archieven van de gemeentelijke overheid. Het oudste document is het stadsrecht uit 1246, maar we beheren ook moderne stukken zoals twintigste-eeuwse bouwtekeningen, het kadaster, hinderwetvergunningen en de handelingen van de gemeenteraad. Daarnaast hebben particuliere instellingen en personen hun archief aan ons in bewaring gegeven of geschonken. Bij het Gemeentearchief kan het beter worden bewaard en is het beschikbaar voor onderzoek. Zo beheren wij de archieven van kerken, politieke partijen, verenigingen, ziekenhuizen, bedrijven, enzovoorts.

Bibliotheek

De bibliotheek bevat nagenoeg alles wat ooit in druk is verschenen over Delft. Dat varieert van de stadsgeschiedenis van Dirck van Bleyswijck uit de zeventiende eeuw tot het meest recente jaarverslag van de gemeente Delft. Verder bevat de collectie Delftse kranten, vanaf de alleroudste uit de achttiende eeuw tot de allernieuwste van gisteren. Ook periodieken van Delftse instellingen, verenigingen en politieke partijen worden hier bewaard.

Gemeentearchief Delft

Beeld en geluid

De collectie beeld en geluid bevat tienduizenden afbeeldingen van Delft, waaronder foto's, tekeningen, prenten en prentbriefkaarten. U kunt al het beeldmateriaal gratis inzien en als de rechten het toelaten een reproductie bestellen (uiteraard tegen betaling).

Een bijzondere collectie wordt gevormd door de historische films over Delft. Zij worden op video gezet en vertoond in de serie Film van de maand. Aankondigingen vindt u in de plaatselijke pers.

Archiefwinkel

In de Archiefwinkel vindt u publicaties over de geschiedenis van Delft, zoals het straatnamenboek (f 39,50) of de kadastrale atlas van 1832 (f 49,95), maar ook reproducties van het stadsrecht van 1246 (met boek f 25,=), een fraaie gekleurde stadsplattegrond van circa 1700 (f 5,00) en tientallen prentbriefkaarten, onder meer van M.C. Escher (f 1,25 per stuk, tien voor f 10,00). Alle afleveringen van het negentien-delige verzamelwerk Ach Lieve Tijd. 750 jaar Delft en de Delftenaren zijn hier nog te koop.

Internet

Op onze algemene internet-site (www.delft.nl/archief) vindt u actuele informatie, een overzicht van alle archieven en honderden inventarissen. Met de Digitale Stamboom (www.archief.delft.nl) kunt u zoeken in de indexen op de Delftse doop-, trouw- en begraafboeken (1575-1811) en de registers van de burgerlijke stand vanaf 1812 (geboorten tot 1901, huwelijken tot 1926 en overlijdens tot 1951).

Welkom

Het Gemeentearchief is gevestigd in 'Het Wapen van Savoyen', Oude Delft 169, 2611 HB Delft (tel. 015 260 23 41; fax 260 23 55; e-mail archief@delft.nl).

Wij zijn geopend van dinsdag - vrijdag van 9.00 - 17.00 uur, op vrijdag (behalve in juli en augustus) zelfs tot 21.00 uur.

Gemeentearchief Delft

GESCHIEDENIS KOMT TOT LEVEN

**IN HET LEGERMUSEUM DELFT
DE MILITAIRE GESCHIEDENIS VAN
PREHISTORIE TOT NU
TENTOONSTELLINGEN, EVENEMENTEN
KINDERWORKSHOPS, LEZINGEN, FILMS, BIBLIOTHEEK**

**LEGERMUSEUM KORTE GEER 1 DELFT
TELEFOON 015-2150500 WWW.LEGERMUSEUM.NL**

De Le Comteprijs 2000

W.F. Weve

De Le Comteprijs bestaat behalve uit een oorkonde, uit een door de Porceleyne Fles vervaardigd herinneringsbord waarop onder meer de naam van de winnaar wordt vermeld.

In 1999 besloot het bestuur van de Vereniging Delfia Batavorum op initiatief van de heer mr. A.P.A. van Daalen jaarlijks een prijs toe te kennen aan de gene die in het daaraan voorafgaande kalenderjaar "een pand of een terrein in de gemeente Delft heeft verfraaid of heeft doen verfraaien." Die verfraaiing moet zijn geschied op een duurzame, cultureel waardevolle en historisch verantwoorde wijze, in overeenstemming met de doelstellingen van de vereniging. Het begrip 'verfraaien' wordt daarbij in de ruimste zin des woords opgevat en kan bijvoorbeeld bestaan uit de restauratie van een gevel of gevelonderdeel, het plaatsen van een stoephek of het aanbrengen van een gevelsteen of uithangteken. De prijs kreeg de naam 'Le Comteprijs', vernoemd naar Adolf le Comte (1850-1921), docent decoratieve kunst en ornamentleer aan de toenmalige Polytechnische School te Delft. Hij was daarnaast ontwerper bij glasatelier Het Prinsenhof en de eerste directeur van museum Huis Lam-

bert van Meerten. Over het leven en het werk van Adolf Le Comte verscheen in het jaarboek 1999 van Delfia Batavorum een uitgebreid artikel van drs. J.W.L. Hilkhuisen.

Een speciaal daartoe ingestelde 'Commissie Le Comte', bestaande uit drie leden van de vereniging, adviseert het bestuur over de toekenning van de Le Comteprijs. Deze commissie, waarin de heren A.P.A. van Daalen, W.A.G. van Leeuwen en W.F. Weve werden benoemd, draagt ieder jaar maximaal drie genomineerden voor. Het bestuur kiest daaruit de winnaar. De prijs bestaat uit een bord, voor dit doel vervaardigd door N.V. Koninklijke Delftsch Aardewerf fabriek De Porceleyne Fles Anno 1653. Op dat bord worden het jaar van toekenning en de naam van de winnaar vermeld. De winnaar ontvangt tevens een oorkonde waarin de toekenning wordt gemotiveerd.

In de vergaderingen van de Commissie Le Comte zijn in totaal 30 verfraaiingen aan de orde geweest die voor de prijs in 2000 in aanmerking zouden kunnen komen. Ze werden veelal door de actief zoekende commissieleden zelf ingebracht. Op oproepen van het bestuur van Delfia Batavorum in haar convocaten en in de pers hebben zeven personen gereageerd met voorstellen, waarvan er overigens enkele ook door commissieleden waren gesignaleerd. Uit nader onderzoek bleek dat veertien verfraaiingen al vóór 1999 waren voltooid en één in dat jaar nog niet was voltooid. Daardoor moest de helft van de mogelijke nominaties weer afvallen. De commissie constateerde dat men vaak denkt dat iets kortgeleden is gebeurd terwijl dat al meer dan een jaar of soms wel enkele jaren geleden is geweest. Het geeft aan hoe onbetrouwbaar herinneringen soms zijn, maar ook hoe snel de tijd vervliegt. Ook zal hebben meegespeeld dat enkelen hoopten dat met terugwerkende kracht toch nog oudere verfraaiingen beloond konden worden. Het bestuur hield echter vast aan de eis dat alleen verfraaiingen uit 1999 voor de prijs in aanmerking kwamen. Uit de vijftien overgebleven verfraaiingen koos de commissie drie nominaties en gaf bij elk een toelichting.

1ste genomineerde:

P. A. Verveen, Oosteinde 173

Het als rijksmonument beschermde pand Oosteinde 173 is een voor Delft zeer belangrijk monument vanwege de hoge historische waarde. Het is een in ons land uiterst zeldzaam voorbeeld van een laatgotisch woonhuis met decoratieve hoektorentjes. Het dateert in oorsprong van vóór de grote stadsbrand van 1536, mogelijk al van ca. 1450. Het behoort tot de oudste woonhuizen van Delft en is het oudste dat als zodanig nog goed aan de voorgevel herkenbaar is. De gebruiksgeschiedenis voegt een extra historische waarde toe omdat het lange tijd in gebruik is geweest als onderdeel van het complex van de plateelbakkerij De Porceleyne Fles.

Na het vertrek van de Porceleyne Fles vestigden zich andere bedrijven in de gebouwen op het binnenterrein. Dat heeft er helaas toe bijgedragen dat Oosteinde 173 in een uiterst slechte bouwkundige toestand raakte. Vele tientallen jaren stond het bovenhuis leeg. Het was zelfs niet eens meer met een normale trap bereikbaar omdat op de begane grond over de volle breedte een open doorrit voor auto's was gemaakt. Weggewaaide pannen en kapotte ramen zorgden ervoor dat weer en wind, en duiven, vrij toegang tot het interieur hadden. Er restte uiteindelijk eigenlijk niet meer dan een dichtgetimmerd, verzakt, lekkend en inwendig tegen instorten gestut, krot.

De heer Verveen heeft het pand verworven en het vervolgens laten restaureren. Daarbij is veel authentiek materiaal, in gevels, in balklagen en kapconstructie, behouden en zorgvuldig hersteld. Er is afgezien van een reconstructie van de topgevel omdat de vorm daarvan niet meer was te achterhalen. De kap en de achtergevel

kregen wel het bovenste gedeelte, dat in 1948 was verwijderd, weer terug. De ooit dichtgemetselde smalle zoldervensters in de achtergevel werden in ere hersteld. Op de begane grond is een nieuwe pui aangebracht in een stijl die aansluit bij de historische bebouwing aan het Oosteinde. De doornijl, die moest blijven functioneren om woningen en bedrijven op het achterterrein te kunnen bereiken, kon iets worden versmald. Daardoor kon eraan, op ingenieuze wijze een gedeelte van de woning worden gecreëerd, met daarin onder meer een keuken en de trapopgang naar de verdieping.

De restauratie van Oosteinde 173 betekende een grote inspanning van de heer Verveen en met hem ook van zijn architect, de heer T. Remmerswaal en het aannemersbedrijf Gebroeders Mensert BV. Door die inspanning is een zeer belangrijk en zeer zeldzaam Delfts monument van de ondergang gered. (zie ook *Jaarboek Delfia Batavorum* 1998, blz. 121-124).

*Oosteinde 173 toont met zijn boektorentjes nog iets van het oorspronkelijke middeleeuwse karakter. Het zeer verwaarloosde pand werd zorgvuldig hersteld
foto: W.F. Weve).*

2de genomineerde:

Mevrouw C.D. Freie-Prins, voorgevel van Oude Delft 210

Het rijksmonument Oude Delft 210 dateert in opzet uit de zestiende eeuw. De voorgevel is in later tijd, waarschijnlijk rond 1800, gemoderniseerd tot lijstgevel en onder meer voorzien van grote schuifvensters. Het metselwerk van de voorgevel is daarbij in rode baksteenkleur geschilderd en voorzien van geschilderde schijnvoegen. Oude Delft 210 is het enige rijksmonument in Delft waarvan die gevelafwerking expliciet in de redengevende omschrijving in het rijksmonumentenregister wordt vermeld. Alleen al dat gegeven duidt op de bijzondere cultuurhistorische waarde ervan.

Gevelbeschilderingen met schijnvoegen zijn vanaf de Middeleeuwen in meerdere perioden in zwang geweest. Ze werden aangebracht in die gevallen dat men in verf een regelmatiger patroon en een egalere kleur wenste te verkrijgen dan in het eronder liggende 'echte' metselwerk. De geschilderde voegen vallen dan ook niet overal samen met de werkelijke voegen. Het aanbrengen van geschilderde schijnvoegen raakte na ca. 1825 uit de gratie. De liefde voor het 'eerlijke materiaal' kwam daar toen voor in de plaats. Onder invloed van het weer vervaagde de schildering na verloop van jaren, waardoor met name het patroon van de geschilderde schijnvoegen niet of nauwelijks nog was te herkennen. De schijnvoegen werden daardoor vaak niet eens herkend en als dat wel zo was, zeker niet gewaardeerd. Soms liet men de verf verder vervagen tot die verdween. Een enkele keer werd een gevel overgeschilderd, maar dan in een egale rode kleur. In gevallen dat gevels werden hersteld of verhoogd kregen de nieuwe delen ook geen beschildering met voegen meer. Het eventueel weer aanbrengen van geschilderde voegen was behalve uit de mode, ook tijdrovend en duur; een ander argument om er van af te zien. Met schijnvoegen geschilderde gevels zijn daarom nu zeer zeldzaam geworden. Bij het 'opknappen' van gevels verdwijnen tot op de dag vandaag nog steeds historische

De voorgevel van Oude Delft 210 was van een oude afwerking voorzien met een geschilderd voegenpatroon. Bij de reparatie van de gevel is dit weer in ere hersteld (foto: W.F. Weve).

gevelbeschilderingen met schijnvoegen.

De voorgevel van Oude Delft 210 was in een technisch zeer slechte toestand geraakt door inwatering en vorstschade. Het voegwerk en de bakstenen waren plaatselijk verpulverd. Grondig herstel van de gevel was noodzakelijk. Mevrouw Freie heeft de voorgevel op voorbeeldige wijze laten herstellen. Allereerst is het metselwerk zelf zorgvuldig hersteld door het Delftse aannemersbedrijf Naaborg, in samenwerking met het Naaldwijkse voegersbedrijf Karel Kamp BV, waarna er opnieuw een rode verflaag op is aangebracht die ook weer werd voorzien van een geschilderd voegenpatroon. Met de oude vervaagde afwerking als uitgangspunt heeft schildersbedrijf Dam uit Schipluiden een nieuw voegenpatroon aangebracht. Nadat enkele proefstukken waren opgezet en beoordeeld, is een zo goed mogelijke reconstructie in vorm en in kleur van het geschilderde voegwerk gemaakt. Voor velen zal het een verrassing zijn een dergelijke gevel te zien. Wellicht is het een voorbeeld om de in Delft nog weinig voorkomende andere beschilderingen met voegenpatronen op een zo zorgvuldige manier te behandelen.

3de genomineerde:

F. Spies, toegangshek van de boerderij Schieweg 146

De Delftse binnenstad kent vele honderden beschermde monumenten. Er zijn evenwel binnen de Delftse gemeentegrenzen ook monumenten buiten de binnenstad, die door hun ligging niet de aandacht krijgen die ze eigenlijk verdienen.

De als rijksmonument beschermde boerderij Hoof-Bosch, Schieweg 146, kreeg zijn huidige vorm in 1703. De naam Hoof-Bosch kreeg de boerderij omstreeks 1800 toen er het fraaie, nog steeds bestaande smeedijzeren toegangshek voor werd geplaatst. Dat hek was waarschijnlijk zo'n 100 jaar eerder vervaardigd en bevond zich aanvankelijk bij de buitenplaats Hoof-Bosch nabij De Lier. Het hek is geplaatst op een vaste brug over de sloot langs de Schieweg, en sluit het erf van de weg af. Het bestaat uit twee vaste pijlers bestaande uit smeedwerk, met daartussen twee draaibare 'vleugels'. De pijlers hebben aan de buitenzijde sierlijk gebogen zijvleugels die niet alleen decoratief zijn maar ook de 'langsklimbaarheid' bemoeilijken en die daartoe zijn voorzien van scherp gepunte Franse lelies. Bovenin de twee pijlers is respectievelijk HOOF en BOSCH te lezen. De hekpijlers zijn gefundeerd in grote natuurstenen blokken. Deze springen aan de buitenzijde uit buiten het bruggenhoofd waar het hek op is geplaatst en zijn voorzien van een geprofileerd einde. De smeedijzeren brugleuningen sluiten op de hekpijlers aan. De boerderij en het hek zijn afgebeeld op twee fraaie aquarellen die architect J. Verheul Dzn. in 1930 maakte en die hij opnam in zijn boek *Merkwaardige Oude Bouwwerken aan het Jaagpad van Overschie naar Delft* (1933).

In de loop der tijd raakte het hek in een steeds slechtere toestand. Door roestvorming gingen ijzeren delen verloren. Andere delen raakten beschadigd en

De boerderij Schieweg 146 dankt zijn naam aan het monumentale smeedijzeren hek met de naam 'Hoof Bosch'. Het vermoedelijk 300 jaar oude hek was in de loop der tijd sterk aangetast. Het is geheel hersteld en weer goed bruikbaar gemaakt. De eigenaar, de heer F. Spies ontving daarvoor de Le Comteprijs (foto: W.F. Weve).

werden op minder oordeelkundige wijze hersteld. De draaipunten en het slot waren zo sterk uitgesleten en anderszins aangetast dat het hek niet goed meer bruikbaar was. De natuurstenen fundamenteën waren verzakt en bovendien gebarsten en gebroken door sterke roestvorming van de onderdelen van de hekpijlers.

De heer Spies heeft de boerderij enige jaren geleden verworven en vervolgens op zorgvuldige wijze laten restaureren. In 1999 heeft hij het toegangshek laten restaureren door smid T. Akkermans, aan de Kandelaarweg te Rotterdam, even buiten Delft. Deze heeft de ontbrekende en de ooit op onjuiste wijze herstelde delen gereconstrueerd. De draaipunten zijn nu van staal. De Delftse firma Schols en 't Hart leverde nieuwe hardstenen fundamentblokken. Door de restauratie is een zeldzaam en fraai historisch toegangshek weer in volle glorie te aanschouwen. Kosten noch moeite zijn gespaard om tot een zo goed mogelijke restauratie te komen. Het hek vormt samen met de reeds gerestaureerde boerderij een bijzonder ensemble in een landelijke omgeving.

De toekenning van de eerste Le Comteprijs

De Commissie Le Comte kon vrij gemakkelijk tot een unanieme keuze van de drie genomineerden komen. De verfraaiingen verschilden onderling sterk van karakter, maar elke daarvan zou een eventuele prijs ten volle toekomen. De commissie was zich overigens wel bewust dat het zeer moeilijk zou zijn om uit de drie genomineerden een winnaar aan te wijzen. Het is het verenigingsbestuur toch gelukt een winnaar aan te wijzen. Dat werd F. Spies voor de restauratie van het monumentale toegangshek van de boerderij Hoof-Bosch. Tijdens de jaarvergadering op 23 mei 2000 reikte voorzitter W. Aalbers de eerste Le Comteprijs aan de trotse winnaar uit.

Delfiana

Max van Noort

Delftsche Slaoliekist

Dit bijzondere houten kistje van de toenmalige Nederlandsche Oliefabriek kwam bij het Haagse Venduehuis der Notarissen op 22 maart 2000 onder de hamer. Het kistje, bestemd voor de verpakking van flessen slaolie, is bedrukt met een zogenoemde houtdruk uit circa 1900 van de hand van de Haagse kunstenaar Theo van Hoytema (1863-1917). Een soortgelijk exemplaar is nog te vinden in het Gemeentemuseum van Den Haag.

De Nederlandsche Oliefabriek, de voorloper van Calvé-Delft, heeft in die tijd meer kunstenaars aan het werk gezet. Zo ontwierp Jan Toorop (1858-1928) in 1894 zijn bekende affiche als reclamemateriaal voor Delftse slaolie [zie hiervoor ook *Jaarboek Delfia Batavorum* 1996, blz. 102].

Het kistje was getaxeerd op 500 tot 700 gulden, maar voor die prijs waren er geen kopers.

Delftsche Courant 18 maart 2000

Belangrijke collectie Delfts aardewerk

Bij veilinghuis Sotheby's in Amsterdam werd op 19 september 2000 een opmerkelijke collectie Delfts aardewerk geveild die voornamelijk door een particuliere verzamelaar was ingebracht.

Het hoogste bod tijdens de veiling werd gedaan op een groen terrinsetje met twee gele duifjes er op. De geschatte opbrengst was twaalf tot vijftienduizend gulden, maar de hamer viel pas bij f 82.000. Inclusief 21% veilingkosten is dat bijna

een ton. Niet altijd werd de geschatte opbrengst gehaald. De waarde van een elegant 18de-eeuws polychroom beschilderd Delfts figuurtje, voorstellende Cleopatra, werd door het veilinghuis geschat op twintig tot dertigduizend gulden. De veilingmeester kreeg echter na f 18.150 geen hoger bod. De god van de wijn lag daarentegen weer wel goed in de markt. Een Bacchus fontein-kruik, waar de in donkerblauw en groene jas gehulde drinkebroer schrijlings is gezeten op een wijnvat, ging met een taxatiewaarde van 20.000 tot 30.000 gulden uiteindelijk van de hand voor 52.000 gulden.

Delftsche Courant 18 en 20 september 2000

Gipsreliëf van Jan J. Schoonhoven

Bij een veiling van moderne en hedendaagse kunst bij het Amsterdamse Sotheby's kwamen op 6 december 2000 enkele werken van de Delftse kunstenaar Jan J. Schoonhoven (1914-1994) onder de hamer. Aan het begin van de jaren zestig vormde hij samen met Armando, Kees van Bohemen, Jan Henderikse en Henk Peeters de Nederlandse Informele Groep. Zij braken met de figuratieve en abstracte kunst en experimenteerden met nieuwe materialen. Koningin Beatrix, die in het Stedelijk Museum van Amsterdam een tentoonstelling met Nederlandse kunst na 1945 mocht inrichten, bleek ook

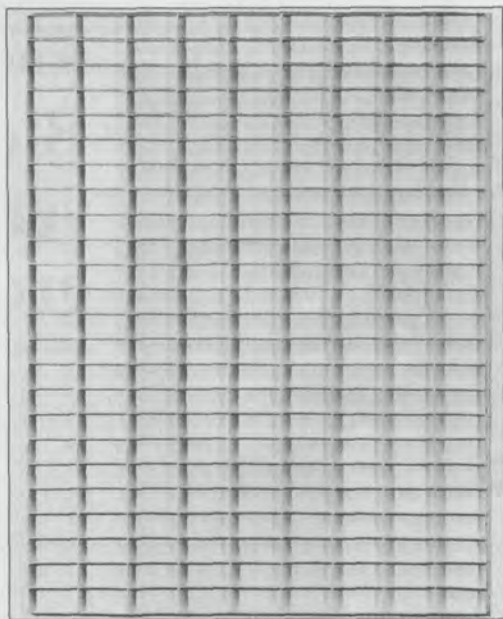

FOTO SOTHEBY'S AMSTERDAM

grote waardering te hebben voor het werk van onze stadgenoot; diverse werken van hem waren er te vinden. Directeur Rudi Fuchs: "Je ziet duidelijk dat Jan Schoonhoven een van haar favorieten is, dat was iemand wiens hand je nog in zijn werk kunt ontdekken. Die trilling in het oppervlak, daar houdt ze van".

Een van de geveilde kunstwerken betrof een gipsreliëf van 126 bij 96 centimeter met een taxatiewaarde van 70.000 tot 90.000 gulden. Een Nederlandse verzamelaar verwierf het werk voor f 144.000.

Delftsche Courant 4 en 12 december 2000

Een olieverf van Pieter van Ruijven

Tijdens de jaarlijkse internationale kunstbeurs TEFAF in Maastricht was een opvallend olieverf van de hand van Delftenaar Pieter van Ruijven (1651-1716) bij de Amsterdamse kunsthandel Schlichte Bergen te bewonderen. Het gesigeneerde kunstwerk, dat nog in de originele lijst zit, meet 79 bij 103 centimeter en draagt de titel 'Apollo en Isse'. Het doek is vervaardigd tussen 1690 en 1700 en is afkomstig uit een particuliere collectie uit Zwitserland.

Zonnegod Apollo heeft zich verkleed als herder om een herderinnetje te verleiden. Amor, links op het schilderij, geeft dat aan met de pijl op de vrouwenborst. Maar de putto, rechts op het schilderij, die een masker voor zijn gezicht houdt, waarschuwt: pas op, hij speelt toneel. Van Pieter van Ruijven zijn slechts enkele portretschilderijen bekend. Dat rechtvaardigt wellicht de vraagprijs van 185.000 gulden.

Delftsche Courant 18 maart 2000

Sint Agathaplein

Bij veilinghuis Christie's te Amsterdam werd in de eerste week van maart 2000 een kleurrijk doek van de Veluwse kunstenaar Ben Vieggers (1886-1947) geveild voor 10.800 gulden bij een taxatie van f 6000 tot f 8000. Het betreft een zonnig beeld van het St. Agathaplein met de doorgang naar de Oude Delft. Het schilderij heeft een afmeting van 56 bij 75 centimeter en is in de jaren

twintig vervaardigd. Viegers is geboren en getogen in Den Haag en schilderde aanvankelijk in de trant van de Haagse School. "Maar daarbij moet wel worden opgemerkt dat Viegers veel kleurrijker dan de Haagse School werkte", zei een expert van Christie's. "Zijn werken zijn veel luministischer. De meeste Haagse Scholers hadden een veel ingetogener palet". In 1938 verhuisde hij naar Nunspeet alwaar hij de christelijke bevolking aldaar regelmatig schokeerde met boude uitspraken, onder andere over de paus. Bij zijn dood weigerde de pastoor hem als katholiek in gewijde aarde te begraven; een naamloos graf was zijn deel. Op 10 maart 2000 kwam daar een eind aan en op de uit Zweeds graniet gehakte steen staat boven Viegers handtekening de volgende tekst: 'Zoals ik ben – Zoals ik was – Zoals ik word'.

Delftsche Courant 9 maart 2000

Gezicht op Delft

Voor de schilderijenveiling van Christie's op 18 april 2000 stond ook een Delfts stadsgezicht van Johannes Christiaan Klinkenberg (1852-1924) in de catalogus met een getaxeerde waarde van 70.000 tot 90.000 gulden.

Op het doek van 39,5 bij 47 centimeter zijn de Nieuwe Kerk, de toren van het stadhuis en de Rietveldse toren met bijbehorende brug te zien. De molen op de voorgrond en de daaromheen gegroepede huizen zijn verzonnen. Het invullen van stadstaferelen met fantasiegebouwen of met afbeeldingen van panden die elders staan kwam vaker voor, ook bij Klinkenberg. Hij hanteerde een zonnig palet. Zijn tijdgenoten van de Haagse School hadden even-

wel de grijze en grauwe tinten van het Hollands landschap tot norm verheven. Door zijn kleurige schilderwijze werd hij lange tijd uit de kunsthistorische boeken gehouden. Men vond hem saai en niet echt genoeg. Zelf leed hij niet al te zeer onder deze kritiek. Hij werd namelijk tijdens zijn leven al riant betaald voor zijn werken. Rond 1880 kreeg hij soms tweeduizend gulden voor een schilderij, wat toen meer was dan een half jaarsalaris.

Het onderhavige schilderij heeft de veilingdag niet gehaald. Desgevraagd werd medegedeeld dat mogelijk een eigendoms kwestie hieraan ten grondslag lag. Anders gezegd: het schilderij is kennelijk ooit ontvreemd en dook nu op bij de veiling.

Delftsche Courant 10 en 21 april 2000

Goede prijs voor Delftse meesters

Bij het veilinghuis Sotheby's in Amsterdam kwamen op 7 november 2000 twee schilderijen van Delftse meesterschilders uit de zeventiende eeuw aan bod. Het ging om een werk van de schilder Cornelis Jacobsz. Delff (1571-1643) en een paneel van Anthonie Palamedesz. (1601-1673).

Het 'keukenstuk' van Delff met daarop een keukenmeid en een pluimveeverkoper is een tweede ongesigeneerde versie van het schilderij dat zich in het Amsterdamse Rijksmuseum bevindt. Volgens de expert van het veilinghuis toont dat werk dezelfde solide uitvoering van de figuren. Ook is de werking van licht en schaduw zeer karakteristiek voor het werk van Delff.

Het paneel van Anthonie Palamedesz. is geschilderd in de jaren zestig van de 17e eeuw toen hij een aantal van deze composities met een elegant gezelschap in een woonvertrek maakte. Palamedesz. werd op eenentwintigjarige leeftijd als meesterschilder ingeschreven bij het Delftse Sint Lucasgilde. Hij speelde hier een vooraanstaande rol in het kunstenaarsmilieu. Tijdens zijn le-

ven werd hij maar liefst zevenmaal tot hoofdman van Sint Lucasgilde gekozen. In 1672 en 1673 vervulde hij deze functie samen met Johannes Vermeer (1632-1675).

Beide olieverven waren getaxeerd op 60.000 tot 80.000 gulden en verwisselden uiteindelijk van eigenaar voor 90.000 gulden.

Delftsche Courant 4 mei, 4 en 8 november 2000

Aquarel van Isaac van Ketweg

Het Gemeentearchief heeft tijdens een veiling in het oude stadhuis van Den Haag de hand weten te leggen op een unieke aquarel van Isaac van Ketweg (1732-1787). Aanvankelijk dacht men dat 'De liefdespoort te Delft' was geschilderd bij de Spooringsel, waar vroeger toegangshekken tot de stad stonden. Met behulp van een uv-lamp kwam een tekst op de achterzijde van het werk te voorschijn. 'Eenige blekerijen aan de Rotterdammerspoort te Delft' viel er te lezen. Aan de rechterzijde van de aquarel is vaag een molen te zien die midden in de Wippolder en ten oosten van de Delfgauwseweg zou hebben gestaan. De gebouwen zijn bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal vooralsnog onbekend.

Delftse Post 22 december 2000; Delftsche Courant 27 december 2000

Kartons en ontwerpen van Willem van Konijnenburg

Een collectie van 34 ontwerptekeningen en schetsen van de glas-in-loodramen van de Nieuwe Kerk is terug in Delfts bezit. Het Gemeentearchief heeft de unieke verzameling aangekocht.

Het gaat hier om ontwerpen van de Haagse kunstenaar Willem van Konijnenburg (1868-1943). Hij ontwierp in 1923 het grote Wilhelminaraam in de Nieuwe Kerk en daarna nog eens tien ramen voor het koor. Van Konijnenburg was in de periode voor de Tweede Wereldoorlog een gevierd kunstenaar. Na de oorlog was hij minder in trek. Zijn werk werd afgedaan als achterhaald en ouderwets. De collectie werd gekocht van dé Van Konijnenburgkennner Mieke Rijnders, die opmerkt dat kartons (sjablonen) en ontwerpen destijds niet werden beschouwd als kunst maar als werkmateriaal in het atelier. "Het is eigenlijk toeval dat ze bij elkaar zijn gebleven".

Rijnders hoopt dat de collectie bij gelegenheid in de Nieuwe Kerk kan worden getoond. Zij zou dat een uniek huldeblijk voor een uniek artiest vinden.

Delftsche Courant 5 en 12 augustus 2000

Stijlvol wonen

door binnenhuisadvies

*Tapijt, parket, vinyl, marmer, gordijnen,
behang, binnenverwarming, slaapecomfort.*

INTERIEUR DECOR

Binnenwatersloot 9 - 13

Delft tel. 015 - 214 19 90

Nieuwe straatnamen in Delft 2000

Peter van der Krogt

Gedurende het jaar 2000 is er in het Delftse straatnamenbeeld weinig spectaculairs gebeurd: twee kleine straatnaamwijzingen en één nieuwe straat in het bedrijventerrein Schieweg-Zuid. Het aantal nieuwe namen is nog wat vergroot door het geven van namen aan een aantal nog aan te leggen fietspaden in het Delftse gedeelte van Midden-Delfland. Deze paden hebben alle lokale en/of historische namen gekregen.

In mei 2000 verscheen van de hand van schrijver dezes het boek *Straatnamen van Delft: Verklaring van de namen van straten en buurten, grachten en bruggen*. Dit 312 bladzijden tellende, rijk geïllustreerde boek is uitgegeven door en uitsluitend verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Oude Delft 169.

Broertjespad

Abtswoude (2600)

RbSl. 30 november 2000

Genoemd naar de Broertjes Tient en het Broertjes Blok, die op de kaart van Delfland door Nicolaas Cruquius (1712) aan weerszijden van het Abtswoude vermeld staan. Deze namen hangen vrijwel zeker samen met kloosterbezit ('broertjes' > (klooster)broeders).

Cameretten

Binnenstad (1104) Centrum

RbSl. 30 november 2000, naamswijziging van Camaretten, vermeld in 1363 als Op die Cameretten; bevestigd rbSl. 30 januari 1997

Aan dit pleintje stonden in 1338 de vier 'cameren' voor het Wollen Wanhuis. In deze 'cameren', dreven de Lombarden hun bankzaken. Omdat de Lombarden uit Noord-Italië afkomstig zijn kregen hun 'cameren' wellicht de Italiaanse verkleiningsuitgang en ontstond de naam 'cameretten'. De bankiers vertrokken van deze plaats in 1474. De naam Cameretten bleef echter behouden.

In 1976 viel het een fotograaf op, dat de twee straatnaamborden aan dit pleintje een verschillende spelling toonden: Cameretten en Camaretten. Op 28 april 1976 verschenen beide borden op foto's in de *Delftsche Courant*. De dag daarop bleek, dat men het historisch gezien juiste bordje met Cameretten vervangen had door één met Camaretten!

In 1997 vond de raad het noodzakelijk om alle, niet officieel vastgestelde namen in één keer vast te stellen. Op advies van de Commissie voor de Straatnaamgeving is toen van al deze straten de spelling zoals die op het straatnaambord stond als de officiële spelling vastgesteld; ook indien deze spelling

Twee verschillende spellingen van één naam. Bovenste twee foto's uit de Delftsche Courant van 28 april 1976; onder het huidige bord (foto: René van der Krogt).

historisch gezien niet juist was (zoals bij 'Camarettten', maar bijvoorbeeld ook bij de Jacob Gerritstraat, die met een dubbele 's' gespeld zou moeten worden omdat ze naar Jacob Gerrits genoemd is). Vanaf 30 januari 1997 was dus de naam 'Camarettten' - met een a in de tweede lettergreep - definitief.

Echter, de naam Cameretten - met een e in de tweede lettergreep - had landelijke bekendheid gekregen. In 1966 werd in het gebouw de Koornbeurs aan de Cameretten (althoewel het postadres Voldersgracht 1 is) door de jongerenvereniging SSR en de SSRD-Delft een cabaretfestival georganiseerd, dat de naam Camerettenfestival kreeg. De overeenkomst tussen 'cabaret' en 'cameretten' zal hierbij zeker een rol gespeeld hebben. Twintig jaar lang werd dit festival jaarlijks in de Koornbeurs georganiseerd, onder beheer van de Stichting Cameretten. Het festival werd echter te groot en werd in 1986 verplaatst naar Rotterdam. Omdat in 2000 het festival 35 jaar bestond besloot de Stichting Cameretten op uitnodiging van o.j.v. de Koornbeurs (de rechtsopvolger van SSR en SSRD-Delft) een selectieronde te houden op de oude stek aan de Cameretten. Van de gelegenheid wil-

den de organisatoren gebruik maken om nog eens te benadrukken dat de naam van het festival is ontleend aan de naam van het Delftse pleintje, iets wat in cabaretesk Nederland tamelijk onbekend was. Helaas moest men constateren dat de naam van het pleintje inmiddels Camaretten was. Vandaar dat er in de zomer 2000 een verzoek van o.j.v. de Koornbeurs en stichting Camaretten bij de wethouder binnen kwam om de oude spelling in ere te herstellen. Daar was natuurlijk geen bezwaar tegen en reeds tijdens de voorronde op 14 september (dus maanden vóór het raadsbesluit) hingen er aan het pleintje weer straatnaamborden met de naam zoals die vanouds was.

Derde Wereldpad

Abtswoude (2600)

Rbsl. 30 november 2000

Pad in het verlengde van de Derde Werelddreef.

Dynamoweg

Schieweg (2703) Bedrijventerrein Schieweg-Zuid

Rbsl. 30 november 2000

Nabij de Turbineweg is een bedrijvenpark voor starters gebouwd. In verband met het aantal huisnummers was het gewenst deze zijtak een nieuwe straatnaam te geven. Omdat de naam Turbineweg met energieopwekking te maken heeft, is een naam in die richting gezocht.

Hoofboschpad

Abtswoude/Schieweg-Polder (2600/2704)

Rbsl. 30 november 2000

Hoofboschtunnel

Abtswoude/Schieweg-Polder (2600/2704)

Rbsl. 30 november 2000

Hoofbosch is de naam van een boerderij aan de Schieweg. (Zie ook blz. 185-186 in dit jaarboek).

Jan Joostenplein

Vrijenban (1207) Heilige Land

Rbsl. 28 oktober 1999, vastgesteld als Jan Joostenhof; naamswijziging: 24 februari 2000

Zie het vorige jaarboek of *Straatnamen van Delft*.

Libanonpad

Abtswoude (2600)

Rbsl. 30 november 2000

Pad in het verlengde van de Libanonstraat.

Nieuwe Mantjeskade

Abtswoude (2600)

Rbsl. 30 november 2000

Hoewel de naam Mantjeskade op 25 februari 1999 officieel bevestigd is (zie Jaarboek 1999 of *Straatnamen van Delft*), vond de straatnaamcommissie het, om de naam des te zekerder te bewaren, nuttig het fietspad enige honderden meters ten noorden ervan de naam "Nieuwe Mantjeskade" te geven. Het feit dat het pad niet direct een kade is, was in dit geval niet echt een bezwaar.

Overslagpad

Ruiven (2902) Ackersdijk

Rbsl. 30 november 2000

Dit pad loopt door de Ackerdijkse polder en begint bij de Overslag Molensloot.

Sint Maartensrechtpad

Abtswoude (2600)

Rbsl. 30 november 2000

Sint Maartensrecht was een heerlijkheid, die bestond uit een langgerekte strook land tussen Schipluiden (dorp) en de Schie, iets noordelijker dan de plaats waar het pad loopt. Begin 19de eeuw behoorde het tot de gemeente Sint-Maartensrecht-en-Dorppolder, die later bij Schipluiden gevoegd is.

Vlakoverpad

Schieweg (2704) Schieweg-Polder

Rbsl. 30 november 2000

Vlakover is de naam van een boerderij aan de Schieweg. De naam heeft wellicht te maken met het feit, dat de boerderij aan de overzijde van de Overslagmolen ligt.

Vockestaertpad

Abtswoude (2600)

Rbsl. 30 november 2000

De kaart van Delfland van Nicolaas Cruquius (1712) vermeldt de naam 'Hoefslach Vockestaert' tussen de Mantjeskade en de Papsouwse Zuidmolensloot. De naam 'Vockestaert' kwam al in de 16de eeuw voor aan het Abtswoude tussen Kethel en Delft direct ten noorden van de kruising van het Abtswoude met de Mantjeskade.

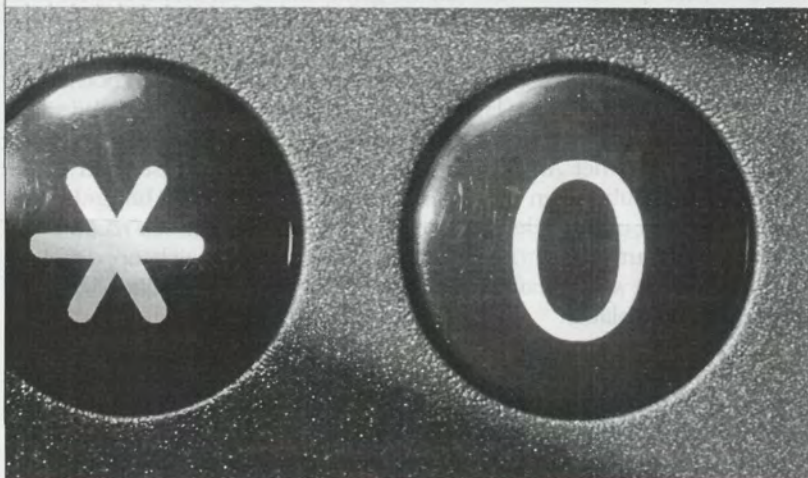
De huidige Polder Vockestaert is in 1971 ontstaan door samenvoeging van vier polders, nl. de Holierhoekse- en Zouteveense polder, de Kerkpolder, de Lage Abtswoudsche polder en de Noord-Kethelpolder.

Onofficiële naam

In *Nu & Dan*, het personeelsblad van de gemeente Delft, stond in mei 2000 een artikeltje over de vernoeming van een van de paden op het gerenoveerde sportpark Biesland naar Antoon van Vugt. Van Vugt gaf 25 jaar lang, tot zijn overlijden in 1998, leiding aan de buitendienst groen van de (voormalige) dienst Stadsontwikkeling. In de laatste jaren was hij nauw betrokken bij sportpark Biesland. Zijn inzet was voor de Stichting Sportpark Biesland aanleiding om hem te eren met het Antoon van Vugtpad, het belangrijkste pad in het sportpark dat alle clubhuizen met elkaar verbindt.

Het betreft hier een onofficiële naam, dat wil zeggen dat het een naam is gegeven door een particuliere organisatie aan een pad dat zich op de eigen grond bevindt. Het straatnaambord is dan ook van een afwijkende kleur: groen in plaats van blauw.

DAG EN NACHT SERVICE

Energie Delfland N.V.

Bezoekadres:
Energieweg 20, Delft
(werkdagen tussen
8 en 's middags 4 uur)
Postadres:
Postbus 516
2600 AM Delft
Telefoonnummer voor
alle overige zaken:
(015) 251 41 31
Fax: (015) 262 19 85

Energie Delfland

Onze klanten zijn ons veel waard. We besteden dus alle aandacht aan de ongestoorde levering van gas, elektriciteit, water (alleen in Delft), warmte en CO₂. We geven u graag een deskundig advies en zorgen ervoor dat we telefonisch goed bereikbaar zijn voor al uw energiezaken.

Klantenservice Algemeen
ma-vr van 8 tot 8: gratis **0800-1978**.

Afdeling Zakelijke Markt
ma-vr van 8 tot 8: **(015) 251 46 16**.

Voor storingen 7 dagen per week,
24 uur per dag: gratis **0800-1975**.

ENERGIE DELFLAND LEVERT HET.

Publicaties van de Historische Vereniging Delfia Batavorum 1970-1999

H.W. van Leeuwen

A. Serie-uitgaven

1. **1970** *Burgers van Delft*. [Catalogus van de] Tentoonstelling ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van het Genootschap Delfia Batavorum. Delft: Museum 'Het Prinsenhof', 1970. Index. 79 blz.
2. **1975** *De Kartuziers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum*. [9 artikelen van 13 auteurs] Opgedragen aan mr. H.J.J.Scholtens. Delft: Elmar, 1975. Index. 263 blz.
3. **1977** C.D.Goudappel. *Delftse historische sprokkelingen: Grepen uit de geschiedenis van Delft en omstreken*. [Bundeling van 22 eerder verschenen artikelen]. Delft: Elmar, 1977. 163 blz.
4. **1978** Ellen van Olst en Harry Boekwijt. *Delftse windmolens, van de 13e eeuw tot heden*. Amsterdam: Rodopi, 1978. 88 blz. ISBN 90 6203 592 2.
5. **1979** H.L.Houtzager. *Medicyns, Vroedwyfs en Chirurgyns: Schets van de gezondheidszorg in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16e en 17e eeuw*. Amsterdam: Rodopi, 1979. Index. 133 blz. ISBN 90 6203 521 3.
6. **1981a** D.P.Oosterbaan. *De Nieuwe Kerk te Delft*. [Eerder verschenen bij W.Gaade N.V., Delft, 1954]. Delft: Genootschap Delfia Batavorum, 1981. 32 blz.
7. **1981b** B.A.Vermaseren, m.m.v. M.L. Buschkens-Dijkgraaf. *Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk, 1433-1574: Een vrucht van de Moderne Devotie*. Pijnacker: Dutch Efficiency Bureau, 1981. Index. 241 blz. ISBN 90 6231 092 3.
8. **1982a** *Van Leeuwenboek herdacht: Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium georganiseerd ter gelegenheid van de herdenking van de 350ste geboortedag van Antoni van Leeuwenhoek*. [5 artikelen van 5 auteurs] Amsterdam: Rodopi, 1982. Index. 92 blz. ISBN 906 2037 764 X.
9. **1982b** F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden. *De Delftse Rederijkers 'Wy rapen gheneucht'*. Amsterdam: Huis aan de drie grachten, 1982. Index. 172 blz. ISBN 90 6388 301 3.
10. **1983** Nanne Bosma. *Balthazar Gerards, moordenaar en martelaar*. Amsterdam: Rodopi, 1983. 116 blz. ISBN 90 6203 635 X.
11. **1984** Hildebrand. *De Familie Stastok: Een verhaal uit de Camera Obscura naar de eerste druk*, ingeleid door Peter van Zonneveld, met tekeningen van Hans Houtzager. Amsterdam: Rodopi, 1984. 107 blz. ISBN 90 6203 796 8.
12. **1985** *Facetten van Delft: Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935-1985*. [26 artikelen van 28 auteurs] Amsterdam: Rodopi, 1985. 452 blz. ISBN 90 6203 887 5.
13. **1986** *Pennevruchten uit Delfts historie*. [7 artikelen van 7 auteurs] Amsterdam: Rodopi, 1986. 114 blz. ISBN 90 6203 539 6.
14. **1987** *Delft en de Oostindische Compagnie*. [12 artikelen van 10 auteurs] Amsterdam:

- Rodopi, 1987. Index. 221 blz. ISBN 90 6203 939 1
15. **1988** *Kruit en krijg: Delft als bakermat van het Prins Maurits Laboratorium TNO*. [12 artikelen van 12 auteurs] Opgedragen aan dr. A.J.J.Ooms. Amsterdam: Rodopi, 1988. Index. 237 blz. ISBN 90 5183 014 9
16. **1990** *Delft wordt modern: Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. [9 artikelen van 11 auteurs]. Delft (Genootschap Delfia Batavorum), 1990. 140 blz. ISBN 90 9003 925 2

B. Jaarboeken

- 1-4 (1991-1994): Genootschap D.B.
5-6 (1995-1996): Historisch Genootschap D.B.
7-9 (1997-1999): Historische Vereniging D.B.
Alle delen bevatten een index.
ISSN 0927-409X.

1. [Eerste] Jaarboek **1991**. Delft, 1992. 144 blz. [8 artikelen van 8 auteurs, plus 2 eerder verschenen krantenartikelen, met vaste rubrieken: jaarverslag, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan H.W. van Leeuwen.
2. [Tweedel] Jaarboek **1992**. Delft, 1993. 180 blz. [10 artikelen van 11 auteurs, plus een eerder verschenen krantenartikel, met vaste rubrieken: jaarverslag, verschenen publicaties, gemeente bestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan ir. H.H. Vos en mw. W.M. Vos-de Koning.
3. [Derdel] Jaarboek **1993**. Delft, 1994. 112 blz. [7 artikelen van 7 auteurs, plus 2 eerder verschenen krantenartikelen, met vaste rubrieken: jaarverslag, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan drs. A.J.H. Rozemond.
4. [Vierdel] Jaarboek **1994**. Delft, 1995. 146 blz. [8 artikelen van 9 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan A.C.Kleyweg.
5. [Vijfdel] Jaarboek **1995**. Delft, 1996. 139 blz. [6 artikelen van 7 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, Delftse topografie e.a. op de veiling, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan J. Grakist.
6. [Zesdel] Jaarboek **1996**. Delft, 1997. 163 blz. [13 artikelen van 13 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, Delftse topografie e.a. op de veiling, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan mr. H.V. van Walsum.
7. Zevende Jaarboek **1997**. Delft, 1998. 184 blz. [12 artikelen van 12 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, Delfiana, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan ir. W.F. Weve.
8. Achtste Jaarboek **1998**. Delft, 1999. 176 blz. [8 artikelen van 8 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, Delfiana, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen.
9. Negende Jaarboek **1999**. Delft, 2000. 158 blz. [9 artikelen van 9 auteurs, met vaste rubrieken: jaarverslag, Delfiana, verschenen publicaties, gemeentebestuur, Delftse bevolking] Opgedragen aan mw. Trude Gerritsma.

Alfabetische index op auteur of titel van artikel of monografie

- Akker, D. van den. Hippolytus in Delft. 1991, 15-24
- Altena, P.S.I. Schandaal in Delft: List en leugen in 'De Delfsche Juffer'(1758). 1997, 59-71
- Annema, W. Het Oostindisch huis te Delft. 1987, 119-132
- Het Zeemagazijn te Delfshaven. 1987, 151-169
- Arkesteijn, N.L.M. Delftse vroedschapspenningen. 1985, 33-52
- De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters. 1991, 55-66
- Baartmans, J.J.M. Een 'Echt Verhaal' van Gerrit Paape. 1993, 59-69
- Belinfante, M. Daniël Kok, een leven in dienst van het vaderland. 1992, 127-131
- Bemelmans, H.J. Zie Nieuwmeijer, G.G.
- Biesboer, P. Een altaarvleugel met twee evangelisten. 1975, 121-126
- Boekwijt, H. Zie E. van Olst
- Boheemen, F.C. van & Th.C.J. van der Heijden. De Delftse Rederijkers 'Wy rapen ghe-
neucht'. 1982b, 1-172
- De Delfsche Broertgens-Kermis. 1985, 53-78
- Bollerey, F. Agenatapark: ein prosperierendes Unternehmen und ein mustergültiges Fa-
brikdorf. 1990, 61-76
- Boo-Spaargaren, M.Y. de. Martinus Willem Beijerinck, een geniale grimbeer. 1996, 83-90
- Bosma, N. Balthazar Gerards, moordenaar en martelaar. 1983, 1-116
- Bottema, J.C. Beurtever en stoomboot tussen Delft en Rotterdam. 1986, 9-29
- Bracht, J.Th.W. van. Zie Huussen jr., A.H.
- Broekhuijsen-Baak, M. 100 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt in Delft. 1997, 131-135
- Bult, E.J. Landschap en bewoning van Midden-Delfland tot circa 1200. 1985, 79-93
- Archeologische kroniek van Delft 1990- juni 1991. 1991, 99-120
- Archeologische kroniek van Delft juni 1991-aug. 1992. 1992, 145-162
- Archeologische kroniek van Delft 1992-1993. 1993, 77-88
- Archeologische kroniek van Delft juni 1993-juni 1994. 1994, 95-108
- Archeologische kroniek van Delft juni 1994-dec.1994. 1995, 93-109
- Archeologische kroniek van Delft jan. 1995-dec. 1996. 1996, 107-131
- Archeologische kroniek van Delft 1997. 1997, 145-148
- Burgers van Delft. [Catalogus van de] Tentoonstelling t.g.v. het 35-jarig bestaan van het
Genootschap Delfia Batavorum. Delft (Museum 'Het Prinsenhof'). 1970, 1-79
- Buschkens-Dijkgraaf, M.L. Zie Vermaseren, B.A.
- Coppens, T. Een wild doopfeest: De doop van prins Frederik Hendrik op 12 juni 1584.
1997, 43-46
- Defoer, H.L.M. Het als 'Maria van Jesse' vereerde Mariabeeld te Delft. 1994, 29-36
- Delfiana. 1997, 137-143; 1998, 111-120; 1999, 107-114
- Delftse topografie (e.a.) op de veiling. 1995, 85-92; 1996, 94-104
- Dillo, I.G. Over scheepsbouw en scheepvaart bij de kamer Delft [van de VOC]. 1987,
37-56
- Docter, R.J.H. De stadsontwikkeling van Delft in de jaren twintig [van de twintigste
eeuw]. 1990, 27-41
- Does, H. van der. Restauratieverslag [Gebrandschilderde Fundatieramen]. 1996, 53-57
- Draijer, L. 'Solheim' [Ruys de Beerenbrouckstraat 47]. 1990, 131-140
- Dullaart, J. Zie Huussen jr., A.H.
- Eekhout, L.L.M. Inleiding en Nabeschouwing [bij Delft en de Oostindische Compagnie].
1987, 9-11 en 209-212
- Een bedrijf in bedrijf: organisatie en werkverdeling van de Kamer Delft [van de VOC].
1987, 13-35

- Bewindhebbers van de Delftse kamer van de VOC. 1987, 202-207
- Ett, H.A. Reinier Boitet en zijn tijd. 1985, 95-112, ?
- Feitsma, W.A. Delft, de Wapenkamer van Holland. 1988, 147-163
- Gebrandschilderde, De, Ramen van de Fundatie van Renswoude. 1996, 25-57
- Geurtsen, R.Th.J. Kabouterpuntmuts in Delfland. De nieuwe Reineveldbrug en het tracé van de Haagsche Tram. 1990, 43-60
- Goudappel, C.D. Het Gemeente-Archief. 1977, 14-19
- Ondertrouw en huwelijk van Jan Vermeer. 1977, 20-26
- Manslag op de Koornmarkt [1651]. 1977, 26-28.
- Aart van der Leeuw. 1977, 29-31
- Indische Instelling [1864-1900]. 1977, 32-37.
- Kermisvermaak in vroeger tijd. 1977, 37-44
- De Spoorwegen een eeuw geleden. 1977, 45
- Huizennamen op de Wijnhaven. 1977, 46-54
- De Instrumentmakerij van mr. J.H.Onderdewijngaert Canzius (1797-1810). 1977, 55-65
- De Delftse Akademie in de crisis [1856-1864]. 1977, 65-74
- 1955: de Gasfabriek 100 jaar. 1977, 74-78
- In 1855 annexeerde Vrijenban Abtsregt en Akkersdijk. 1977, 78-84
- Hof van Delft in de vorige eeuw. 1977, 85-87
- Dorpsbeschrijver zong de lof van 'vermakelijk' Hof van Delft. 1977, 88-92
- Een vorstelijke begrafenis in 1759 [prinses Anna]. 1977, 93-99
- Willem Lodewijk van Nassau ging te Delft in ondertrouw [1587]. 1977, 99-102
- Delftse kerkeraad wilde meer predikanten [1640]. 1977, 102-105
- Daniël van Kalken, broodbakker en taalkundige., 1977, 106-110
- De maire van Delft stak in 1813 de vlag uit en koos zijde van de prins. 1977, 110-118
- Hoe Delft zijn hogere burgerschool kreeg [1864]., 1977, 119-134
- Zo was het in Delft in 1841. 1977, 134-145
- Burgemeesteren van Delft [1417-1977]. 1977, 145-154
- Een proces in 1836: zij waren nog Hervormd. 1985, 113-119
- De naamsaanneming in 1811 in Delft [Joodse families]. 1997, 73-76
- Gout, M. & M.A.Verschuyt. De Oud-Katholieke kerk aan het Bagijnhof te Delft. 1992, 43-60
- Grauwe, J. de. Zie Werkgroep
- Gronheid, H.E.M. Hofjes binnen Delft [het Klauwshofje]. 1985, 121-132
- Grootendorst, A.W. Professor dr. Rehuel Lobatto (1797-1866). 1997, 121-128
- Gruijs, A. Zie Werkgroep
- Gumbert, J.P. De kartuizers en hun Delftse klooster. 1975, 9-16
- Haak, A.J.H.M. De gevelsteen die op twee schilderijen van Pieter de Hooch staat afgebeeld. 1996, 75-82
- Hendrickx, F. Zie Werkgroep
- Henneveld, J. P.A. van Wicquefort: een toevallige relatie met Delft. 1986, 31-37
- Heijden, Th.C.J. van der, zie Boheemen, F.C. van
- Heijting, A.W. De Sint-Huybrechtstoren: Van verdedigingswerk tot clubgebouw. 1991, 81-90
- Hildebrand. De Familie Stastok. Ingeleid door Peter van Zonneveld. 1984, 1-107
- Hilkhuijsen, J.W.L. Beschrijving van de gebrandschilderde Fundatieramen. 1996, 32-46
- Herman Veldhuis (1878-1954). 1996, 46-50
- Adolf le Comte (1850-1921): Bevlogen docent en kunstenaar. 1999, 27-46
- Houtzager, H.L. Medicijns, Vroedwvys en Chirurgys. 1979, 1-133
- Herman Boerhaave en zijn Delftse promovendi. 1985, 133-155

- De invloed van de kamer Delft [van de VOC] op het medisch leven in Delft. 1987, 57-69
- De militaire geneeskundige verzorging in Delft. 1988, 107-116
- De microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek. 1991, 39-54
- Enkele notities over botanici-medici, bloemen en kruidentuinen in het 16de en 17de eeuwse Delft. 1991, 91-105
- Enkele notities over Delftse verzamelaars en hun verzamelingen in de 17de en 18de eeuw. 1993, 51-57
- Enkele wiskundigen uit de kring rond Jan Hugo [=Hugensz.] Cornets de Groot. 1994, 49-59
- Delftse bijdragen aan de inwijding van de Leidse Universiteit op 8 februari 1575. 1995, 63-73
- Pieter van Foreest, stadsgeneesheer te Delft, 400 jaar geleden overleden. 1996, 67-74
- Jacob van Breda, een veelzijdig natuurvorser. 1998, 57-69
- Huussen jr., A.H., J.Th.W. van Bracht & J.Dullaart. Pieter Resens Kaartboek voor het Delftse kartuizer klooster, ca. 1555. 1975, 101-120
- Janus, H.J. Woelig begin van hervormd Overschie. 1986, 39-45
- Janssen, J.A.M.M. De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828. 1988, 165-206
- Jong, C.W. de. Delft uit en weer terug [Scheikundig Laboratorium]. 1988, 219-228
- Kartuizen in de Nederlanden, door de Werkgroep Cartusiana neerlandica. 1975, 157-244
- Kartuizers, De, en hun Delftse klooster. 1975, 1-263
- Kasteleijn-Ekels, G.W. & W.M.Vos-de Koning. Delftse vrouwen in beweging. 1985, 157-172
- Kersten, M. Jan van Goyens 'Gezicht op Delft vanuit het noorden', 1654. 1992, 61-75
- Klooster, L.J. van der. De plaats waar de Prins doorschoten is. 1986, 47-58
- Knook, H.C. Bouwhistorisch bodemonderzoek op de Paardenmarkt te Delft, mei 1981. 1988, 89-106
- Kolmeschate, G.J. van. Pierre Baudan, een gevluchte predikant. 1985, 173-188
- Kreuger, S.C.P. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: J. van Steelandt. 1987, 196-198
- Krogt, P.C.J. van der. De kamer Delft en de kaarten van de VOC. 1987, 71-97
- Enkele prominente Delftenaars in de VOC: D. van Adrichem en Ph. Baldaeus. 1987, 192-196
- Index op persoonsnamen. 1987, 216-221; 1988, 233-237
- Nieuwe straatnamen in Delft 1990-1991. 1991, 121-130
- Nieuwe straatnamen in Delft 1992. 1992, 163-168
- Nieuwe straatnamen 1993. 1993, 89-95
- Nieuwe straatnamen 1994. 1994, 127-136
- Nieuwe straatnamen 1995. 1995, 111-116
- Nieuwe straatnamen 1996. 1996, 133-137
- Nieuwe straatnamen 1997. 1997, 150-155
- Nieuwe straatnamen 1998. 1998, 131-136
- Nieuwe straatnamen 1999. 1999, 123-127
- Anderhalve eeuw Broeders van Dongen in Delft. 1998, 71-99
- & H.W. van Leeuwen. Publikaties over Delft en Delvenaren 1990-1991. 1991, 131-137
- & H.W. van Leeuwen. Publikaties over Delft en Delvenaren 1992. 1992, 169-173
- Kruining, K. van & G.Verhoeven. De Delftse stadsrechteroorde van 1246 vertaald. 1995, 25-62
- Kunz, G.C. Buskruitramp was 'straf op de zonden'. 1988, 53-64
- Kunz, G.G. De strijd rondom Delft in mei 1940. 1985, 189-211
- Delftse wapensmidse ontstond drie eeuwen geleden. 1986, 59-70
- 'Alsof het hemelgewelf barstte en de aardbodem openscheurde...'. 1988, 43-51

- Buskruitram্প was 'straf op de zonden' (Samenstelling en bewerking). 1988, 53-64
- Kwakkelstein, C.F. Zie Vellekoop, I.
- Leeuwen, F.M. van. Zie Leeuwen-van Dijk, M.M. van
- Leeuwen, H.W. van. Index bij De kartuizers en hun Delftse klooster. 1975, 245-259
- Willem van der Lelij; werk en liefhebberij [Genealogie en heraldiek]. 1985, 213-237
- Jan Soutendam (1830-1891), archivaris en secretaris. 1992, 107-115
- Begruven op een bolwerk: De Haagpoortbegravingsplaats in het Kalverbos. 1997, 99-118
- Van Lodensteyn, Erasmus, 'De Liefde' en Japan. 1998, 37-55
- De schilder Louis Elsevier en het Elsevierpoortje. 1998, 103-108
- Leeuwen-van Dijk, M.M. van. Het begijnhof te Delft. 1986, 71-91
- Leeuwen-van Dijk, M.M. van & F.M. van Leeuwen. Opgang, bloei en neergang van het Delftse bier. 1985, 239-254
- Lindenburch, M.A. Het "Straatje" van Vermeer. 1992, 77-89
- Lokin, D.H.A.C. Lucretia en Cleopatra [17de-eeuwse tuinbeelden]. 1999, 55-57
- Lunteren-Spanjaard, M.M. van. De Joodse gemeente van Delft. 1985, 255-268
- Maas Geesteranus, G.A. De Delftse geschiedenis van het geslacht Maas Geesteranus, 1710-1887. 1997, 77-95
- Meilink-Hoedemaker, L.J. De inventaris van Dirck Scholl, een jonge musicus in Delft (1666). 1985, 269-276
- Beiaardkunst in Delft in de tweede helft van de 20ste eeuw. 1992, 133-144
- Tijd voor Delft [17de-eeuws uurwerk in stadhuistoren]. 1999, 47-53
- Mercx, W.P.M., J.Weerheijm & H.J.Pasman. De ontploffing van het Kruitmagazijn van Holland te Delft op 12 oktober 1654. 1988, 31-42
- Meter, J.A. Publikaties over Delft en Delvenaren 1993. 1993, 97-104
- Publikaties over Delft en Delvenaren 1994. 1994, 109-125
- Publikaties over Delft en Delvenaren 1995. 1995, 117-130
- Publicaties over Delft en Delvenaren 1996. 1996, 139-150
- Publicaties over Delft en Delvenaren 1997. 1997, 157-169
- Publicaties over Delft of door Delvenaren 1998. 1998, 139-155
- Publicaties over Delft of door Delftenaren 1999. 1999, 129-141
- Moerman, A.K.H. De pottenbakkersfamilie De Milde te Delft. 1985, 277- 301
- Moor, G. de. De Delftse bestuurder Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) en zijn gezin. 1991, 25-37
- Naaborg, J. De restauratie van het praalgraf van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk. 1997, 47-57
- Nieuwmeijer, G.G. & H.J.Bemelmans. Geschiedenis van het fabrieksgebouw. 1990, 115-130
- Nieuwstadt, P.A. van. De priors van het kartuizer klooster buiten Delft. 1975, 135-148
- De kloosterlingen van het kartuizer klooster buiten Delft. 1975, 149-156
- Noort, M. van. Het sportieve verleden van Delft. 1985, 303-316
- Zie Zonneveld, S.R.
- Notenboom, P. Emma Kirchner: Fotografe en feministe? 1999, 93-103
- Nouens, H. De Stads Doelen. 'Vaarwel Stads Doelen, we vergeten je nooit...'. 1993, 74-76
- Olivier, F.C. Hofjes binnen Delft (alle, behalve het Klauwshofje). 1985, 317-330
- Olst, E. van & H. Boekwilt. Delftse windmolens, van de 13de eeuw tot heden. 1978, 1-88
- Oosterbaan, D.P. De Nieuwe Kerk te Delft. 1981, 1-32
- Buskruitram্প was 'straf op de zonden'. 1988, 53-64
- Pasman, H.J. Zie W.P.M. Mercx

- Plomp, M.C. Het portret van de familie Van der Dussen. 1998, 29-35
- Pollmann OFM, R.J. Justus van Schoonhoven, een Delftse kartuizer en martelaar. 1975, 127-134
- Raue, J.J. Rooilijnen bepalend voor Delfts grachtenbeeld. 1985, 331-344
- Renaud, J.G.N. De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. 1975, 37-99
- Roodenburg, M.-C. De pottenbakkerijen van de families Touw en Van Bodegem. 1985, 345-357
- Rosenberg, P.T.E.E. Delftse kerkbouw 1850-1940. 1990, 101-114
- Rozemond, A.J.H. De testamenten van Antoni van Leeuwenhoek. 1985, 359-371
- Vier eeuwen Waalse kerk in Delft. 1986, 93-111
- Kroniek over 1993. 1993, 11-21
- Kroniek over 1994. 1994, 11-22
- Kroniek over 1995. 1995, 13-24
- Kroniek over 1996. 1996, 13-24
- Kroniek over 1997. 1997, 13-26
- Kroniek over 1998. 1998, 13-28
- Kroniek over 1999. 1999, 13-25
- Scheepswerf Boot, 1856-1987. 1991, 91-94
- Schipper, V.L. & F. van Vree. De modernisering van een traditionele Hollandse stad. Delft tussen 1850 en 1940. 1990, 7-26
- Scholtens, H.J.J. Zie Werkgroep
- Schouwenburg, K.L. van. Hester Levina Leendertsz., Indisch weesje in Delft [1705-1739]. 1985, 373-381
- Enkele prominente Delftenaars in de VOC: A.Heussen, P.Knoll en D.Durven. 1987, 189-191 & 198-200
- Snelders, H.A.M. Simon Stevin: de leermeester van Prins Maurits. 1988, 3-30
- De scheikundige laboratoria van de Delftse Artillerie-Inrichtingen in de negentiende eeuw. 1988, 207-217
- Soutendam, J. Conflict tussen het gerecht van Delft en rector en rechters van de universiteit te Leiden, in het jaar 1759. 1992, 117-123
- Stads Doelen, De. 1993, 71-76
- Staveren, T.O. van. Beelden van beelden [zeventiende-eeuwse tuinbeelden]. 1999, 58-66
- Stellingwerff, J. Een Japanse prent van Delfts Armamentarium. 1993, 39-50
- Tummers, N.H.M. Een huis van Klijnen en het licht van Delft [Architect Jos. Klijnen, pand Maerten Trompstraat 33]. 1990, 95-100
- Van Leeuwenhoek herdacht. 1982, 1-92
- Veenendaal, J. Het Indische huisraad van Rijklof van Goens jr. 1987, 171-188
- Vellekoop, I. & C.F.Kwakkelstein. De boerderij van Van der Burch in Hof van Delft in de 16de eeuw. 1994, 37-47
- Verbrugge, B.D. Onveranderlijkheden en dynamiek in een historische stad [Architectuurontwikkeling 1850-1940]. 1990, 77-94
- Verhagen, J. Archeologische hoogtepunten van 1998. 1998, 121-127
- Archeologische en bouwhistorische hoogtepunten van 1999. 1999, 117-121
- Verhoeven, G. Zie Kruining, K. van
- Vermaseren, B.A., m.m.v. M.L.Buschkens-Dijkgraaf. Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk. 1981, 1-241
- Verschuyf, M.A. Geschiedenis van de ramen [Gebrandschilderde Fundatieramen]. 1996, 26-28
- Zie Gout, M.

- Verweij, M. Het voormalig Artilleriemagazijn van Holland aan de Paardenmarkt te Delft. 1988, 65-88
- Vlis, I. van der. Armenzorg in de zeventiende eeuw: De Delftse Kamer van Charitate. 1997, 27-42
- Vos, H.H. Archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. 1975, 17-36
- Vos-de Koning, W.M. Zie Kasteleijn-Ekels, G.W.
- Vree, F. van. Zie Schipper, V.L.
- Vries Wzn., W. de. Herinneringen van K. ter Laan. 1985, 383-392
- Belevenissen van Johanna Pekelharing-van Ree in Delft [1812-1885]. 1985, 393-408
- Weerheijm, J. Zie Mercx, W.P.M.
- Wees, T. van der. Leesbibliotheek Toko Senang, 1937-1986. 1991, 95-98
- De Stads Doelen. Omgeving theater van rijke historie. 1993, 71-74
- Maria Duyst van Voorhout, een eigenzinnige dame. 1996, 29-32
- Werkgroep Cartusiana neerlandica, bestaande uit A.Grujns, J. de Grauwe, F.Hendrickx en H.J.J.Scholten. Kartuzen in de Nederlanden (1314-1796). 1970, 157-244
- Weve, W.F. Dertienhuizen, bouwhistorisch gezien. 1985, 409-424
- Het Oostindisch pakhuis te Delft. 1987, 133-150
- Naschrift bij M.A.Lindenburch, Het 'Straatje' van Vermeer. 1992, 90
- Het silogebouw van Calvé. 1995, 75-82
- Wiel, C. van der. Brood, brood, hongersnood! Het Delftse aardappeloproer van 1845. 1991, 67-79
- Knegtsbussen: Drie eeuwen sparen voor sociale zekerheid. 1994, 61-93
- Winkel, J.C.M. van. Maria van Jesse. 1994, 23-28
- Wulp, B. van der. Vijftig jaar Genootschap Delfia Batavorum. 1985, 13-31
- Wüstefeld, W.C.M. Delftse handschriftenproductie en de boeken van de familie Van Assendelft. 1992, 9-42
- Wijbenga, D. Delftse folklore: een verkenning. 1985, 425-440
- Wijfjes, H. 'Opvoeding tot uitstekende katholieke mannen': Oprichting en eerste jaren van het Sint Stanislas College. 1999, 69-92
- Wijzenbeek-Olthuis, Th.F. De invloed van de VOC op het dagelijks leven in Delft. 1987, 99-117
- Vreemde eenden in de bijt? Integratie en discriminatie van de Compagnie des Invalides. 1988, 117-145
- Zantman, J. Gebrandschilderd glas. 1996, 50-52
- Zonneveld, S.R. & M. van Noort, Het tolhuis aan de Delftweg tussen Delft en Rijswijk. 1996, 59-65

Systematische indeling

1. ALGEMEEN

- Gemeentebestuur & bevolking van Delft, 1-1-1992. 1991, 138-139
- 1-1-1993. 1992, 174
- 1-1-1994. 1993, 105-106
- 1-1-1995. 1994, 137-138
- 1-1-1996. 1995, 131-132
- 1-1-1997. 1996, 152-153
- 1-1-1998. 1997, 171-172
- 1-1-1999. 1998, 157-159

- 1-1-2000. *1999*, 145-146
- Goudappel, C.D. Zo was het in Delft in 1841. *1977*, 134-145
- Goudappel, C.D. Het Gemeente-Archief. *1977*, 14-19
- Wulp, B. van der. Vijftig jaar Genootschap Delfia Batavorum. *1985*, 13- 31
- Delftse topografie (e.a.) op de veiling. *1995*, 85-92; *1996*, 94-104
- Delfiana *1997*, 137-143; *1998*, 111-120; *1999*, 107-114
- Krogt, P.C.J. van der & H.W. van Leeuwen. Publikaties over Delft en Delftenaren 1990-1991. *1991*, 131-137
- Publikaties over Delft en Delftenaren 1992. *1992*, 169-173
- Meter, J.A. Publikaties over Delft en Delvenaren 1993. *1993*, 97-104
- Publikaties over Delft en Delvenaren 1994. *1994*, 109-125
- Publikaties over Delft en Delvenaren 1995. *1995*, 117-130
- Publicaties over Delft en Delvenaren 1996. *1996*, 139-150
- Publicaties over Delft en Delvenaren 1997. *1997*, 157-169
- Publicaties over Delft of door Delvenaren 1998. *1998*, 139-155
- Publicaties over Delft of door Delftenaren 1999. *1999*, 129-141
- Rozemond, A.J.H. Kroniek over 1993. *1993*, 11-21
- Kroniek over 1994. *1994*, 11-22
- Kroniek over 1995. *1995*, 13-24
- Kroniek over 1996. *1996*, 13-24
- Kroniek over 1997. *1997*, 13-26
- Kroniek over 1998. *1998*, 13-28
- Kroniek over 1999. *1999*, 13-25
- Kasteleijn-Ekels, G.W. & W.M.Vos-de Koning. Delftse vrouwen in beweging. *1985*, 157-172

2. ARCHEOLOGIE

- Bult, E.J. Landschap en bewoning van Midden-Delfland tot circa 1200. *1985*, 79-93
- Archeologische kroniek van Delft 1990-juni 1991. *1991*, 99-120
- Archeologische kroniek van Delft juni 1991-aug. 1992. *1992*, 145-162
- Archeologische kroniek van Delft 1992-1993. *1993*, 77-88
- Archeologische kroniek van Delft juni 1993-juni 1994. *1994*, 95-108
- Archeologische kroniek van Delft juni 1994-dec.1994. *1995*, 93-109
- Archeologische kroniek van Delft jan. 1995-dec. 1996. *1996*, 107-131
- Archeologische kroniek van Delft 1997. *1997*, 145-148
- Renaud, J.G.N. De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. *1970*, 37-99
- Verhagen, J. Archeologische hoogtepunten van 1998. *1998*, 121-127
- Archeologische en bouwkundige hoogtepunten van 1999. *1999*, 117-121
- Vos, H.H. Archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. *1970*, 17-36
- Knook, H.C. Bouwhistorisch bodemonderzoek op de Paardenmarkt te Delft, mei 1981. *1988*, 89-106

3. KERKEN EN KLOOSTERS

- Akker, D. van den. Hippolytus in Delft. *1991*, 15-24
- Biesboer, P. Een altaarvleugel met twee evangelisten. *1975*, 121-126
- Coppens, T. Een wild doopfeest: De doop van prins Frederik Hendrik op 12 juni 1584. *1997*, 43-46
- Defoer, H.L.M. Het als 'Maria van Jesse' vereerde Mariabeeld te Delft. *1994*, 29-36
- Goudappel, C.D. Delftse kerkeraad wilde meer predikanten [1640]. *1977*, 102-105

- Een proces in 1836: zij waren nog Hervormd. *1985*, 113-119
- De naamsaanneming in 1811 in Delft [Joodse families]. *1997*, 73-76
- Gout, M. & M.A.Verschuyf. De Oud-Katholieke kerk aan het Bagijnhof te Delft. *1992*, 43-60
- Gumbert, J.P. De kartuizers en hun Delftse klooster. *1975*, 9-16
- Huussen jr., A.H., J.Th.W. van Bracht & J.Dullaart. Pieter Resens Kaartboek voor het Delftse kartuizer klooster, ca. 1555. *1975*, 101-120
- Jaanus, H.J. Woelig begin van hervormd Overschie. *1986*, 39-45
- Kartuizen in de Nederlanden, door de Werkgroep *Cartusiana neerlandica*. *1975*, 157-244
- Kartuizers, De, en hun Delftse klooster. *1975*, 1-263
- Klooster, L.J. van der. De plaats waar de Prins doorschoten is [voormalig St. Aagtenklooster]. *1986*, 47-58
- Kolmeschate, G.J. van. Pierre Baudan, een gevluchte predikant. *1985*, 173-188
- Kunz, G.C. Buskruitramp was "straf op de zonden". *1988*, 53-64
- Leeuwen, H.W. van. Index bij De kartuizers en hun Delftse klooster. *1975*, 245-259
- Leeuwen-van Dijk, M.M. van. Het begijnhof te Delft. *1986*, 71-91
- Leupen, S.M.C. Het Delftse Cellebroedersklooster. *1993*, 23-38
- Lunteren-Spanjaard, M.M. van. De Joodse gemeente van Delft. *1985*, 255-268
- Naaborg, J. De restauratie van het praalgraf van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk. *1997*, 47-57
- Nieuwstadt, P.A. van. De priors van het kartuizer klooster buiten Delft. *1975*, 135-148
- De kloosterlingen van het kartuizer klooster buiten Delft. *1975*, 149-156
- Oosterbaan, D.P. De Nieuwe Kerk te Delft. *1981*, 1-32
- Buskruitramp was "straf op de zonden". *1988*, 53-64
- Pollmann OFM, R.J. Justus van Schoonhoven, een Delftse kartuizer en martelaar. *1975*, 127-134
- Renaud, J.G.N. De vondsten gedaan bij het archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. *1975*, 37-99
- Rosenberg, P.T.E.E. Delftse kerkbouw 1850-1940. *1990*, 101-114
- Rozemond, A.J.H. Vier eeuwen Waalse kerk in Delft. *1986*, 93-111
- Vermaseren, B.A., m.m.v. M.L.Buschkens-Dijkgraaf. Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk. *1981*, 1-241
- Vos, H.H. Archeologisch onderzoek naar het voormalig kartuizer klooster buiten Delft. *1975*, 17-36
- Werkgroep *Cartusiana neerlandica*, bestaande uit A.Grujts, J. de Grauwe, F.Hendrickx en H.J.J.Scholten. Kartuizen in de Nederlanden (1314-1796). *1975*, 157-244
- Winkel, J.C.M. van. Maria van Jesse. *1994*, 23-28
- Wijfjes, H. "Opvoeding tot uitstekende katholieke mannen": Oprichting en eerste jaren van het Sint Stanislas College. *1999*, 69-92

4. KUNST EN CULTUUR

- Altena, P.S.I. Schandaal in Delft: List en leugen in 'De Delfsche Juffer' (1758). *1997*, 59-71
- Biesboer, P. Een altaarvleugel met twee evangelisten. *1975*, 121-126
- Boheemen, F.C. van & Th.C.J. van der Heijden. De Delftse Rederijkers 'Wy rapen ghe-neucht'. *1982b*, 1-172
- De Delfsche Broertgens-Kermis. *1985*, 53-78
- Defoer, H.L.M. Het als 'Maria van Jesse' vereerde Mariabeeld te Delft. *1994*, 29-36
- Does, H. van der. Restauratieverslag [Gebrandschilderde Fundatieramen]. *1996*, 53-57
- Goudappel, C.D. Ondertrouw en huwelijk van Jan Vermeer. *1977*, 20-26
- Haak, A.J.H.M. De gevelsteen die op twee schilderijen van Pieter de Hooch staat af-

gebeeld. 1996, 75-82

Hilkhuijsen, J.W.L. Beschrijving van de gebrandschilderde Fundatieramen. 1996, 32-46

Kersten, M. Jan van Goyens 'Gezicht op Delft vanuit het noorden', 1654. 1992, 61-75

Leeuwen, H.W. van. De schilder Louis Elsevier en het Elsevierpoortje. 1998, 103-108

Lindenburg, M.A. Het 'Straatje' van Vermeer. 1992, 77-89

Lokin, D.H.A.C. Lucretia en Cleopatra [17de-eeuwse tuinbeelden]. 1999, 55-57

Meilink-Hoedemaker, L.J. De inventaris van Dirck Scholl, een jonge musicus in Delft (1666). 1985, 269-276

- Beiaardkunst in Delft in de tweede helft van de 20ste eeuw. 1992, 133-144

Moerman, A.K.H. De pottenbakkersfamilie De Milde te Delft. 1985, 277-301

Notenboom, P. Emma Kirchner: Fotografe en feministe? 1999, 93-103

Nouens, H. De Stads Doelen [Theater]. 'Vaarwel Stads Doelen, we vergeten je nooit...' 1993, 74-76

Plomp, M.C. Het portret van de familie Van der Dussen. 1998, 29-35

Roodenburg, M.-C. De pottenbakkerijen van de families Touw en Van Bodegem. 1985, 345-357

Staveren, T.O. van. Beelden van beelden [17de-eeuwse tuinbeelden]. 1999, 58-66

Verschuyt, M.A.. Geschiedenis van de ramen [Gebrandschilderde Fundatieramen]. 1996, 26-28

Wees, T. van der. Leesbibliotheek Toko Senang, 1937-1986. 1991, 95-98

- De Stads Doelen. Omgeving theater van rijke historie. 1993, 71-74

Weve, W.F. Naschrift bij M.A.Lindenburg, Het 'Straatje' van Vermeer. 1992, 90

Wüstefeld, W.C.M. Delftse handschriftenproductie en de boeken van de familie Van As-sendelft. 1992, 9-42

Zantman, J. Gebrandschilderd glas. 1996, 50-52

5. ORANJEHUIS

Arkesteijn, N.L.M. De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters. 1991, 55-66

Coppens, T. Een wild doopfeest: De doop van prins Frederik Hendrik op 12 juni 1584. 1997, 43-46

Goudappel, C.D. Een vorstelijke begrafenis in 1759 [prinses Anna]. 1977, 93-99

Goudappel, C.D. Willem Lodewijk van Nassau ging te Delft in ondertrouw [1587]. 1977, 99-102

Klooster, L.J. van der. De plaats waar de Prins doorschoten is. 1986, 47-58

Naaborg, J. De restauratie van het praalgraf van prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk. 1997, 47-57

Snelders, H.A.M. Simon Stevin: de leermeester van Prins Maurits. 1988, 3-30

6. GEZONDHEIDSZORG

Houtzager, H.L. Medicijns, Vroedwyfs en Chirurgyns. 1979, 1-133

- Herman Boerhaave en zijn Delftse promovendi. 1985, 133-155

- De invloed van de kamer Delft [van de VOC] op het medisch leven in Delft. 1987, 57-69

- De militaire geneeskundige verzorging in Delft. 1988, 107-116

- Enkele notities over botanici-medicij, bloemen en kruidentuinen in het 16de en 17de-eeuwse Delft. 1992, 91-105

- Pieter van Foreest, stadsgeneesheer te Delft, 400 jaar geleden overleden. 1996, 67-74

Leeuwen, H.W. van. Begraven op een bolwerk: De Haagpoortbegraafplaats in het Kal-verbos. 1997, 99-118

7. DELFLAND, DELFSHAVEN EN HEERLIJKHEDEN

- Annema, W. Het Zeemagazijn te Delfshaven. *1987*, 151-169
- Bult, E.J. Landschap en bewoning van Midden-Delfland tot circa 1200. *1985*, 79-93
- Goudappel, C.D. In 1855 annexeerde Vrijenban Abtsregt en Akkersdijk. *1977*, 78-84
- Dorpsbeschrijver zong de lof van "vermakelijk" Hof van Delft. *1977*, 88-92
- Hof van Delft in de vorige eeuw. *1977*, 85-87
- Jaanus, H.J. Woelig begin van hervormd Overschie. *1986*, 57-69
- Vellekoop, I. & C.F.Kwakkelstein. De boerderij van Van der Burch in Hof van Delft in de 16de eeuw. *1994*, 37-47

8. VOC

- Annema, W. Het Oostindisch huis te Delft. *1987*, 119-132
- Het Zeemagazijn te Delfshaven. *1987*, 151-169
- Dillo, I.G. Over scheepsbouw en scheepvaart bij de kamer Delft. *1987*, 37-56
- Eekhout, L.L.M. Inleiding en Nabeschouwing [bij Delft en de Oostindische Compagnie]. *1987*, 9-11 en 209-212
- Een bedrijf in bedrijf: organisatie en werkverdeling van de Kamer Delft [van de VOC]. *1987*, 13-35
- Bewindhebbers van de Delftse kamer van de VOC. *1987*, 202-207
- Houtzager, H.L. De invloed van de kamer Delft op het medisch leven in Delft. *1987*, 57-69
- Kruger, S.C.P. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: J. van Steelandt. *1987*, 196-198
- Krogt, P.C.J. van der. De kamer Delft en de kaarten van de VOC. *1987*, 71-97
- Enkele prominente Delftenaars in de VOC: D. van Adrichem en Ph.Baldaeus. *1987*, 192-196
- Schouwenburg, K.L. van. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: A. Heussen, P. Knoll en D. Durven. *1987*, 189-191 en 198-200
- Wijsenbeek-Olthuis, Th.F. De invloed van de VOC op het dagelijks leven in Delft. *1987*, 99-117

9. OPENBARE WERKEN, GEBOUWEN, STRATEN

- Annema, W. Het Oostindisch huis te Delft. *1987*, 119-132
- Bollerey, F. Agnetapark: ein prosperierendes Unternehmen und ein mustergültiges Fabriksdorf. *1990*, 61-76
- Docter, R.J.H. De stadsontwikkeling van Delft in de jaren twintig [van de 20ste eeuw]. *1990*, 27-41
- Draijer, L. "Solheim" [Ruys de Beerenbrouckstraat 47]. *1990*, 131-140
- Goudappel, C.D. Huizenamen op de Wijnhaven. *1977*, 46-54
- 1955: de Gasfabriek 100 jaar. *1977*, 74-78
- Krogt, P.C.J. van der. Nieuwe straatnamen in Delft 1990-1991. *1991*, 121-130
- Nieuwe straatnamen in Delft 1992. *1992*, 163-168
- Nieuwe straatnamen 1993. *1993*, 89-95
- Nieuwe straatnamen 1994. *1994*, 127-136
- Nieuwe straatnamen 1995. *1995*, 111-116
- Nieuwe straatnamen 1996. *1996*, 133-137
- Nieuwe straatnamen 1997. *1997*, 150-155
- Nieuwe straatnamen 1998. *1998*, 131-136
- Nieuwe straatnamen 1999. *1999*, 123-127
- Nieuwmeijer, G.G. & H.J.Bemelmans. Geschiedenis van het fabrieksgebouw. *1990*, 115-130

- Rosenberg, P.T.E.E. Delftse kerkbouw 1850-1940. *1990*, 101-114
- Schipper, V.L. & F. van Vree. De modernisering van een traditionele Hollandse stad. Delft tussen 1850 en 1940. *1990*, 7-26
- Stellingwerff, J. Een Japanse prent van Delfts Armamentarium. *1993*, 39- 50
- Tummers, N.H.M. Een huis van Klijnen en het licht van Delft [Architect Jos. Klijnen, pand Maerten Trompstraat 33]. *1990*, 95-100
- Verbrugge, B.D. Onveranderlijkheden en dynamiek in een historische stad [Architectuurontwikkeling 1850-1940]. *1990*, 77-94
- Verhagen, J. Archeologische en bouwkundige hoogtenpunten van 1999. *1999*, 117-121
- Weve, W.F. Dertienhuizen, bouwhistorisch gezien. *1985*, 409-424
- Het Oostindisch pakhuis te Delft. *1987*, 133-150
 - Het silogebouw van Calvé. *1995*, 75-82
- Zonneveld, S.R. & M. van Noort. Het tolhuis aan de Delftweg tussen Delft en Rijswijk. *1996*, 59-65

10. MILITAIRE ZAKEN

- Arkesteijn, N.L.M. De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters. *1991*, 55-66
- Feitsma, W.A. Delft, de Wapenkamer van Holland. *1988*, 147-163
- Heijting, A.W. De Sint-Huybrechtstoren: Van verdedigingswerk tot clubgebouw. *1991*, 81-90
- Janssen, J.A.M.M. De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828. *1988*, 165-206
- Kunz, G.G. De strijd rondom Delft in mei 1940. *1985*, 189-211
- Delftse wapensmidse ontstond drie eeuwen geleden. *1986*, 59-70
 - "Alsof het hemelgewelf barstte en de aardbodem openscheurde...". *1988*, 43-51
 - Buskruitramp was "straf op de zonden" (Samenstelling en bewerking). *1988*, 53-64
- Mercx, W.P.M., J. Weerheijm & H.J. Pasman. De ontploffing van het Kruitmagazijn van Holland te Delft op 12 oktober 1654. *1988*, 31-42
- Oosterbaan, D.P. Buskruitramp was "straf op de zonden". *1988*, 53-64
- Snelders, H.A.M. De scheikundige laboratoria van de Delftse Artillerie-Inrichtingen in de negentiende eeuw. *1988*, 207-217
- Stellingwerff, J. Een Japanse prent van Delfts Armamentarium. *1993*, 39-50
- Verweij, M. Het voormalig Artilleriemagazijn van Holland aan de Paardenmarkt te Delft. *1988*, 65-88
- Wijzenbeek-Olthuis, Th.F. Vreemde eenden in de bijt? Integratie en discriminatie van de Compagnie des Invalides. *1988*, 117-145

11. WISKUNDE, NATUURKUNDE, SCHEIKUNDE

- Houtzager, H.L. Enkele notities over Delftse verzamelaars en hun verzamelingen in de 17de en 18de eeuw. *1993*, 51-57
- Enkele wiskundigen uit de kring rond Jan Hugo [=Hugensz.] Cornets de Groot. *1994*, 49-59
 - De microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek. *1991*, 39-54
 - Jacob van Breda, een veelzijdig natuurvorser. *1998*, 57-69
- Jong, C.W. de. Delft uit en weer terug [Scheikundig Laboratorium]. *1988*, 219-228
- Snelders, H.A.M. Simon Stevin: de leermeester van Prins Maurits. *1988*, 3-30
- Snelders, H.A.M. De scheikundige laboratoria van de Delftse Artillerie-Inrichtingen in de negentiende eeuw. *1988*, 207-217
- Van Leeuwenhoek herdacht. *1982*, 1-92

12. ONDERWIJS

- Goudappel, C.D. De Delftse Akademie in de crisis [1856-1864]. 1977, 65-74
- Hoe Delft zijn hogere burgerschool kreeg [1864]. 1977, 119-134
- Indische Instelling [1864-1900]. 1977, 32-37
Houtzager, H.L. Delftse bijdragen aan de inwijding van de Leidse Universiteit op 8 februari 1575. 1995, 63-73
Janssen, J.A.M.M. De Artillerie- en Genieschool te Delft 1814-1828. 1988, 165-206
Wijffjes, H. "Opvoeding tot uitstekende katholieke mannen": Oprichting en eerste jaren van het Sint Stanislas College. 1999, 69-92

13. SOCIALE ZORG

- Broekhuijsen-Baak, M. 100 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt in Delft. 1997, 131-135
Gronheid, H.E.M. Hofjes binnen Delft [het Klauwshofje]. 1985, 121-132
Krogt, P.C.J. van der. Anderhalve eeuw Broeders van Dongen in Delft. 1998, 71-99
Olivier, F.C. Hofjes binnen Delft [de overige]. 1985, 317-330
Vlis, I. van der. Armenzorg in de zeventiende eeuw: De Delftse Kamer van Charitate. 1997, 27-42
Wiel, C. van der. Brood, brood, hongersnood! Het Delftse aardappeloproer van 1845. 1991, 67-79
- Knegtsbussen: Drie eeuwen sparen voor sociale zekerheid. 1994, 61- 93

14. HANDEL, NIJVERHEID, INDUSTRIE

- Bollerey, F. Agnetapark; ein prosperierendes Unternehmen und ein mustergültiges Fabrikdorf. 1990, 61-76
Goudappel, C.D. De Instrumentmakerij van mr. J.H. Onderdewijngaert Canzius (1797-1810). 1977, 55-65
Leeuwen-van Dijk, M.M. van & F.M. van Leeuwen. Opgang, bloei en neergang van het Delftse bier. 1985, 239-254
Olst, E. van & H. Boekwijt. Delftse windmolens, van de 13^e eeuw tot heden. 1978, 1-88
Scheepswerf Boot, 1856-1987. 1991, 91-94

15. VERKEER EN VERVOER

- Bottema, J.C. Beurtveer en stoomboot tussen Delft en Rotterdam. 1986, 9-29
Dillo, I.G. Over scheepsbouw en scheepvaart bij de kamer Delft [van de VOC]. 1987, 37-56
Geurtsen, R.Th.J. Kabouterpuntmuts in Delfland. De nieuwe Reineveldbrug en het tracé van de Haagsche Tram. 1990, 43-60
Goudappel, C.D. De Spoorwegen een eeuw geleden. 1977, 45
Zonneveld, S.R. & M. van Noort. Het tolhuis aan de Delftweg tussen Delft en Rijswijk., 1996, 59-65

16. BESTUUR EN RECHTSPRAAK

- Arkesteijn, N.L.M. Delftse vroedschapspenningen. 1985, 33-52
Goudappel, C.D. Manslag op de Koornmarkt [1651]. 1977, 26-28
- De maire van Delft stak in 1813 de vlag uit en koos zijde van de prins. 1977, 110-118
- Burgemeesteren van Delft [1417-1977]. 1977, 145-154
Kruining, K. van & G. Verhoeven. De Delftse stadsrechtsoorkonde van 1246 vertaald. 1995, 25-62
Leeuwen, H.W. van. Jan Soutendam (1830-1891), archivaris en secretaris. 1992, 107-115
Meilink-Hoedemaker, L.J. Tijd voor Delft [17de-eeuws uurwerk in stadhuistoren]. 1999, 47-53

Moor, G. de. De Delftse bestuurder Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) en zijn gezin. *1991*, 25-37

Soutendam, J. Conflict tussen het gerecht van Delft en rector en rechters van de universiteit te Leiden, in het jaar 1759. *1992*, 117-123

17. VERMAAK, SPORT, FOLKLORE

Goudappel, C.D. Kermisvermaak in vroeger tijd. *1977*, 37-44

Heijting, A.W. De Sint-Huybrechtstoren: Van verdedigingswerk tot clubgebouw. *1991*, 81-90

Noort, M. van. Het sportieve verleden van Delft. *1985*, 303-316

Wijbenga, D. Delftse folklore: een verkenning. *1985*, 425-440

18. GENEALOGIE EN HERALDIEK

Goudappel, C.D. De naamsaanneming in 1811 in Delft. *1997*, 73-76

Leeuwen, H.W. van. Willem van der Lelij; werk en liefhebberij [Genealogie en heraldiek]. *1985*, 213-237

19. PERSONEN

Burgers van Delft. [Catalogus van de] Tentoonstelling t.g.v. het 35-jarig bestaan van het Genootschap Delfia Batavorum. Delft (Museum 'Het Prinsenhof'). *1970*, blz. 1-79

Eekhout. L.L.M. Bewindhebbers van de Delftse kamer van de VOC. *1987*, 202-207

Kasteleijn-Ekels, G.W. & W.M.Vos-de Koning. Delftse vrouwen in beweging. *1985*, 157-172

Krogt, P.C.J. van der. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: D. van *Adrichem* en Ph.*Baldaeus*. *1987*, 192-196

Wüstefeld, W.C.M. Delftse handschriftenproductie en de boeken van de familie Van *Asendelft*. *1992*, 9-42

Kolmeschate, G.J. van. Pierre *Baudan*, een gevluchte predikant. *1985*, 173-188

Boo-Spaargaren, M.Y. de. Martinus Willem *Beijerinck*, een geniale grimbeer. *1996*, 83-90

Ett, H.A. Reinier *Boitet* en zijn tijd. *1985*, 95-112

Hilkhuijsen, J.W.L. Adolf le *Comte* (1850-1921): Bevlogen docent en kunstenaar. *1999*, 27-46

Moor, G. de. De Delftse bestuurder Cornelis van *Dorp* (ca. 1425-1503) en zijn gezin. *1991*, 25-37

Plomp, M.C. Het portret van de familie Van der *Dussen*. *1998*, 29-35

Wees, T. van der. Maria *Duyst* van Voorhout, een eigenzinnige dame. *1996*, 29-32

Houtzager, H.L. Pieter van *Foreest*, stadsgeneesheer te Delft, 400 jaar geleden overleden. *1996*, 67-74

Bosma, N. Balthazar *Gerards*, moordenaar en martelaar. *1983*, 1-116

Veenendaal, J. Het Indische huisraad van Rijklof van *Goens* jr. *1987*, 171-188

Houtzager, H.L. Enkele wiskundigen uit de kring rond Jan Hugo [=Hugensz.] *Cornets de Groot*. *1994*, 49-59

Schouwenburg, K.L. van. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: *A.Heussen*, P.Knoll en D.Durven. *1987*, 189-191 en 198-200

Goudappel, C.D. Daniël van *Kalken*, broodbakker en taalkundige. *1977*, 106-110

Belinfante, M. Daniël *Kok*, een leven in dienst van het vaderland. *1992*, 127-131

Vries Wzn., W. de. Herinneringen van K. ter *Laan*. *1985*, 383-392

Schouwenburg, K.L. van. Hester Levina *Leendertz*., Indisch weesje in Delft [1705-1739]. *1985*, 373-381

Goudappel, C.D. Aart van der *Leeuw*. *1977*, 29-31

Houtzager, H.L. De microscopische nalatenschap van Antoni van *Leeuwenboek*. *1991*, 39-54

- Rozemond, A.J.H. De testamenten van Antoni van *Leeuwenboek*. 1985, 359-371
- Leeuwen, H.W. van. Willem van der *Lelij*; werk en liefhebberij. 1985, 213-237
- Grootendorst, A.W. Professor dr. Rehuel *Lobatto* (1797-1866). 1997, 121-128
- Leeuwen, H.W. van. Van *Lodensteyn*, Erasmus, 'De Liefde' en Japan. 1998, 37-55
- Maas Geesteranus, G.A. De Delftse geschiedenis van het geslacht *Maas Geesteranus*, 1710-1887. 1997, 77-95
- Moerman, A.K.H. De pottenbakkersfamilie De *Milde* te Delft. 1985, 277-301
- Baartmans, J.J.M. Een 'Echt Verhaal' van Gerrit *Paape*. 1993, 59-69
- Vries Wzn., W. de. Belevnissen van Johanna *Pekelbaring* -van Ree in Delft [1812-1885]. 1985, 393-408
- Meilink-Hoedemaker, L.J. De inventaris van Dirck *Scholl*, een jonge musicus in Delft (1666). 1985, 269-276
- Pollmann OFM, R.J. Justus van *Schoonhoven*, een Delftse kartuizer en martelaar. 1970, 127-134
- Leeuwen, H.W. van. Jan *Soutendam* (1830-1891), archivaris en secretaris. 1992, 107-115
- Kreuger, S.C.P. Enkele prominente Delftenaars in de VOC: J. van *Stelandt*. 1987, 196-198
- Roodenburg, M.-C. De pottenbakkerijen van de families *Touw* en Van Bodegem. 1985, 345-357
- Hilkhuijsen, J.W.L. Herman *Veldhuis* (1878-1954). 1996, 46-50
- Henneveld, J. P.A. van *Wicquefort*: een toevallige relatie met Delft. 1986, 31-37

Voor al uw handelsdrukwerk
en periodieken
kunt u terecht bij:

Drukkerij Vis Offset

Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
A. Einsteinweg 25 A

Telefoon: 0172-444667*
Telefax: 0172-440209

Publicaties over Delft of door Delftenaren 2000

samengesteld door J.A. Meter Hagg, bibliothecaris Gemeentearchief Delft

Het Gemeentearchief Delft heeft behalve archieven en een collectie beeld- en geluidsmateriaal ook een bibliotheekcollectie. Deze omvat ongeveer 30.000 artikelen, boeken, tijdschriften en andere publicaties op het gebied van de algemene geschiedenis, de geschiedenis van Delft in ruime zin en het Huis van Oranje-Nassau.

Door een actief aanschafbeleid wordt geprobeerd een representatief beeld te geven van de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van Delft door de eeuwen. Delen uit de collectie worden niet uitgeleend maar zijn, afhankelijk van hun conditie of aard, voor onderzoek te raadplegen in de studiezaal van het Gemeentearchief.

Eind december 2000 zijn ruim 12.000 beschrijvingen van publicaties te doorzoeken met behulp van een geautomatiseerde bibliotheekcatalogus, de gegevens van de overige uitgaven zijn te vinden in een kaartcatalogus.

Hierna volgt een overzicht van publicaties waarvan de gegevens vóór 31 december 2000 zijn ingevoerd in de geautomatiseerde bibliotheekcatalogus. Overige criteria voor opname in dit overzicht zijn:

- onderwerp: (de geschiedenis van) Delft, fictie vervaardigd door Delftenaren;
- vorm: zelfstandig verschenen publicaties; artikelen of onderdelen uit grotere publicaties met een eigen titel;
- jaar van uitgave: vanaf 1990 en niet eerder in deze jaaroverzichten verschenen;

De publicaties zijn alfabetisch geordend op de naam van de eerste auteur of uitgevende instantie. Voor het algemene overzicht staan enkele herdenkingsuitgaven met verwijzing naar de naam waaronder zij in het algemene deel zijn opgenomen.

Niet opgenomen zijn:

- algemene periodieke uitgaven (tijdschriften) van Delftse instellingen of verenigingen;
- wetenschappelijke publicaties van de T.U. Delft.

Auteurs die over (de geschiedenis van) Delft publiceren worden vriendelijk verzocht een exemplaar (of overdruk) hiervan aan de bibliotheek ter beschikking te stellen. Het werk kan via de catalogus toegankelijk worden gemaakt en is te raadplegen voor bezoekers van het gemeentearchief en onderzoek.

Mocht u publicaties kennen die voor de bibliotheekcollectie van belang kun-

nen zijn of heeft u vragen over de collectie, dan kunt u schriftelijk of telefonisch reageren. De bibliothecaris werkt op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag.

Het Gemeentearchief is van dinsdag t/m vrijdag van 09.00 tot 17.00 uur voor bezoekers geopend, op de vrijdagen in september t/m juni van 09.00 tot 21.00 uur. Op maandag is de receptie alleen geopend voor het aanvragen van uitreksels uit de Burgerlijke Stand.

Gemeentearchief Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. bibliothecaris (015) 260 2350, fax (015) 260 2355, email: ameter@delft.nl.

Herdenkings- en Jubileumuitgaven

1973-1993	Buurtcentrum De Bras	zie: Kalf-Schutte , M.
2000	Afscheid Wim van Dam	zie: Jong , D. de.
2000	Ingebruikneming orgel Vierhovenkerk	zie: Kamp , G. van de.
1990-2000	Galerie Inkt	zie: Galerie Inkt .
1965-2000	Drogisterij Minerva	zie: Keizer , J.B.
1940-2000	Atletiekvereniging AV'40	zie: Akker , T. van de.
1940-2000	Wandelkring Den Haag/Rijnland,	zie: Berkhout , J.H.
1920-2000	Pierre van Hauwe	zie: Vos , A.
1910-2000	Delfia Hollandia Combinatie (DHC)	zie: Schreuders , D.A.
1910-2000	Hippolytus woningcorporatie	zie: Mey , H.
1900-2000	Kon. Horeca Ned. Afd. Delft/Oostland	zie: Marel , M. van der.
1411-2000	Huys van St. Christoffel	zie: Wiel , K. van der.

Overzicht van de publicaties

Dichter bij Delft / Theo **Aalberse**. - Delft : [de auteur], 2000. - 14 p. ; 21 cm. - Dichterlijke rondgang door het Delftse centrum.

Delftse Atletiekvereniging AV'40 60 jaar. - [1] bl. : ill. ; 26x23 cm. IN: Delft op zondag ; jrg. 8 (2000), 20 aug., p. 43. - Interview met Ted **van de Akker**, voorzitter van de jubilerende AV'40.

Wiskundige tegen de stroom in: David van Dantzig (1900-1959) in Delft / G. **Alberts**. - [4] p. : ill., portr. ; 31 cm. - Met overzicht van hoogleraren wiskunde uit zijn TH-periode. IN: OD 95, historische rubriek van: Delft integraal : wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft ; afl. 2000.4, p. 26-29.

David van Dantzig (1900-1959), buitengewoon hoogleraar 1938-1940; hoogleraar, 1940- eind febr. 1941; 1945-1946.

Drie kogels voor de prins : Delft voor kinderen / Frits **Baarda** ; met tek. van Froukje Stroeve. - Dordrecht : De Inktvis, cop. 2000. - 80 p. : ill. ; 19 cm. - (Het Geheim van Holland. Stadsgidsen voor kinderen ; dl. 3). - ISBN 90-75689-13-6.

Uitgave mede mogelijk gemaakt door Gemeente Delft (afd. Econ. Zaken) en de Provincie Zuid-Holland (Bureau Cultuur) i.s.m. het Zuid-Hollands Bureau voor Toerisme in het kader van het 'Geheim van Holland'.

Otto's horloge: Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw / Arianne **Baggerman** en Rudolf **Dekker**. - 24 p. : ill. ; 25 cm. IN: Tijdschrift voor sociale geschiedenis ; jrg. 26 (2000), p. 1-24. - Artikel gebaseerd op het in 1998 door de auteurs uitgegeven da boek van Otto van Eck (1780-1798).

Otto van Eck (1780-1798), zoon van Lambert van Eck en Charlotte Vockestaert, woonde 's winters met zijn familie in Den Haag, 's zomers op het buiten De Ruit bij Delft. Deze buitenplaats was van 1767 tot 1787 eigendom van Charlotte's vader, mr. Hendrick Vockestaert, secretaris der stad Delft.

Van Dijk, doe het zelf artikelen, timmer- en lijstwerk / Kees **Bak**. - [1] bl. : portr. ; 41x30 cm. IN: Wippolder wijkkrant ; afl. 2000, nr. 4 (dec.), p. 3 & Delft op zondag ; 17 dec. 2000, p. 9.

Interview met Ria & Do van Dijk n.a.v. 75-jarig bestaan van hun winkel aan de Delfgawseweg 73 (doe-het-zelf artikelen, timmerbedrijf).

De Koningszonen : 'eene legende'. - Delft : Museum Paul Tétar van Elven (druk: Tan Heck), cop. 2000. - [iv], 40 bl. : hoofdzakelijk ill. ; 22x31 cm. - Uitg. van tekeningen van Alexander Hugo **Bakker Korff** (1824-1882), hier gecombineerd met de bijbehorende tekst. - Beperkte oplage van 500 exx. - ISBN 90-6824-010-2.

A.H. Bakker Korff was bevriend met Paul Tétar van Elven (1823-1896). Tekeningen en tekst zijn aanwezig bij het Museum Paul Tétar van Elven te Delft.

Jable, cartoons en strips / tekst: Christiaan **Balje** ; tekeningen: Jable. - Delft : Bureau 3P (Produkt, Presentatie en Publiciteit), 2000. - [28] bl. : ill. ; 21 cm.

OD 95 : historische rubriek / samengesteld onder verantwoordelijkheid van H. **Baudet**, J.H. **Makking** en H.J.A. **Duparc**. - .. afl. : ill. ; 30 cm. IN: Delft integraal : wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft. - Rubriek begint in 1994, de artikelen zijn opgenomen onder de naam van de betreffende auteur.

Entente florale. - Delft : Gemeente Delft, [2000]. - [ij], 13 bl. : ill. ; 20x30 cm. - Overzicht van een aantal bouw- en renovatieprojecten in de gemeente Delft waar gekozen is voor een duurzame stedelijke ontwikkeling voor alle segmenten van de openbare ruimte (groen, steen en water) samengesteld door Rob van **Beek**.

Genummerde Delftse spreukenborden uit de zeventiende eeuw : een aanvulling / J. Herbert **van den Berge**. - [2] p. : ill. ; 26 cm. - Aanvulling op het gelijknamige artikel van W. Hupperetz in 'Vormen uit vuur' 1999/2. IN: Vormen uit vuur : mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas ; afl. 172 (2000), p. 34-35.

Op diamanten voet een nieuwe eeuw tegemoet : 60 jaar Wandelkring Den Haag/Rijnland / [auteurs: J.H. **Berkhout** en anderen ; red.: C.W. Docters van Leeuwen en anderen ; eindred.: Maarten Klein]. - Den Haag : Wandelkring Den Haag/Rijnland, cop. 2000. - 160 p. : ill. ; 23 cm. - ISBN 90-9013626-6.

Pag. 66-75 : Van wandelsportvereniging De Jolige Tippelaars tot Stichting DJT Wandel- en Fietstochten te Delft. - [10] p. : ill., facs. ; 23 cm. - Auteur is Peter C.J. van der Krogt. Pag. 76 : Wandelsportvereniging Speeltuin Bomenwijk Delft (SBD). Pag. 128-129 : Delft en Nico van der Krogt.

Bijzondere zaken in Delft. - Voorburg : ACE producties, 1998-... - .. dl. : ill., pl.gr. ; 15 cm. -

Geïllustreerd overzicht van speciaalzaken, hotels en musea. - Tekst in het Nederlands, Engels, Duits en Frans. - De opgenomen foto's zijn ook verkrijgbaar als prentbriefkaarten. Uitg. 2000/01: [70] p. : ill., pl.gr. ; 15 cm. - Overzicht van 30 speciaalzaken, 11 hotels en 5 musea.

Rederijkers en politiek in de regio Delfland (1675-1678) / F.C. **van Boheemen** en Th.C.J. **van der Heijden**. - [13] p. ; 23 cm. IN: De zeventiende eeuw : tijdschrift van de Werkgroep Zeventiende Eeuw ; jrg. 16 (2000), p. 42-54.

De 8 overgeleverde bijdragenbundels van wedstrijden uit de jaren 1675-1678 zijn alle gedrukt bij Cornelis Blommesteijn te Delft.

De geschiedenis van de Delftse tabaksnijverheid en de historie van de oudste sigarenfabriek A. Hillen / Louis **Bracco Gartner**. - Delft : Gemeentemusea Delft (druk: Meinema Drukkerij), 2000. - 126 p. : ill. ; 30 cm. - Uitg. bij de tentoonstelling 'Delftse tabaksnijverheid' in Museum Huis Lambert van Meerten, 6 mei t/m 13 aug. 2000. - De uitg. bevat ook een overzicht van Delftse sigarenmakers. - Lit. en bronnenoverzicht: p. 123-126. ISBN 90-75095-54-6.

De Aert van de familie Van der Goes van Naters / Dick **van Broekhuizen**. - Delft : Stedelijk Museum Het Prinsenhof (druk: Tan Heck), 2000. - 81 p. : ill., portr. ; 21x22 cm. - Uitg. bij de gelijknamige tentoonstelling met 100 portretten en archivalia van de familie vanaf 1550 t/m 2000 in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 10 dec. 2000 t/m 25 febr. 2001. - ISBN 90-74063-09-8.

In 1950 gaf Marinus van der Goes (* 21-12-1900) de portrettencollectie van zijn familie in bruikleen aan de gemeente Delft. In 2000 geeft hij ook het familiearchief bij de gemeente in bruikleen. De familie was ongeveer 3 eeuwen met Delft verbonden, diverse leden bekleedden functies als burgemeester, schout, schepen, dijkgraaf.

De slag om Ypenburg, mei 1940 / luitenant-kolonel b.d. E.H. **Brongers**. - Rijswijk : Gemeentearchief Rijswijk, 2000. - 160 p. : ill., portr., pl.gr. ; 24 cm. - ISBN 90-72520-16-5.

Genealogie Buijser (Bokhoven, Heusden, 's-Hertogenbosch, Delft, Rotterdam) / door F. **Buijser** en L.M. **van der Hoeven**. - [6] p. : ill. ; 32 cm. IN: De Nederlandsche Leeuw : maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde ; jrg. 117 (2000), kol. 135-146.

Frans Willem Buijser (1697-1742) vestigde zich begin 18e eeuw in Delft. - Genealogie van ca. 1600 - 1867.

Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen / door J. **Buisman** ; onder red. van A.F.V. van Engelen. - Franeker : Van Wijnen, cop. 1995-... - . dl. : ill. ; 25 cm. - Serie zal ca. 7 delen gaan omvatten. - ISBN 90-5194-136-6 (set). Dl. 1: tot 1300. - 656 p. - 1995. Dl. 2: 1300-1450. - 690 p. - 1996. Dl. 3: 1450-1575. - 808 p. - 1998. Dl. 4: 1575-1675. - 767 p. - 2000.

Delft.]: zie de topografische registers in de verschillende delen.

De Ackerdijkse Plassen : een oase in de Randstad / Frans **Buissink** ; met landschapsfoto's van Eric Wanders. - Abcoude : Uniepers, cop. 2000. - 112 p. : ill. ; 29 cm. - ISBN 90-6825-238-0. - Uitg. i.s.m. Hoogheemraadschap van Delfland en de Stichting Vrienden van Ackersdijk.

Spoorzone Delft : een visie op stedelijke verbetering / prof. Joan **Busquets**. - [Delft] : Gemeente Delft, [1999]. - 28 p. : ill., pl.gr. ; 30 cm. - Weerslag van de studies die de Catalaanse stedenbouwkundige Joan Busquets met zijn team maakte voor herinrichting van de Delftse spoorloze.

Bladeren in het hemelruim = Leaving in space / [tekst] Boudewijn **Büch** ; [fotografieel] Nout Steenkamp. - [40] p. : ill., tab. ; 24 cm. - Tekst in het Nederlands en Engels. - Bevat ook voorw. van N. de Voogd en kengetallen van de T.U. Delft. - ISBN 90-74843-21-2. - (Jaarbericht Technische Universiteit Delft ; vol. 1 (1998/99).

Girl with a pearl earring : a novel / by Tracy **Chevalier**. - London : HarperCollins, 2000. - 248 p. ; 20 cm. - ISBN 0-00-651320-4.

Johannes Vermeer in de periode 1664-1675, beschreven vanuit de optiek van zijn dienstmeisje.

Bezitsverhoudingen op het platteland in de omgeving van Delft rond 1500 en in 1561 / M.J.G. **Claessens**. - Delft : M.J.G. Claessens, [2000]. - 55, 209 p. : graf., tab. ; 30 cm. - Doctoraalscriptie Middeleeuwse geschiedenis Rijks Universiteit Leiden, met als bijlagen: Transcriptie kohieren 10e penning Hof van Delft, Abtsregt, Ackersdijk & Vrouwenregt, Vrijenban etc.; Lijst van eigenaren, van huurders en van gebruikers.

Water : de vele kleuren van Delfts water / [tekst: Tjeerd **Deelstra**, Mark **Kras** en anderen]. - Delft : International Institute for the Urban Environment (druk: Tan Heck), 1999. - 5 katernen : ill. ; 34 cm. - Bevat: Het verleden [van Delfts water]; Blauw water; Grijs water; Groen water; De toekomst [van Delfts water].

Genealogie van der Drift / door G.H.J. van der **Drift**. - Zwolle : Van der Drift, 1991-.. - . dl. : 30 cm. Dl. 5: Tak Haagambacht. - Rijswijk : G.H.J. van der Drift, 2000. - 100 p. : ill. ; 30 cm. - Gegevens verwerkt t/m 1 jan. 2000.

'Haagambacht .. [omvatte] ..Scheveningen, Eikenduinen, Half Loosduinen en Nieuwveen of 's-Gravenzande'. Latere generaties vestigen zich in omringende plaatsen als Den Haag, Rijswijk, Voorburg, Delft e.a. (p. 3).

Delft onder de loep : voor en door kinderen / [red. en samenstelling Liesbeth **Eshuis**]. - Delft : Kinderopvang Octopus (druk: Tan Heck), cop. 2000. - . p. : ill. ; 22 cm. - Losbladig in kleine ordner.

Kinderen van 6-12 jaar uit de 6 Octopus-vestigingen voor Buitenschoolse opvang (BSO) bezochten diverse activiteiten in Delft: buurthuizen, musea, sportclubs etc. en doen hier in woord en beeld verslag van.

De Donkere Dagen van Delft : terugblik en vooruitzicht / [tekst Herman Weyers]. - [Delft] : **Evenementenbureau Delft**, 2000. - [54] p. : ill. ; 30 cm. - Bevat overzicht van de activiteiten in het kader van 'De Donkere Dagen van Delft' 1999 (20 nov. t/m 24 dec.) incl. krantenartikelen en de plannen & subsidieaanvraag voor 2000.

Vindingrijk Delft : 43 boeiende verhalen over uitvindingen, vindingen en innovatieve toepassingen die in Delft zijn ontstaan / [samenst. en red. Els Koenis en Herman Weyers]. - Delft : **Evenementenbureau Delft** (druk: Meinema Drukkerij Delft), cop. 2000. - 79 p. : ill. ; 24 cm. - ISBN 90-75095-71-6.

Natie, vaderland en daarbuiten : over vaderlandgevoel en internationalisme ten tijde van

Willem van Oranje. - [Delft : s.n., 2000]. - 50 p. : ill. ; 15x21 cm. - (Willem van Oranje-lezing ; 2000).

Teksten van de 2e 'Willem van Oranje-lezing' resp. gehouden door prof.dr. W. Th.M. **Frijhoff** van de VU (Amsterdam) en mr.dr.s. F. Bolkestein, Europees commissaris, op 22 juni 2000 in Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

Kunst & koks. - Delft : Stichting INKT Delft, 2000. - [52] p. : ill. ; 20x20 cm. - Uitg. t.g.v. het 10-jarig bestaan van **Galerie Inkt** aan de Choorstraat 29. - Bevat een selectie van het werk gemaakt voor de jubileumexpositie 'Kunst & koks'.

Delftenaren en de lokale media : rapportage van het gebruik van Delftenaren van lokale media op basis van een in januari 2000 gehouden enquête. - Delft : **Gemeente Delft**. Concernafd. Communicatie & Onderzoek, 2000. - 16 p. : graf., tab. ; 30 cm.

Gemeente Delft: kansen voor de toekomst : 115 miljoen investeren in de stad : laat weten wat u belangrijk vindt. - 8 p. : ill. ; 42 cm. Bijlage bij: Delft op zondag ; jrg. 5 (2000), 17 febr.

Einduitslag meningspeiling: Wat te doen met 115 miljoen ?. - [Delft] : **Gemeente Delft**, 2000. - [12] p. : graf., tab. ; 30 cm. - Logo op omslag: 'Delft: kansen voor de toekomst'. De gemeente Delft verkocht in 1999 haar aandelen in het Electriciteitsbedrijf Zuid-Holland (EZH) en vroeg haar inwoners eind 1999 aan te geven op welke wijze zij 115 miljoen gulden van dit bedrag dachten te besteden. Op basis van de ruim 200 ingestuurde ideeën formuleerde het gemeentebestuur 39 projecten. Elke Delftenaar van 12 jaar en ouder kon in de 2e helft van februari 2000 zijn keuze op een antwoordkaart aan de gemeente doorgeven. Het gemeentebestuur maakte in mrt. 2000 een keuze uit de ingezonden suggesties.

Jongerenhuisvesting : een analyse van de woonsituatie van Delftse jongeren in de leeftijd van 18 t/m 29 jaar, gebaseerd op statistieken en een steekproef onder recent verhuisden. - Delft : **Gemeente Delft**. Concernafd. Communicatie & Onderzoek, 1999. - 44 p. : graf., tab. ; 30 cm.

Klanttevredenheid Gemeentearchief. - Delft : Gemeente Delft. Cluster Facilitair.Vakteam ICT, 2000. - 34, [10] p. : graf., tab. ; 30 cm. - Dubbelrapportage van een onderzoek gedaan onder klanten van het **Gemeentearchief Delft** en onder bezoekers van de Digitale Stamboom.

Writing to Vermeer : opera in zes scènes / Louis Andriessen ; libretto van Peter **Greenaway** ; [eindred. Niels-Peter van Doorn]. - Amsterdam : Nederlandse Opera Stichting, cop. 1999. - 87, [v] p. : ill. ; 22x17 cm. - Wereldpremière van de opera op 1 dec. 1999 in het Muziektheater, Amsterdam. Het tekstboekje bevat behalve het libretto ook teksten uit Montias' 'Vermeer and his milieu' (Princeton, 1989).

Werk aan de winkel. Casestudy Delft / door P. **Guyt** en W. **van der Toorn Frijhoff**. - Delft : Delftse Universitaire Pers, 1999. - vii, 40 p. : ill., tab. ; 24 cm. - (Winkelmarkt, ISSN 1385-1780 ; 5) . - Technische Universiteit (TU) Delft. Faculteit der Bouwkunde. Vakgroep Bouwmanagement en Vastgoedbeheer. - ISBN 90-407-1862-8. Beschrijving van het Delftse winkelareaal (onderzoek stand 1995). Uitgaande van het

benodigde areaal in 2015 worden verschillende mogelijkheden beschreven om dit over typen winkelcentra te verdelen. Vervolgens worden deze suggesties vergeleken met de medio 1998 bekende plannen van de gemeente Delft.

Westlandse stam- en naamreeksen / [red. G.J.C.T. **Hamel**, J.W.H. **Olyslager** en M.J.M. **Vis**]. - Naaldwijk : Studiegroep Genealogie 'Westland', [1997]. - 220 p. : ill., portr. ; 23 cm. - ISBN 90-803611-1-9. Met Delftse 'connecties'.

Register notariorum : de notarissen van het Hof van Holland, 1525-1811 / W. **Heersink**, R. **Huijbrecht**, S. **Scheffers** en H.J. **Tukker**. - Den Haag : Algemeen Rijksarchief, 1999. - [x], 723 p. ; 24 cm. - ISBN 90-74920-12-8 (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks ; 8) Delft.], zie p. 655-658 van: '*Standplaatsen*'.

Beelden uit een vorige eeuw : eerherstel voor Balthasar Gerards !!. - Delft : Stichting Het Handzaam Landschap (druk: Meinema), 2000. - [32] p. : ill. ; 12x17 cm. - Bevat incl. en 13 ansichtkaarten met in Delft geplaatste beelden van **Hans La Hey**.

Adolf le Comte (1850-1921) : bevlogen docent en kunstenaar / Jos W.L. **Hilkhuijsen**. - [20] p. : ill. ; 21 cm. IN: Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 ; p. 27-46.

Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 / red.: H.L. Houtzager .. [et al.]. - Delft : **Historische Vereniging Delfia Batavorum**, 2000. - 158 p. : ill. ; 21 cm. - 'Opgedragen aan Trude Gerritsma voor haar .. bijdrage .. aan het literaire leven in Delft'.

Bevat o.a. de vaste rubrieken: Kroniek over [..]; 'Delfiana'; Archeologische kroniek; Nieuwe straatnamen; Publicaties over Delft en Delvenaren. De 5 historische artikelen zijn onder de naam van de betreffende auteur opgenomen.

Het buitenverblijf 'Zorgvliet' bij Delft / Bert **van der Hoek**. - Delft : A.J.L. van der Hoek, 2000. - 10 bl. : ill ; 30 cm. - Uitgave in eigen beheer.

Het buitenverblijf 'Zorgvliet' (of 'Zorgwijk, of 'Maria's Burg) stond tot 1926 even ten zuiden van de huidige westelijke-ingang van de Prinses Irenetunnel.

'De Vergulde Boot' / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft : Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' (Meinema drukkerij) ; Projectgroep Delfts Aardewerk, cop. 1999. - 90 p. : ill. ; 30 cm. - ISBN 90-75095-66-X. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen ; 1).

'De Porceleyne Clauw' / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft : Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' ; Projectgroep Delfts Aardewerk (Meinema drukkerij), cop. 1999. - 98 p. : ill. ; 30 cm. - ISBN 90-75095-70-8. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen ; 2).

'Firma J.H. Sanderson en Zoon', 'De Eendragt', 'Aardewerf fabriek Barend Zonnebeek', aardewerf fabriek Foppe/Valk/Bouvet / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft : Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' ; Projectgroep Delfts Aardewerk (Meinema drukkerij), cop. 2000. - 82 p. : ill. ; 30 cm. - ISBN 90-75095-73-2. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen ; 3).

Delflands kaarten belicht / C.G.D. de Wilt, G.J. Klapwijk, J.D. van Tuyl en A.C. Ruse-ler. - Delft : **Hoogheemraadschap van Delfland** ; Hilversum : Verloren, 2000. - 179

p. : ill., krt. ; 23x24 cm. - Uitg. bij de tentoonstelling in 'Stedelijk Museum Het Prinsenhof', 21 mrt. - 12 juni 2000.

Getekend in Delft / Hans **Houtzager** ; in samenw. met Wil Knippenberg. - Rijswijk : Elmar, 2000. - 95 p. : ill. ; 22x29 cm. - ISBN 90-389-1070-3.

Het Sparwoudefonds en zijn stichtster / J.F. **Jacobs**. - [20] p. : ill. ; 22 cm. IN: Oud Rhenen ; vol. 17.

(1998) 2 (mei) ; p. 5-19. - Oorspr. lezing, op 18 okt. 1997 voor de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o. gehouden.

Wim van Dam : liber amicorum / [samenstelling: Dick **de Jong** en anderen ; foto's: Mike van der Meijden]. - Delft : Gemeente Delft, [2000]. - 53 p. : ill. ; 20x20 cm. - Aangeboden bij Van Dam's afscheid als hoofd van de Concernafdeling Personeel Organisatie en Informatie (CPOI) van de Bestuursdienst, Gemeente Delft.

Van standspolitiek naar partijloyaliteit : verkiezingen voor de Tweede Kamer, 1848-1887 / door Ronald **de Jong**. - Hilversum : Verloren, 1999. - 182 p. : graf., tab. ; 25 cm. - Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1999. - Literatuur & bronnen: p. 171-179. Pag. 97-99: Het kiesdistrict Delft, 1848-1887. Pag. 99-107: Verkiezingen en godsdienst in Delft. Onderzoek o.a. gebaseerd op processen-verbaal aanwezig bij het Gemeente-archief Delft, 3e afd.

'Nauwelijks een marge van onzekerheid' : kunsthistoricus **Kaldenbach** over locatie 'Straatje Vermeer'. - [1] bl. : ill. ; 57x42 cm. IN: Delftsche Courant ; jrg. 160, 8 dec. 2000, p. 3.

Op 14 febr. 1982 publiceerde Wim Weve, student-assistent bij de TH Bouwkunde, op basis van archeologisch en bouw-historisch onderzoek van de panden Nieuwe Langendijk 22-26 dat deze zoveel overeenkomstige kenmerken hadden met de huizen afgebeeld op Vermeer's 'Straatje' dat zij als voorbeeld hiervoor gediend zouden hebben. Toch werden de panden in 1982 afgebroken.

Het Straatje van Johannes Vermeer: Nieuwe Langendijk 22-26 : een kunsthistorische visie op een archeologisch en bouwhistorisch onderzoek / door Kees **Kaldenbach**. - [12] p. : ill. ; 27 cm. IN: Bulletin : tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB voor cultuurbeleid, musea, monumentenzorg, architectuur, archeologie en archieven ; jrg. 99 (2000), p. 238-249.

Trekschuiten, haringbuizen en vrachtschepen op Vermeers 'Gezicht op Delft' / Kees **Kaldenbach**. - [14] p. : ill. ; 23 cm. IN: Tijdschrift voor zeegechiedenis ; vol. 19 (2000), p. 17-30.

Buurtcentrum 'De Bras' : een terugblik / door M. **Kalf-Schutte**. - Delft : [M. Kalf-Schutte], 1993. - 9 p. ; 30 cm. - Samengesteld t.g.v. het 20-jarig bestaan van het buurtcentrum in de Indische Buurt.

Ingebruikneming [van] het Norman & Beard orgel in de Vierhovenkerk te Delft, geheel aangepast en gerestaureerd door Fa. A. Nijssse & zoon / [teksten: Gerrit **van de Kamp**, Rinus **van Noort**, Gerard **Mulder** en Christo **Lelie**]. - [Delft : Vierhovenkerk, 2000]. - 21 p. : ill. ; 21 cm. - Bevat ook het programma van het concert dat bij de officiële ingebruikneming van het orgel op 5 febr. 2000 is gehouden.

Jubileumkrant 35 jaar drogisterij-parfumerie-kruiderij Minerva. - 16 p. : ill., portr. ; 44 cm. - Verscheen als bijlage bij: Delft op zondag ; jrg. 8 (2000), 19 nov.

Hoofdzakelijk reclame, bevat ook interview met Jan Bernard **Keizer** en Marja **Keizer-van Hamburg**, eigenaars van de 6 Minerva-vestigingen.

Vercroft - Rodenburch / M.C. **de Keijzer**. - [4] p. ; 25 cm. IN: Ons voorgeslacht : maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie ; jrg. 54 (1999), p. 482-485.

Betreft aanvulling op artikel van P.C.J. van der Krogt in nrs. 501/2 (1999). Met 2^e aanvulling van mw. A. Verburg in: OV ; jrg. 55 (2000), p. 301.

Wapens van de regering van Schiedam / door H. **Klunder** en H.K. **Nagtegaal**. - 6 afl. (63 p.) : ill. ; 25 cm. IN: Kronieken : tijdschrift van de Genealogische Vereniging Prometheus ; jrg. 8 (1999), p. 180-190, p. 267-276; jrg. 9 (2000), p. 22-31; 94-103; 162-171; 239-25. Bew. van het chron. geordende wapenboek getekend door mr. Willem van der Lelij (1698-1772). In dit artikel zijn de wapens alfabetisch geordend op familienaam.

Geschiedenis van het Siperkov-ensemble : herinneringen, impressies, feiten / door F.H. **Kreuger**. - [Delft : F.H. Kreuger, 2000]. - 105 p., [11] bl. pl. : ill., portr. ; 25 cm + cd. - Beperkte oplage in eigen beheer voor de leden van het ensemble. - De cd bevat o.a. opnamen gemaakt in de aula van de Technische Universiteit in 1999.

F.H. Kreuger is emeritus-hoogleraar hoogspanningstechniek en woont in Delft. De beschrijving in dit boek is gebaseerd op zijn ervaringen in het Delftse Siperkov Ensemble.

De restauratie : op zoek naar de verdwenen stroken van de Nachtwacht / door F.H. **Kreuger** ; tek. J.Th. Dessens. - Delft : Deltech (druk: Meinema Drukkerij), cop. 2000. - 304 p. : ill. ; 21 cm. - ISBN 90-75095-74-0.

Dit verhaal speelt in Delft, zoals dat er rond 1900 uitzag. De hoofdpersonen zijn dezelfde als in Kreuger's detective 'De nachtwacht op avontuur' (Delft, 1998).

Delft, zo was het : ansichtkaarten geselecteerd en van teksten voorzien door Peter **van der Krogt** en Max **van Noort**. - Hoogeveen : Slingenberg, 1998-... - . dl. : hoofdzakelijk ill. ; 15x21 cm. - Selectie uit de verzameling prentbriefkaarten van M. van Noort. Dl. 2: 2000. - 64 p. : hoofdzakelijk ill. ; 15x21 cm. - ISBN 90-5900-028-5.

De 'onbestorven' weeskinderen van Philippe van Kempen en Rose Delecourt / door P.C.J. **van der Krogt**. - [47] kol. : ill., portr. ; 32 cm. IN: De Nederlandsche Leeuw : maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde ; jrg. 117 (2000), kol. 442-489.

Eerste van 2 afl. over de 8 kinderen van de familie Van Kempen die in 1851 in het weeshuis van de Delftse Katholieke Armzorg werden opgenomen.

Straatnamen van Delft : verklaring van de namen van straten en buurten, grachten en bruggen / [tekst] Peter **van der Krogt** ; [ill. S. Schillemans en H. de Koster]. - Delft : Gemeentearchief Delft, 2000. - 312 p. : ill. ; 29 cm + plattegrond (81x63 cm). - Lit. opg.: p. 311-312. - Bew. van: Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Delft. - Den Haag : Kruseman, 1985. - ISBN 90-805654-1-5.

Hendrick Cornelisz. van Vliet: het gezin van Michel van der Dussen / Frauke **Laarmann**. - [22] p. : ill. ; 30 cm. IN: Oud Holland : driemaandelijks tijdschrift voor Ne-

derlandse kunstgeschiedenis ; jrg. 113 (1999), p. 53-74.
Het familieportret uit 1640 is in 1998 door Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof' aangeschaft.

Ik bel je uit een glazen cel : installatie in taal en beeld met vier liefdesverzen en een prent / door Hendrik **van Leeuwen** ; [vormgeving Atelier De Witte Raaf ; foto's Stef Breukel]. - Delft : Hendrik van Leeuwen (druk: Tan Heck), [2000]. - [6] bl., [3] bl. pl. : ill. ; 45 cm. - Losse bladen in cassette. - Beperkte genummerde en gesignde oplage van 60 exemplaren: genummerd I-50 & I-X (buiten de handel).

Speciale uitgave van de installatie geëxposeerd van 18 mrt. tot 17 april 2000 in Tijn Noordenbosch' galerie (v/h telefooncel) 'Voor de kunst' voor zijn winkel, Oude Delft 140. De familie Franses in Den Haag / door J.Th.A. **van Leipsig**. - Delft : J.Th.A. van Leipsig, cop. 2000. - 107 p. : ill. ; 31 cm.

Warning : de voorouders van mijn moeder en hun nageslacht / door J.Th.A. **van Leipsig**. - Delft : J.Th.A. van Leipsig, 2000. - 104 p. : ill. ; 31 cm.
Beide beschreven families zijn verwant aan de Delftse familie Van Leipsig.

Delft vademecum : a comprehensive guide for foreigners living in Delft / [ed. Imelda J.M. **van der Linden** ; transl. Kagie Consultants Bureau] . - Reeuwijk : Symbiose, cop. 2000. - 108 p. : ill. ; 21 cm. - 'Intended for non Dutch speaking individuals, employees and students .. who come to live in Delft ..' . ISBN 90-805763-1-X.

Introducing Delft University of technology / [prod. Communication and marketing group TU Delft and I.J.M. **van der Linden** ; photography Herman Kempers and others]. - Delft : TU Delft, cop. 1999. - 36 p. : ill. ; 30 cm. - ISBN 90-7483-320-8.

Lucretia en Cleopatra / Daniëlle H.A.C. **Lokin** ; met fotobijlage samengesteld door T.O. van Staveren. IN: Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 ; p. 55-66. Over de restauratie van twee 17de eeuwse zandstenen vrouwenbeelden uit de tuin van Stedelijk Museum Het Prinsenhof met 9 p. foto's getiteld 'Beelden van beelden'.

Johannes Bosscha (1831-1911), grondlegger van de elektrotechniek / H.K. **Makkink**. - [4] p. : ill., portr. ; 30 cm. IN: OD 95, historische rubriek van: Delft integraal : wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft ; afl. 2000.1, p. 30-33.

Johannes Bosscha (1831-1911) werd in 1864 door Thorbecke tot inspecteur benoemd om toezicht te houden bij de reorganisatie van Koninklijke Akademie tot Polytechnische School. Hij werkte daar vanaf 1873 als hoogleraar in de toegepaste natuurkunde, van 1878 tot 1905 als hoogleraar-directeur.

Van kelk tot cocktail : 100 jaar Horeca Nederland Delft e.o. : 38 bekende horecagelegenheden in beeld gebracht over de afgelopen 100 jaar / Marinus **van der Marel**. - Den Haag : Uitgeverij tekstbureau Pegasus (druk: Nivo), 2000. - 96 p. : ill., portr. ; 25 cm. - Uitg. in opdracht van Koninklijke Horeca Nederland. Afd. Delft/Oostland, t.g.v. haar jubileum, 1900 - 4 april - 2000.

Tijd voor Delft / Laura Johanna **Meilink-Hoedemaker**. - [7] p. : ill. ; 21 cm. IN: Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 ; p. 47-53.

Over het rond 1660 door Coenraet Harmensz. Brouckman gemaakte uurwerk voor het Delftse stadhuis.

Holland allochtonië / tekst: Bas **Mesters** ; fotografie: Marcel Molle. - [9] p. : ill. ; 30 cm. IN: Volkskrant magazine. - Vol. 8 jan. 2000 ; p. 32-40.
Artikel over de verschillende allochtonen die medio 2000 in Delfshaven wonen en de ideeën die zij over elkaar hebben.

Hippolytus woningcorporatie: van corporatie naar coöperatie, 1910-2000 / [tekst: Hans **Mey**]. - Delft : Hippolytus Woningcorporatie, 2000. - 47 p. : ill. ; 22x22 cm. - Uitg. t.g.v. van het 90-jarig bestaan van Hippolytus Woningcorporatie. Zij fuseert in juni 2000 fuseert met de Delftse corporaties AWS 'Volkshuisvesting' en 'Onze woning', de 3 gaan verder als: DelftWonen.

De kroning van stadhouder-koning Willem III en koningin Mary gezien door de ogen van Romeyn de Hooghe / M.A. **Moelands**. - [14] p. : ill. ; 25 cm. IN: Pro memorie : bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden ; jrg. 2 (2000), p. 131-144.

Neijsen, Neijzing, Neijzen : een waterlands geslacht : persoonsgegevens en stamboom van de nakomelingen van Pieter Neijsen uit Monnickendam, 1740-2000 / J.G.A. **Neijzen** en G.J. **Neijzen**. - Laren : J.G.A. Neijzen ; Delft : G.J. Neijzen, cop. 1999. - 324, [xiv] p. : ill., portr. ; 31 cm.

Vanaf begin 20e eeuw woont familie Neijzen in Delft. Dokter P.J.A. Neijzen (1883-1954) is vanaf 1918 medisch adviseur van het St. Hippolytusziekenhuis en o.a. voorzitter van de Kon. Ned. Mij. ter Bevordering van de Geneeskunst. Afd. Delft.

Het Generaliteits Kruitmagazijn aan de Schie bij Delft 'Het Kruithuis' / R.G. **Neve**, G.A. **Verschuure** en J.C. **van Dongen**. - Delft : Gemeente Delft, cop. 1999. - 90 p. : ill. ; 31 cm. - ISBN 90-9013377-1.

Emma Kirchner: fotografe en feministe? / Petra **Notenboom**. - [11] p. : ill. ; 21 cm. IN: Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 ; p. 93-103.
Emma Kirchner was van 1863-1899 als fotografe in Delft werkzaam.

Leonaert Bramer (1596-1674) als ontwerper van decoratie op Delfts aardewerk / Michiel C. **Plomp**. - [22] p. : ill. ; 30 cm. - IN: Oud Holland : driemaandelijks tijdschrift voor Nederlandse kunstgeschiedenis ; jrg. 113 (1999), p. 197-216.

Vals beschuldigd / Joyce **Pool**. - Rotterdam : Lemniscaat, cop. 2000. - 152 p. ; 23 cm. - ISBN 90-5637-319-6.

Jeugdboek speelt in Delft, 1584: de 14-jarige Job Lukasz. wordt beschuldigd medeplichtig te zijn aan de moord op Willem van Oranje.

Delfts aardewerk in Dyrham Park / Hans **Ressing**. - 32 p. : ill. ; 26 cm. IN: Vormen uit vuur : mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van Ceramiek en Glas ; afl. 173 (2000), p. 1-32. - Inleiding: p. 2-7. Catalogus: p. 9-28. Inventarissen en lit. opg.: p. 29-31.

Een aristocratische geschiedenis van de Opstand : Grotius' Annales et historiae de rebus Belgicis / Cornelia M. **Ridderikhoff**. - [15] p. ; 24 cm. IN: De zeventiende eeuw : tijdschrift van de Werkgroep Zeventiende Eeuw ; jrg. 10 (1994), p. 277-291.

Die 'Historia' Emanuel von Meterens der Zensur unterworfen : vom Verbot zur offi-

ziellen Anerkennung / Cornelia M. **Ridderikhoff**. - [9] p. ; 24 cm. IN: Produktion und Kontext. - Tübingen : Niemeyer, 1999 ; p. 125-133.

Betreft de drukgeschiedenis van Van Meterens 'Memorien der Belgische ofte Nederlandsche historien'. De Delftse drukker Vennecool gaf in 1599 de eerste Nederlandse vertaling uit die een maand later door de Staten Generaal werd verboden.

Willem van Konijnenburg, 1868-1943 / Mieke **Rijnders**. - Den Haag [etc.] : Rijksdienst Beeldende Kunst [etc.], 1990. - 272 p. : ill. ; 28 cm. - (Monografieën-serie van het Drents Museum over Nederlandse kunstenaars uit het tijdperk rond 1900 ; dl. 7). - Uitg. van het Drents Museum i.s.m. de Rijksdienst Beeldende Kunst t.g.v. de overzichtstentoonstelling in 1990/91 in het Centraal Museum te Utrecht (26/10 - 02/12/90) en in het Drents Museum te Assen (15/12/90 - 11/02/91). - Bibliografie: p. 260-265. - ISBN 90-70884-35-6.

154-219 : 'Een van den eersten in den lande'. Zie p. 154-173 over de ontwerpen die Van Konijnenburg maakte voor ramen van de Nieuwe Kerk te Delft.

Militaire geschiedenis is deel van ieders leven / door Graziella **Runchina** ; met foto's van Jeroen van der Meyde. - [5] p. : ill. ; 30 cm. IN: ABP wereld, ISSN 1386-1956 ; vol. 68 (aug. 2000) ; p. 36-40 Interview met Christel Sohier, medewerker communicatie en presentatie van het Legermuseum, over de collecties en de tentoonstelling 'Dressed to kill'.

De digitale stamboom Delft als bron voor een aangevulde kwartierstaat / P.H.H. **Scharp**. - [11] p. ; 21 cm. - Betreft de kwartierstaat van Annette Martine van der Velden (*1974) aangevuld vanuit de BS van Delft en Hof van Delft m.b.v. de Digitale Stamboom van het Gemeentearchief Delft. IN : Mededelingenblad Nederlandse Genealogische Vereniging. Afdeling Delfland ; jrg. 9 (2000), p. 581-591.

DHC 90 jaar voetbal, 1910-2000 / [red. Dik A. **Schreuders** en Roel **van Dorsten** ; fotografie: Archief DHC en Roel van Dorsten]. - Delft : DHC (Drukkerij Meinema), 2000. - 32 p. : ill., portr. ; 30 cm. - Uitg. t.g.v. het 90-jarig jubileum van DHC, de combinatie van de voetbalverenigingen Delfia en Hollandia.

De tekst over de periode 1910-1985 is een bewerkte samenvatting uit de jubileumuitgave t.g.v. 75 jaar DHC, over de laatste 15 jaar is een beknopte geschiedenis opgenomen.

Stamboom van het geslacht Sedee / Cedee. - [Delft : s.n., ca. 1997]. - 223 p. ; 30 cm. - Samengesteld door Johannes Leonardus Antonius **Sedee** (Delft, *1926).

De familie Sedee (ook: Cede, Sede, Zede) woont vanaf het begin van de 18e eeuw in Delft.

Determinants of institutionalization of orphans in a nineteenth-century Dutch town / Hanna **van Solinge**, Eveline **Walhout** and Frans **van Poppel**. - [28] p. : tab., graf. ; 23 cm. - Het onderzoek betreft 525 minderjarigen die tussen 1 jan. 1860 en 31 dec. 1879 in Delft wees werden. IN: Continuity and change ; vol. 15 (2000) ; p. 139-166.

Een zoektocht door Holland en Vlaanderen naar een familie Van Sonneveld uit Gouda, ca. 1420 - ca. 1700 / door A. **Sonneveld** en J.S. **Bontekoe**. - [26] p. ; 25 cm. IN: Ons voorgeslacht : maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie ; jrg. 54 (1999), p. 393-418.

In de 1e helft van de 17e eeuw wonen er leden van deze familie in Delft.

Prijsboeken op de Latijnse school : een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en

prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876 / J. **Spolder**. - Amsterdam & Maarssen : APA-Holland Universiteits Pers, cop. 2000. - xix, 852 p., [32] p. pl. : ill. ; 23 cm. - Ook verschenen als proefschrift K.U. Nijmegen. - Bevat o.a. een repertorium van wapenstempels. - Bibliografie: p. 787-827. - ISBN 90-302-1222-5. Delft, zie o.a. repertorium: p. 527-533.

Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen. - 1 - .. - Delft : **Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof'** (Meinema drukkerij), 1999-.. - . dl. : ill. ; 30 cm. - Serie gebaseerd op de verzameling archiefverwijzingen van mr. A.H.H. van der Burgh (1845-1904) en het bronnenonderzoek van mw. P. Beydals (waarnemend gemeentearchivaris van Delft, 1934-1948).

Verschenen: dl. 1-3, zie: **Hoekstra-Klein, Wik**.

Familierelaties van de Friese stadhouders / door Annemarth **Sterringa**. - [21] p. : ill. ; 24 cm. IN: *It beaken* ; vol. 60 (1998) = themanummer *'Het hof van de Friese Nassau's, 1584-1747'*, p. 305-325.

Kreen en Gruizig : over de streektaal van Delfland / Henk **Tetteroo**. - Delft : Deltech uitgevers (Meinema Drukkerij Delft), 2000. - 143 p. : ill. ; 21 cm. - Bew. van de eerder in de Delftsche Courant (1998/99) en de Westlandsche Courant (1999/2000) verschenen afleveringen. - ISBN 90-75095-75-9.

Briljante ingeving van een TH-student : bouwhistoricus Wim Weve ontdekt Delfts beroemdste straatje / door Hans **Verhagen**. - [1] bl. : ill. ; 35x35 cm. - Interview met bouwhistoricus Wim Weve over de hypothese die hij in 1982 rapporteerde. IN: *Delftsche Courant* ; jrg. 160, 9 dec. 2000, p. 3.

Op 14 febr. 1982 publiceerde Wim Weve, student-assistent bij de TH Bouwkunde, op basis van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de panden Nieuwe Lange-dijk 22-26 dat deze zoveel overeenkomstige kenmerken hadden met de huizen afgebeeld op Vermeer's 'Straatje' dat zij als voorbeeld hiervoor gediend zouden hebben. Toch werden de panden in 1982 afgebroken.

Delft MonumenTaal. - .. afl. : ill. ; 30 cm. IN: **Vidomes** magazine ; jrg. 1 (1999) 1 (juli) en volgende afleveringen.

Afl. 1: juli 1999, p. 12-14: Delft heeft eigen toren van Pisa.

Afl. 2: okt. 1999, p. 12-14: De beroemdste trap van Nederland bevindt zich in Delftse Prinsenhof.

Afl. 3: dec. 1999, p. 8-10: Heilige Geesthuis bood onderdak aan zieken, armen en vondelingen. Betreft Heilige Geesthuis, Molslaan 104.

Afl. 4: mrt. 2000, p. 8-10: Delft moest in 1359 alle poorten, muren en waltorens slopen : Oostpoort heeft heel wat 'verbouwingen' meegemaakt.

Afl. 5: april 2000, p. 8-10: Weinig meer over van oorspronkelijk Oost-Indisch huis. Betreft Oost-Indisch Huis aan de Oude Delft 39.

Afl. 6: juli 2000, p. 8-10: Kuier mee over de historische Markt van Delft ..

Afl. 7: okt. 2000, p. 10-13: Kuier mee over de historische Markt van Delft ..

Afl. 8: dec. 2000, p. 8-11: In Delft werd eerste boek van de Nederlanden gedrukt en verkocht.

Hier in Holland / Roel **Visser**. - Amsterdam : Thomas Rap, cop. 2000. - 167 p. : ill., portr. ; 22x30 cm. - De foto's zijn grotendeels eerder verschenen in het weekblad

HP/De Tijd, voor een deel in dagblad 'Het Parool'. - ISBN 90-6005-919-0. Impressie van Nederland aan het eind van de 20ste eeuw door de Delftse fotograaf Roel Visser. Delft; p. 35, 69.

Bacinol A / Ton **Voets**. - [5] p. : ill. ; 19x27 cm. - Bew. van een notitie geschreven door Jan Wisse, Coen de Jong (Ver. Kunstenaarsbelangen Delft) , Henri Christiaans (Industrieel Ontwerpen Nederland) en Ton Voets (Delft Design). IN: Delft Design periodiek ; nr. 17/18 (juni 2000), p. 7-11.

Bew. van notitie over de mogelijkheid om het laboratorium Bacinol A van DSM Gist aan de Wateringse Vest te benutten als 'Stadshal', een centrum voor architectuur, industrieel ontwerpen en beeldende kunst.

Pierre van Hauwe / samenstelling André **Vos** ; met overzicht van zijn leven en werk door Gerard Bal. - [Delft : s.n. (druk: Alevoo)], 2000. - 54 p. : ill. ; 21 cm. - Program-maboekje van het galaconcert t.g.v. de 80ste verjaardag van Pierre van Hauwe op 26 en 27 april 2000 in het auditorium van het Aula Congressentrum, Technische Univer-siteit Delft.

De botanische tuin TU Delft, van ontstaan tot nu / Ank **Voskuil**. - [Delft : Instituut Bio-technologie], 2000. - 12 bl. ; 30 cm. - Bronnenopg.: bl. 12.

In het straatje van Montias, Vermeer in historische context / door J. van der **Waaals**. - [10] p. ; 22 cm. IN: Theoretische geschiedenis ; (1992) 1 ; p. 176-185.

Reactie op J.M. Montias' Vermeer and his milieu : a web of social history. - Princeton, 1989.

Van oude mensen en de dingen die voorbij gingen : de geschiedenis van het tehuis aan de Papenstraat, 1411-2000 / Kees **van der Wiel** ; [red.: mevr. P.A.M. van Grondel en Th.M.J.M. Veendrick]. - Delft : Stichting Huyse van St. Christoffel binnen Delft (druk: Meinema), 2000. - 175 p. : ill. ; 28 cm. - ISBN 90-75095-77-5.

Speciale herdenkingsuitgave t.g.v. de sluiting van Huyse van St. Christoffel.

'Opvoeding tot uitstekende katholieke mannen' : oprichting en eerste jaren van het Sint Stanislas College / Huub **Wijfjes**. - [24] p. : ill. ; 21 cm. IN: Delfia Batavorum historisch jaarboek voor Delft: 1999 ; p. 69-92.

Het rode Delft : het Delftsch Studentencorps en het opkomend socialisme / Inge **de Wilde**. - [6] bl. : il., portr. ; 31 cm. - IN: OD 95, historische rubriek van: Delft integraal : wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft ; afl. 2000.6, p. 24-29.

Artikel n.a.v. De Wilde's onderzoek naar J.W. Albarda's Delftse studententijd (1895-1903) en haar op grond hiervan samengestelde uitgave: Een sterke geest van vrijheid : brieven van de student J.W. Alberda. - Amsterdam : IISG, 2000.

'Een sterke geest van vrijheid' : brieven van de student J.W. Albarda aan G. Nolet-Adama en F.M. Wibaut / bezorgd en van een inleiding voorz. van door Inge **de Wilde**. - Amsterdam : Stng. Beheer IISG, 2000. - 93 p. : ill. ; 19x22 cm. - Lit. opg.: p. 87-89. - ISBN 90-6861-189-5.

Brieven geschreven tijdens Albarda's Delftse studententijd (1895-1903), met diverse verwijzingen naar de Delftse situatie.

Historie wooncomplexen / door W. **v.d. Zanden**. - .. afl. : ill. ; 30 cm. - IN: DKSB-
vizer / Delftse Katholieke Stichting voor Bejaarden-huisvesting ; jrg. 1 (2000) 1 (jan.) en vol-
gende afleveringen.

Afl. 1 (jan. 2000), p. 7-8: Huigh de Groothof. - [2] p. : ill. ; 30. Centrum aan de Maria van
Reigersberchstr., opgeleverd 1975/77.

Afl. 2 (mrt. 2000), p. 7-8: Maria van Jessehof. - [2] p. : ill. ; 30 cm. Centrum opgeleverd
1979.

Afl. 3 (mei/juni 2000): Cornelis Musiushof. - [3] p. : ill.; 30 cm. Centrum aan de Kantoor-
gracht, geopend in 1980.

Afl. 4 (juli/aug. 2000): Ternateflat. - [2] p. : ill. ; 30 cm. Woningen verhuurd per 1 jan. 1971.

Afl. 5 (sept. 2000): Het Klauwshofje / door Mascha Kunz. - [3] p. : ill. ; 30 cm. Hofje ge-
sticht 1605.

Afl. 6 (nov./dec. 2000): Mariënhof. - [2] p. : ill. ; 30 cm. Centrum geopend in 1962.

Het geslacht van Brontgeest, later Bronsgeest en Brondgeest, afstammende van Cor-
nelis Michielsz. Cuyper, alias Steur, alias Brontgeest / door dr.ir. A.J. **van der Zeeuw**.
- [32] p. : ill. ; 25 cm. IN: Gens nostra = Ons geslacht : maandblad der Nederlandse Ge-
nealogische Vereniging ; jrg. 55 (2000), p. 537-568.

De Delftse kuiper Cornelis Michielsz. [Cuyper, alias Steur, alias Brontgeest] gaat in 1586
in Delft in ondertrouw. Hij is de eerste voorvader van dit geslacht over wie meer be-
kend is.

Woonlasten van studenten : een onderzoek in Delft, Eindhoven en Leiden / F. **van der
Zon**. - Delft : Delft University Press, 1998. - 34 p. : tab. ; 24 cm. - Onderzoek uitge-
voerd in opdracht van TU Delft en TU Eindhoven. - ISBN 90-407-1782-6. (OTBouw-
stenen, ISSN 1383-1173 ; 39).

À LA CARTE RESTAURANT "LA BERGERIE"

*** reserveren gewenst ***

ZALENACCOMMODATIE "DE SCHAAPSKOOI"

- * Recepties, bruiloften en partijen ***
- * Koffietafels, brunches, lunches en diners ***
- * Koude en warme buffetten ***
- * Vergaderingen, symposia en presentaties ***
- * Catering ***

*** het gehele jaar geopend ***

Korftlaan 3
2616 LJ DELFT

de schaapskooi

tel. 015-
2134495
fax 015-2121731

Het gemeentebestuur van Delft

Toestand 1-1-2001

Burgemeester: Mr. H.M.C.M. (Hein) van Oorschot

Gemeentesecretaris: Mr.dr.s. N. (Niek) Roos

Wethouders en hun portefeuilles:

J.P. (Jan) Torenstra (PvdA), Leefbaarheid

M.P. (Meine) Oosten (D66), Delft Kennisstad

H.J. (Rik) Grashoff (Groen Links), Duurzaamheid

J.D. (Dick) Rensen (PvdA), Werk, Zorg en Onderwijs

M. (Matthijs) Mahler (STIP), Kennis en Ontplooiing

Gemeenteraad

PvdA

W.C. den Boef (1996)

mw. C.J. Edwards (1998)

R.D. Blinker (1998)

R.M. de Prez (1998)

J.D. Rensen (1994)

mw. M.T. Roorda van Eijsinga (1998)

R.A.M. Hollink (2000)

J.P. Torenstra (1986)

mw. J.L.M. Vlekke* (1998)

mw. L.C.A. Zweekhorst-de Rooij (1994)

VVD

C.L. Baljé (1998)

J.M. Bouman* (1998)

mw. A. Bulthuis-van der Jagt (1999)

A. de Graaff (1998)

mw. L.J. van der Hoek (2000)

mw. W.C. Steffen-Hoogendoorn (1982)

CDA

M. Aközbek (1998)

N.A.J.M. van Doeveren (1994)

mw. L.J.F. de Jongh Swemer (1998)

mw. M.E.H. Koop (1988)

W.A.G. van Leeuwen* (1986)

A.J.F. van Tongeren (1997)

Groen Links

mw. S.C.C.M. Bolten (1998)

W. Bot* (1994)

H.J. Grashoff (1994)

mw. C. Heuvelman (1990)

D66

P.A. de Graaf (1994)

mw. C.E. Lourens* (1994)

M.P. Oosten (1990)

Stadsbelangen

C.A. Bonthuis (1986)

W.M. de Koning (1998)

A. Meuleman* (1998)

Leefbaar Delft

J.P. de Wit* (1998)

STIP

S.K.A. Reuvers* (2000)

M. Mahler (2000)

RPF/SGP/GPV

J. van den Doel* (1991)

Onafhankelijk

R. Clason* (2000)

* = fractievoorzitter

het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is

actuele informatie:

<http://www.delft.nl/stadhuis>, kies bestuur - raadsinformatiesysteem - gelezen - raad.

De Delftse bevolking

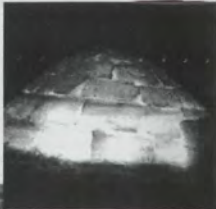
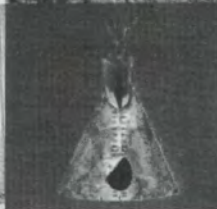
Op 31 december 2000 telde Delft 96.441 inwoners, waarvan 50.420 mannen en 46.021 vrouwen.

Bron: Gemeente Delft, Concernafdeling Communicatie en Onderzoek

de Bruyn & Emeis Makelaardij o.g.

de Bruyn & Emeis Makelaardij o.g. maakt deel uit van de BruynAdviesgroep, adviseurs in financiële dienstverlening. Naast informatie over een zoekopdracht, aankoop, verkoop en taxatie, kunt u bij ons ook terecht voor hypotheekadvies, verzekeringen, belastingadvies, administratieve diensten, pensioenen en vermogensbeheer. Alle kennis onder één dak, wel zo gemakkelijk!

Wat
u ook
zoekt...

...of wat u
ook wilt
verkopen!

de Bruyn
&
Emeis
MAKELAARDIJ
O.G.

Onderdeel van
de Bruyn Adviesgroep
Als geld wèl een rol speelt

Westvest 28
2611 AZ Delft
tel.: 015 - 214 56 38
www.debruy.nl

Over de auteurs

F. Benschop (Schalkwijk 1938) was oorspronkelijk timmerman. Behaalde vervolgens in avondopleidingen de akten wis-natuur-en werktuigkunde. Vestigde zich in 1970 te Voorburg en wijdde, naast onderzoek op het Prins Maurits Laboratorium TNO te Rijswijk, als hoofdredacteur van het instituutblad zich aan communicatie. Hij volgde te Utrecht een opleiding tot wetenschapsjournalist.

N. Bosma (Delft 1933-Gouda 1993) is in Delft geboren en getogen. Aanvankelijk was hij als onderwijzer verbonden aan het basisonderwijs, later gaf hij les in geschiedenis en de moderne talen aan een toenmalige u.l.o.-school in Zuidbroek en Delft. Daarna werd hij achtereenvolgens benoemd tot directeur van de M.A.V.O. voor Ballet en Muziek in Rotterdam, van 'de Breevaart' - een school voor middelbaar en lager beroepsonderwijs - in Gouda en van de School voor Fotografie en Fotonica in Den Haag. Hij schreef twintig historische kinderboeken en de Delfia Batavorum uitgave over Balthazar Gerards.

B.K.P. Griffioen, arts (Delft 1928) was gedurende tien jaar huisarts te Delft, en daarna 21 jaar medisch directeur, achtereenvolgens van het Bethel ziekenhuis (1967-1982) en vervolgens na de fusie van dat ziekenhuis met de andere Delftse ziekenhuizen van het nieuwe Reinier de Graaf Gasthuis (1982-1988). Thans is hij voorzitter van de Stichting Medisch Farmaceutisch Museum 'De Griffioen', gevestigd aan de Koornmarkt 66 te Delft.

Dr. H.L. Houtzager (Delft 1935), voorzitter van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen opgeleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap*. Tot juli 1996 was hij werkzaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis van de geneeskunde.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde. Thans is hij verbonden als onderzoeker aan het historisch-kartografische onderzoeksproject 'Explokart' van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is adviserend lid van de commissie Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

H.W. van Leeuwen (Rotterdam 1927), lid van de Redactiecommissie van *Delfia Batavorum*, studeerde indologie te Leiden en was handelsemployé in Indonesië. Hij behaalde daarna het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar 2e klasse. Van 1956 tot 1992 was hij verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdienst. Hij publiceerde diverse artikelen over Delftse historische onderwerpen en verleende veelvuldig medewerking aan publikaties van anderen.

J.A. Meter Hagg (Den Haag 1952) studeerde MO-A Nederlands en was van 1978 tot 1993 verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, waar hij de vereiste bibliotheekopleiding heeft gevolgd. Vanaf februari 1993 is hij als bibliothecaris werkzaam bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Delft.

M. van Noort (Delft 1933) was van 1975 tot 2000 secretaris van de Redactiecommissie van *Delfia Batavorum* en is vanaf de oprichting in 1989 secretaris van het medisch farmaceutisch museum De Griffioen. Hij was als manager werkzaam bij een farmaceutische multinational als hoofd opleidingen medische dienst en waarborg kwaliteit klinisch onderzoek.

Dr. J.H. Petrie (Deventer 1943) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en theologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, was van 1966 tot 2000 werkzaam als leraar Nederlands aan de Rijks Agrarische Hogeschool het Van Hall Instituut te Groningen en Leeuwarden en is predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk. Promoveerde in 1995 te Groningen op het onderwerp *Lodewijk XVII-Naundorff*.

Drs. A.J.H. Rozemond (Leiden 1934) was na het behalen van het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar 2e klasse sedert 1958 in diverse functies werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. In zijn vrije tijd studeerde hij rechten te Leiden, waar hij in 1972 voor zijn doctoraal examen (vrije studierichting) slaagde. In 1973 verwierf hij het diploma hoger archiefambtenaar. In dat jaar werd hij benoemd bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Delft, werd in 1974 adjunct-archivaris en was van 1977 tot 1994 gemeente-archivaris.

Drs. J.M. Voskuil (Leiden 1956) studeerde biologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. In 1991 volgde zij de opleiding Integrale Kwaliteitszorg bij de Sector Natuur en Techniek van de Rijkshogeschool te Groningen als omscholing. Sinds eind 1992 is zij werkzaam aan de TU Delft, eerst bij Faculteit STM als arbo/milieu-adviseur, sinds de clustering van faculteiten bij Faculteit TNW als projectmedewerker. In het kader van een project voor de Botanische Tuin, onderdeel van deze faculteit, verdiepte zij zich in de geschiedenis ervan.

Mr. H.V. van Walsum (Rotterdam 1932) bezocht het gymnasium te Rotterdam, en nadat zijn vader in 1948 burgemeester van Delft geworden was, het Stedelijk Gymnasium te Delft. Na zijn rechtenstudie te Utrecht was hij korte

tijd advocaat te Rotterdam. Daarna zocht hij zijn werkkring in het lokale bestuur en was burgemeester van achtereenvolgens Gieten (1962-69), Doesburg (1969-80), Rheden (1980-85) en tenslotte Delft, waar hij in 1985 mr. R.M. Gallas opvolgde. In 1997 werd hij gepensioneerd. Bij zijn afscheid kreeg hij de erepenning van de gemeente en werd hij ere-ingenieur van de Technische Universiteit.

Ir. W.F. Weve (Delft 1947), studeerde bouwkunde aan de T.H. te Delft en was enige jaren student-assistent bij prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll. Hij is thans werkzaam als bouwhistorisch medewerker sector monumenten en archeologie, afdeling Bouw- en Woningtoezicht van de Dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft. Sinds 1969 is hij actief werkzaam als amateur-archeoloog en als zodanig bestuurslid van de Stichting Altena. Van 1976 tot 1985 was hij lid van de Coördinatiecommissie voor archeologisch bodemonderzoek in Delft, waarin hij Delfia Batavorum vertegenwoordigde. Van 1978 tot en met 1984 maakte hij deel uit van de commissie Behoud stadsschoon van genoemd genootschap.

Drs. C. van der Wiel (Leiden 1950) groeide tot 1970 op in Delft, studeerde geschiedenis in Utrecht en is op dit moment freelance historicus en journalist in Haarlem. Hij schreef meer artikelen over de geschiedenis van Delft en is auteur van het boekje *Op zoek naar huis, straat of buurt, handleiding voor historisch buitenonderzoek*. Recent publiceerde hij *Van oude mensen en de dingen die voorbij gingen. De geschiedenis van het tehuis aan de Papenstraat (1411-2000)*.

Naamregister

- Aa, Sasbout van der 95
Aalbers, W.H.M. 7, 8, 71, 186
Abels, J.K. 8
Abtswoude 195, 197, 198
Abtswoude, Wooncentrum 17, 25
Abtswoudseweg 46
Ackersdijk 198
Ackersdijkse polder 198
Aduard 156
Afrika 102, 156
Agneta park 40
Agrarische Hogeschool 236
Akkermans, T. 186
Aközbek, M. 233
Alblasserdam 47
Alexander I, Tsaar 119
Alg. Landbouw Synd. 136
Alg. Rekenkamer 18
Alg. Rijksarchief 112, 119, 236
Alkmaar 81, 91, 95, 156
Alpen, De 81, 85
Altena, Stichting 237
Amor 189
Amsterdam 26, 30, 35, 39, 43, 55, 61, 64,
96, 99, 104, 107, 108, 114, 115, 142,
187-189, 191
Anastasia 119
Anatomie, De 87
Ankersmit, H.W. 68
Ankersmit, O.A. 68
Ankoné, G.A. 31
Anna, Koningin 128
Antoon van Vugtpad 199
Antwerpen 52
Apeldoorn 27, 122
Apollo 189
Arezzo 84
Arkansas 168
Armando 188
Arnhem 123, 156
Artillerie- & Genieschool 43, 134
Artillerie Inr. 43
Arubastraat 156
Asvest 37
Aula TH 54
Australië 29
Avondtekenschool 157
AV'40, Atletiekver. 27
AVVL 20
Azië 100, 102
Bacchus 188
Bach, J.S. 24
Baekelandt, Bart 30
Baerg, Clarence 163
Baerg, Johan 172
Bagijnhof 13
Bal, Gerard 20
Baljé, C.L. 233
Barneveld 156
Bartsch, Henry 171
Bartsch, Jakob 161, 168, 172
Bartsch Street 168, 170
Batavia 100, 103, 104, 106-110, 114, 115,
136
Batavia, Schip 106, 109
Bauffremont, Duc de 129
Bazel 85
Beatrix, Koningin 19, 23, 188
Bebber, M. van 12
Becker-Guggi, Erica 27
Beek, Carin ter 29
Behrens, H. 135
Beijerinck, M.W. 41, 42, 133-136
Beijerman, H.C. 140
Bejaardenzorg, PC 30
België 11, 34, 128
Belt, H. van den 24
Benschop, F. 149, 235
Berckel, G.F.W. van 119
Berckel, H. van 119, 120
Berends, W. 140
Berg, Jacques van den 31
Bergfelder Church 169
Bergman, A.M. 5, 7
Berkel 72, 77
Berkeley 42

Berlijn 49, 56, 68, 117, 121, 125
 Bernstein, Leonard 22
 Berry, Charles hertog van 123, 127
 Berry, Daniël Lloyd 172
 Bestemmingsplan Binnenstad 15
 Bestemmingsplan Zuidpoort 16
 Bethel, Ziekenhuis 235
 Beyer, H. 68
 Bibliotheek TH 25, 50, 137
 Biesland, Sportpark 199
 Bieslandhof, De 17
 Bijloo, Aad 25
 Bijloo, Richard 25
 Bingham Lake 164, 166, 168
 Binnenwatersloot 24
 Biochemie, Lab. voor 139, 143
 Bleyswijck, Dirck van 87, 178
 Blinker, R.D. 233
 Blok, J.W. 7
 Blom, J.C. 60
 Boef, W.C. den 30, 233
 Boelens, Boudewijn 24
 Boerhaave, Herman 156
 Boers, J. 36
 Bogor 135
 Bohemen, Kees van 188
 Boiry, Philippe 130
 Boitet, Reinier 94
 Bokkers, Christiaan 20
 Bol, Joop 29
 Bolkestein, F. 24
 Bologna 81, 83-86, 95
 Bolten, S.C.C.M. 233
 Bommelé, Piet 24
 Bonaparte, Jérôme 124
 Bonn 27
 Bont, C. de 14
 Bont, Gerard de 89, 90, 94
 Bonthuis, C.A. 11, 233
 Boogaart, Paulus van den 115, 116
 Borret, B.J.H.M. 67
 Bos, Ruud 21
 Bosch-Schönau, E.M.K. van den 20
 Bosma, Nanne 175, 235
 Bosse, P.P. van 39
 Bot, W. 233
 Botaniestraat 138, 145
 Botanische Tuin 133-148, 236
 Boterbrug 92
 Bouman, J.M. 25, 233
 Bourbon, Adelberth de 122
 Bourbon, Auguste M.Th. de 122
 Bourbon, Ch.L. de 120
 Bourbon, C.L.E. de 130
 Bourbon, Fam. De 118, 123, 129
 Bourbon, Henri de 124
 Bourbon, Henri J.E. de 122
 Bourbon, Marie-Antoinette de 122
 Bourbon-Parma, André van 128
 Bousquet, Fa. Isaac 37, 42
 Bouvy, J.M. 67
 Bouwers, A. 52
 Bouwmeester, P. 7
 Braam-Heinen, E.G. 10
 Braat, Fa. F.W. 43, 46, 51, 55
 Brabantse Turfmarkt 29
 Brandenburg 125, 126
 Brandenburg, Waldemar van 119
 Brasserskade, Sportpark 25
 Breda 122, 124, 125
 Breevaartschool 235
 Bremen 97
 Brinkmann, B. 129
 Brocades, Fa. 55
 Broekmolensloot 38
 Broertjes Blok 195
 Broertjes Tient 195
 Broertjespad 195
 Brood- & Meelfabriek 39
 Brouwer, A.W. 10
 Brown county 164
 Bruggeman, Freck 26
 Brijel, L.P. 30
 Brussel 13
 Buitenwatersloot 33, 44
 Buitenzorg 135
 Bulthuis-van der Jagt, A. 233
 Buren, H.J. van 119-122
 Burgeravondschool 152, 157
 Burgwal 60, 78, 157
 Buytene, Muziekh. Van 24
 Buytenweye, Die 17
 Californië 171, 172
 Calvé 39-41, 43, 45, 46, 187
 Calvébrug 16
 Cameretten 14, 27, 41, 71, 72, 77, 195-197
 Caminada, C.A. 63
 Canada 56
 Canton 99, 107, 110, 111

- Capivaccio, G. 97
 Carbasius, Joannes 96
 Carson Menn. Brethren Church 169, 170
 Carson township 161, 164, 166, 167
 Cassiman, J.J. 118, 128, 129
 Cath, Joris 105
 Centr. Bur.v. Schimmelcult. 53
 Ceylon 102
 Chambord, Henri graaf van 123-125
 Chardon, J.P. 49
 Charlotte, Keizerin 128
 Chartres 126
 Chatsjatoerian, Aram 22
 Chicago 166
 China 69, 99, 102, 105-111, 114
 Choorstraat 156, 177
 Christie's 189, 190
 Clason, R. 29, 233
 Cleopatra 188
 Clusius, Carolus 89, 92
 Cluyt, Dirck 89, 92
 Cluyt, Outgaert 92
 Collegium Med.-Pharm. 60
 Comfrey 164
 Commissie Behoud Stadsschoon 8, 14, 15, 237
 Commissie Le Comteprijs 8, 10, 182
 Commissie Lustrum-2000 8
 Commissie, Publiciteits- 8
 Commissie Straatnaamgeving 195-198, 235
 Commissie v. Gen. Ond. 60, 62
 Comte, Adolf le 10, 15, 42, 181, 182
 Concordia, Sportver. 21
 Connekt 27
 Constructiemagazijn 43, 47, 51
 Coörd. Comm. Arch. Bodemond. 237.
 Corn. Musius, RK Basisschool 24
 Cornelissen, Remco 30
 Cornelius, Bisschop 156
 Coromandel 110
 Corvinus, Hendricus 90, 92, 93
 Cosimo II, Groothertog 94
 Coster, Dirk 154, 157
 Cottonwood county 161, 163-168
 Crommelinlaan 46, 51
 Crossen 126
 Cruquius, Nicolaas 195, 198
 Cultuurtuin 134-142
 Cunaeus, E.H.J. 138, 140
 Currie 166
 Daalen, A.P.A. van 8, 181, 182
 Dale township 164
 Dalemius, Artus 89, 90, 92, 93
 Dam, Fa. 185
 Damplantsoen 155, 156
 Dankbaarheid, Schip De 111
 Danzig 166
 De Lier 72, 185
 De Vries van Heystplantsoen 50
 Deen, K.J.H.W. 7
 Dees, Jan 19
 Delff, Corn. Jacobsz. 191
 Delfgauwseweg 30, 192
 Delfland, Hoogheemraadschap van 18, 19, 23, 28, 66, 159-160, 195, 198
 Delfland, Scoutinggroep 18
 Delfshaven 12, 100, 109, 115
 Delfshove, Wooncentrum 17, 25
 Delft (Ceylon) 173
 Delft (Indonesië) 173
 Delft (VS) 161-173
 Delft (Z.-Afrika) 173
 Delft Chamber Music Festival 26
 Delft Colony 171, 172
 Delft Coop Elev. 170
 Delft Instruments 56, 68
 Delft township (Kaapstad) 173
 Delft, Dirk van 25
 Delft, Rugby Club 21
 Delftsche Dist. Gist- en Spir.fabr. 44
 Delftse Dierenbescherming 23
 Delftse Korfbalver. 25
 Delftse Kunstkring 155
 Delftse Schoolver. 19
 Delftse Sport, De 29
 Delftse Watervrienden, De 31
 Delftwonon, Corp. 24
 Delfzijl 55
 Delorme, Philippe 129
 Den Haag 14, 15, 18, 20, 35, 38, 39, 47, 49, 76, 78, 87, 119, 157, 159, 175, 187, 190, 192, 193, 236
 Derde Werelddreef 197
 Derde Wereldpad 197
 Des Moines 166
 Deventer 93, 236
 DHC, Voetbalver. 26
 DHC, Tafeltennisver. 20
 DHL, Voetbalver. 19, 24, 25

- Diaconie, Herv. 30
 Diergaarde 152
 Dik, W. 19
 Dimitri, Prins 119
 Dingler, R. 29
 Dissler, B. 15
 DKC 25
 Doel, J. van den 233
 Doelenstraat 25, 50
 Does, Willem van der 115
 Doesburg 237
 Doeveren, N.A.J.M.van 233
 Domitilla 92
 Dordrecht 66-68
 Dorppolder 198
 Douwe, Dirck Reiniersz. van 75
 Draka, Fa. 55
 Driesseveld, Plantage 108
 Droinet, Felix 35
 DSM 55
 Dubbele Palmboom, Museum De 12
 Duitsland 27, 42, 47, 49, 52, 86, 100,
 124, 175-177
 Duivelsgatmolen 75
 DVC, Delftse Voetbalver. 29
 Dynamoweg 197
 Dzwonkowski, Tadeusz 126
 Econ. Hogeschool 46
 Edwards, C.J. 233
 Eekhout, Mick 24
 Eggenkamp, Gerritjan 29
 Eindhoven 53
 Eldermans, J. 60
 Elektriciteitscentrale 35
 Elektrotechniek, Gebouw voor 134
 Elsevier, Drukkerij 88
 Embden, S.J. van 27, 28
 Emma, Koningin 155, 156
 Engeland 34, 36, 53, 86, 109, 111, 113,
 118, 164
 Engelenbrug, De 93
 Enkhuizen 107, 110
 Enraf, Fa. 49, 52, 56
 Enraf-Nonius, Fa. 56, 68
 Enthoven, Fa. 47
 Escher, M.C. 10, 11, 14, 179
 Etats de Flandres, Schip Les 106, 114
 Etienne, C.F. 149
 Etienne, C.J. 157
 Etienne, Henk J. 149-157
 Europa 15, 20, 21, 24, 50, 51+, 81, 82,
 85, 90, 101, 103, 111, 114, 127
 Everdingen, Van 127
 Evers, H. 157
 Exercitieterrein 50
 Ezelsveldlaan 45
 Fabricius ab Aquapendente, G. 90
 Farmers Elevator Comp. 169
 Ferrara 89, 95
 Fijen, Julia 19
 Fijnaart 150, 157
 Filbry, G.B.H. 63
 Finland 55
 Floors, Anna J. 99, 103, 105, 114-116
 Florence 94
 Floris V, Graaf 159
 Foreest, Pieter van 17, 25, 81, 83, 91, 95
 Fortuinmolen 39, 41, 45
 Franeker 90
 Frankrijk 21, 25, 34, 35, 111, 117, 118,
 121, 123, 124, 126, 128, 175
 Frans-Ned. Oliefabr. 41
 Frederik Barbarossa, Keizer 119
 Frederik Hendrik, Handboogsportver. 30
 Frederik Hendrik, Prins 15
 Freie-Prins, C.D. 10, 184, 185
 Freling, W.V.J. 13
 Fresno 171
 Friedrichs, Otto 123
 Friesland 166
 Frijhoff, W.Th.M. 24
 Frisoplein 156
 Fuchs, A. 140
 Fuchs, Rudy 188
 Galenus 95
 Gallardon 126
 Gallas, R.M. 237.
 Geelen, Gerrie 19
 Geer, De 115
 Geldelozenpad 108, 114, 115
 Geleen 55
 Gemeenlandshuis van Delfland 66
 Gemeentearchief 10, 12, 14, 64, 71, 74,
 109, 119, 120, 124, 127, 128, 178, 179,
 192, 193, 195, 217, 218, 236
 Gemeentemuseum Den Haag 14, 187
 Genestet, P.A. de 12
 Geo-Delft 25
 Geodesie, Gebouw voor 134, 137, 141,
 143, 145

- Georgi, Giovanni 91
 Gerards, Balthazar 235
 Gerechtelijk Lab. 128
 Gerritsma, Trude 10
 Gerrits, Jacob 196
 Ghana 22
 Giessen, Jos van de 26
 Gieten 237
 Gijsberti Hodenpijl, C.F. 127
 Giltay, Hendrik 66
 Giltay, J.W. 65-68
 Gips, A.F. 157
 Gips, J.W. 66, 68
 Gist Brocades 55
 Glashut 36
 Goeie Mie 63
 Goeijen, Jan de 168
 Goeree 100, 102, 107, 109
 Goertzen, David 167
 Goertzen, Henry 167
 Goertzen, Russell 162, 163
 Goeverneur, J.J. 114, 115
 Gonzaga, Hertog van 94
 Gouda 13, 71, 73-75, 78, 96, 235
 Goudappel, C.D. 7
 Goudriaan, Fa. 46
 Gouverneur-Generael, Schip De 99, 100, 103, 106
 Gove, C.W. 168
 Gove Avenue 168
 Graaf, Nico de 26
 Graaf, P.A. de 233
 Graaff, A. de 233
 Grakist, J. 14
 Grashoff, H.J. 18, 20, 233
 Grave, F. de 23
 Gravenzande, 's- 72
 Greuningen, C.A. van 67
 Griffioen, B.K.P. 59, 235
 Griffioen, Mus. De 235, 236
 Groenewegen, Gerrit 109
 Groningen 166, 236
 Groot, Hugo de 157
 Groothoofdspoort 66
 Groot-Op den Brouw, G.W.A. de 8, 14
 Grote Kerk 66
 Gruau, Modeste 119, 121, 125
 Grünberg 125, 126
 Grundel, J. 45
 Guilonard, Mylène 19
 Gymnasium, Stedelijk 236
 Haagweg 36, 38
 Haarlem 237
 Haaster, Adriana van 60, 65
 Habsburg, Fam. 118, 128, 129
 Hagenmeijer, Jan H. 103
 Halfweg 52
 Halsteeg 157
 Hamann, Jacques 130
 Hansen & Nijdam, Apoth. 60
 Hansen, J.F. 60, 62
 Harderwijk 156
 Haren 142
 Harlees, Cornelis 105
 Harmeyer, Coenraad 105, 114
 Harmeyer, Gerrit 99-116
 Harmeyer, Gerrit Jacob 100, 109
 Harmeyer, Johanna 100, 108
 Harmeyer, Johannes 108
 Harmeyer, Pieter 100, 114, 116
 Harmeyer, Sara 104
 Hartman, M.A.C. 127
 Hartogh Heijs, Fa. 37, 38
 Harvey, William 95
 Hauwe, Pierre van 17, 20, 22
 Havenaar, W.A. 30
 Hazeu, Wim 11, 12
 Heederik, Pieter 65
 Heel, A.C.S. van 52
 Heel, J.F. van 7-10
 Heempark 20
 Heer, G. de 114
 Heerhugowaard 157
 Heidelberg 95
 Heijden-Wolfhagen, P.C. van der 8, 12
 Heilige Land 197
 Hellevoetsluis 115
 Hembrug 43
 Henderikse, Jan 188
 Hendricksz., Cornelis 92
 Hendrik, Prins 155, 156
 Hengelo 38
 Henrici, Arnoldus 93
 Hertogenbosch, 's- 52, 96
 Hervormde Gem. 19, 24, 30
 Heukensfeldt, Fa. J. 37
 Heurnius, Johannes 87, 89, 90, 97
 Heuvelman, C. 233
 Heyligers, Anna P.R. 60, 65
 HIJSM 36, 68

- Hilkhuijsen, J.W.L. 15, 182
 Hille, Jac.Joh. van 65
 Hillegersberg 114, 116
 Hillen, Fa. A. 43, 46, 51
 Hioolen, M. 43
 Hippocrates 93, 95
 Hippolytus, Woningbouwcorp. 23
 Histechnica 13, 33
 Hoed, Gezondh.cent. De 30
 Hoek, L.J. van der 25, 233
 Hoek van Holland 159
 Hof van Delft 33, 39, 47, 50
 Hoff, J.H. van 't 41
 Hogeschool Delft 55
 Holierhoekse- & Zouteveensepolder 198
 Holland 73, 74, 107, 108
 Holland, Dirk 116
 Hollink, R.A.M. 22, 233
 Holst, Ewout van 29
 Holst, Gillis 53
 Home, Capt. 113, 116
 Honcoop, Schip 111, 113
 Hoof-Bosch 185, 186
 Hoofboschpad 197
 Hoofboschtunnel 197
 Hoog, P.C. 121
 Hoog, Joop de 24
 Hoogenbergh, Marinus 96
 Hoogenhouck, Martinus 95, 96
 Hoogenhout, H. 148
 Hoogewerff, G.J. 91, 93
 Hoogkarspel, Schip 106, 110, 111, 113,
 114, 116
 Hooikade 33
 Hoopen, H. ten 148
 Hoorn 96
 Horst, Gijsbertus van der 81
 Horst, W.S. van der 122
 Hortus Botanicus 89, 94, 139
 Houbraken, A. 81
 Houthacker, Anthonij 81 105
 Houtzager, H.L. 7-10, 81, 84, 235
 Houwe, Robertus van der 94
 Hoytema, Theo van 187
 Huis Om, Schip Het 107
 Huisman, A. 29
 Huurman, Fa. 15
 Huyse van St. Christoffel 17, 31
 IJmuiden 157
 Immanuel Menn. Church 169, 170
 Incense, Rockband 30
 India 100, 103, 106, 110
 Indische Buurt 18
 Indische Instelling 44
 Indonesië 19, 140, 236
 Inning 22
 Inst. voor Grondmech. 54
 Inter-State Land Comp. 168
 Iowa 166
 IPSE 16
 Isse 189
 Italië 81-98, 195
 Itersen, G. van 134-141, 143
 Jaagpad 185
 J.W.Blokkenpenning 7
 Jacob Gerritstraat 196
 Jan Joostenplein 197
 Jansen, Gretha 20
 Janssen, Astrid 22
 Janssen, Folmina M. 168
 Janssen, Yvo 24
 Janssens, Hanneke 21
 Japan 42, 107, 118
 Japin, A. 12
 Java 45, 102
 Jeffers 164, 166, 168
 Jekaterinoslav 166
 Johanna Gabriëla, Aartshertogin 128
 Johannes Vermeer, Rest. 13
 Jong, F. de 5, 8, 9
 Jonge van Campens Nieuwland, M.W. de
 119
 Jonge, C.H. de 7
 Jonge, J.A. de 33, 37, 38
 Jongerencongregatie, RK 29
 Jongh Swemer, L.J.F. de 233
 Julianalaan 50, 134, 137, 147
 Jutte, Th.M. 157
 Kaap de Goede Hoop 102, 103, 105-107,
 109, 111-114
 Kaapprovincie 110, 111
 Kaapverdische eil. 102
 Kalverbos 21
 Kamer v. Koophandel 37, 46, 49, 50
 Kamm, Thomas 130
 Kamp BV, Karel 185
 Kampen 93
 Kampveld 30
 Kanaal, Het 109
 Kanaalweg 27, 50, 134, 138

Kandelaarweg 186
 Kandy 100
 Kansas 171
 Kantongerecht 115, 136
 Kantoorgracht 75
 Karel V, Keizer 13, 156
 Karel X, Koning 127
 Kasteele, Catharina van den 93
 Kasteele, Frans van den 93
 Katharina II, Tsarina 166
 Katwijk 35
 Kerkpolder 198
 Kerkpolder, Sportpark 25
 Kethel 198
 Ketweg, Isaac van 192
 Keulen 95, 125
 Kikkert, Arie 114
 Kind, Gijs 29
 Kipp & Zonen Inc. 56
 Kipp, Anthonius 60, 65
 Kipp, Anthonius J. 60, 67
 Kipp, Apoth. 56, 60, 61
 Kipp, Flora G. 60
 Kipp, Odilia J.B. 60
 Kipp, Petrus J. 42, 59-69
 Kipp, Suzanna A.A. 60
 Kipp, Wilhelmus A. 60, 67
 Kipp & Zonen, Fa. 64, 67, 68
 KIVI 13, 33, 62
 Klaason, Jacob 167
 Klauwshofje 156
 Kleinhoonte, A. 139
 Klinkenberg, Joh. C. 190
 Kloeg, J.W.A. 25
 Kluyver, A.J. 136
 Kluyverlab. 141, 144, 148
 Kluyverweg 27
 KNAW 142
 Koch, Robert 35
 Koeslag & Zn., Fa. R. 137
 Koetsveld, D. van 120
 Kolk 43
 Koloniaal Inst. 136
 Kon. Akademie 33, 35, 36, 44, 134
 Kon. Bibliotheek 236
 Kon. Huisarchief 15, 119
 Kon. Ned. Gymn. Unie 19
 Kon. Ned. Mij. t.bev.d.Pharm. 62, 64
 Konijnenburg, Willem van 193
 Koning, W.M. de 233
 Koningin Emmalaan 156
 Koningsplein 19
 Kooi, E. 17
 Kooiman, P. 140, 141, 148
 Koop, M.E.H. 23, 233
 Koornbeurs 27, 196, 197
 Koornmarkt 99, 100, 105, 115, 175, 176,
 196, 235
 Kooten, Alrik van 17
 Kooten, Berend van 17
 Koppen, P.A. van 8
 Kossen, N.W.F. 141
 KPN 19
 Kraaijkamp, Johnnie 31
 Krogt, P.C.J. van der 8, 161, 195, 235
 Krogt, René van der 153, 196
 Kroon, Hotel De 124
 Krosno Ordzanskie 126
 Kruithuis 15, 18, 27
 Kruithuisweg 54
 Kuenen, J.G. 141
 Kunz, G.G. 7
 Kuyper, J. 34
 Laan van Vollerling 26
 Labouchere, Abel 42
 Laersje, Huis 't 99, 105
 Lage Abtswoudse-polder 198
 Lakenhal, Mus. De 77
 Lam, Schip Het 106-108
 Lamb, Fam. 171.
 Lambert van Meerten, Mus. 37, 181
 Lanckaert, Joost Jansz. 77
 Landbouwiniv. 140
 Lands Plantentuin, 's 135
 Latijnse School 89
 Le Comteprijs 10, 15, 181-186
 Leador Danscafé 27
 Lee, Fa. Van der 36
 Leer, Oscar van 52
 Leeuw, Aart van der 65
 Leeuwarden 236
 Leeuwen, H.W. van 8, 201, 236
 Leeuwen, W.A.G. van 8, 23, 182, 233
 Legermuseum 23
 Leiden 13, 35, 44, 53, 63, 73-75, 77, 82,
 85, 87-90, 94-97, 108, 136, 139, 142,
 156, 235-237
 Leipzig 126
 Lelie, Christo 18
 Lelystad 28

Leopold I, Koning 128
 Lepelbrug 39
 Leupen-van den Bosch, W.J.B.I. 7
 Leur, J. van 12
 Leuven 82, 83, 89, 118, 128
 Levi, Benjamin 107
 Levi, Samuel 107
 Libanonpad 197
 Libanonstraat 197
 Lijm- & Gelatinefabriek 41, 43, 49
 Limburg 37
 Lint, A.N. de 157
 Linden, Kees van der 20
 Lindenhof, Verz.huis 17
 Lindern, C. van 47
 Lipkens, Antonie 35, 62
 Lissabon 113
 List, E. van der 78
 Lodewijk XVI, Koning 117, 118, 125, 129
 Lodewijk XVII, Koning 21, 117-131, 236
 Lodewijk XVIII, Koning 127
 Loef, J.J. van 7
 Lombarden 195
 Londen 121, 156, 157
 Looij, Thomas 105
 Looijenga, H. 26
 Loon, J.W. van 142, 148
 Lorrewa, Andreas 46
 Los Angeles 168
 Louis-Philippe, Koning 118, 123, 128
 Louis XX duc d'Anjou 130
 Louise-Marie, Koningin 128
 Lourens, C.E. 233
 Louvel, Pierre 123
 Luyben, K.Ch.A.M. 141
 Lyon 88
 Maas & Zonen, Fa. C. 36
 Maas, De 37
 Maasland 114
 Maassluis 108, 114
 Maastricht 189
 Maat, L. 141, 148
 Maatschappelijke Zorg., Dienst 43
 Madison 162, 163
 Madrid 130
 Madrigaalkoor 22
 Mahler, M. 22, 233
 Malakka 110
 Maleissye-Osmond, Markiezin 123
 Mampuru, Daniël M. 27
 Mandele, W.K.S. van der 44
 Mankato 165
 Manteyer, Georges de 125
 Mantjeskade 198
 Mantua 94
 Marcus, Chris 17
 Marcushof, Verz.huis 17
 Maria Josepha, Aartshertogin 128
 Marie-Amélie, Koningin 128
 Marie-Antoinette, Koningin 117, 129
 Marijnissen, J. 141
 Marijs, Jacomina 20
 Maritiem Mus. 99
 Marken, J.C. van 39, 40, 42-44, 54
 Markt 17, 23, 103, 177
 Marsh, James 62, 63
 Marshall, George 50
 Martin, Thomas 126-128
 Massar, Leo 24
 Mast, J. van der 12
 Mathlener, P. 23
 Matthes, Agneta 39, 40
 Mauritius 110
 Maurits, Prins 149, 151
 Mechelen 13
 Meer, M.A. van der 5, 8, 9
 Meer, Willem van der 87, 88, 94
 Meerman van der Goes, D.A. 116
 Meerten, Lambert van 37
 Meetk. Dienst 27
 Meinema, Drukkerij 157
 Meisjeshuis 154, 157
 Mekelweg 54, 144
 Mekenkamp, P.G.M. 173
 Mena 168
 Mennonite-Luth. Her. Village 170
 Mensert BV, Gebr. 183
 Mercker, A. 60
 Mercurialis, G. 97
 Mercuriusweg 33, 68
 Merks, Ivo 18
 Meter Hagg, J.A. 217, 236
 Meuleman, A. 233
 Mexico 128
 Microbiologie, Lab. voor 134, 136, 139
 Middelburg 101, 155-157
 Middelburg Schip 111, 113, 114
 Midden-Delfland 195
 Middendorp, Dirk 108
 MIDI, Petanquever. 27

- Mierevelt, Michiel van 94
 Mierevelt, Pieter van 94
 Mierlo, J.F. van 7-9
 Mij. t. Expl. v. Staatsspoorw. 68
 Mijnbouwkunde, Gebouw voor 137, 143, 145
 Mijnbouwstraat 50
 Milaan 56
 Minadous, Tomasio 94
 Minneapolis 162, 166
 Minnesota 161-164, 166, 168, 172, 173
 Mississippi 164
 Modena 21
 Moerdijkbrug 52
 Molen de Roos, St. 23
 Moll, Johanna H. 66
 Mondriaan Stichting 142
 Monica, Huize 17
 Monster 35
 Montferrand, Bernard de 25
 Morre, G. 127
 Morris, Fa. 51, 52
 Mountain Lake 164, 166, 170
 München 68, 137
 Münster 129
 Münster, Sebastian 85
 Murray county 166
 Musius, Corn. 24
 Naaborgs Bouwbedrijf 78, 185
 Naaldwijk 72, 185
 Nagell, Baron van 156
 Nanking 111
 Nantes 129
 Napoleon I, Keizer 119
 Napoleon III, Keizer 124
 Nassaulaan 157
 Nationaal Rest.fonds 28
 Nationale Plantencoll. 142, 144, 145
 Natuurk. Lab. 53
 Naundorff, Karl W. 117-131, 236
 Neander, Johannes 87, 88, 97
 Nebraska 171
 Ned. Gist & Spiritusfabriek 16, 39-41, 44-46, 49, 52, 53, 55, 136
 Ned.-Indië 31, 36, 45, 99, 100, 107, 114, 133, 136-138, 156, 173
 Ned. Kabelfabriek 47, 49, 55, 56
 Ned. Oliefabriek 41, 187
 Ned. Plantentuinen, St. 140-142
 Ned. Röntgenapp.fabr. 49
 Ned. Veteranen Forum 21
 Neede 156
 Nero, Keizer 119
 Netelenbos, T. 27
 New Ulm 165
 New York 157
 Nieuwdorp, P.J. 140
 Nieuwe Kerk 15, 19, 35, 66, 75, 103, 190, 193
 Nieuwe Maas 35, 100
 Nieuwe Mantjeskade 198
 Nieuwe Plantage 33, 38, 156
 Nieuwe Waterweg 159
 Nieuwelaan 45, 134, 136
 Nijmegen 235
 Nispen, Jacob van 104, 116
 Noback, Carl 62
 Nokia, Fa. 55
 Nonius, Fa. 56
 Noomen, Piet 168
 Noord, De 47
 Noordeinde 44
 Noordhuizen, C. 23
 Noord-Kethelpolder 198
 Noordwijk 119
 Noordzee 159
 Noordzeekanaal 43
 Noort, M. van 5, 8, 9, 187, 236
 Noorwegen 114
 Nootdorp 17, 75
 Normandië 120
 Nosocomium S.Maria 81
 Nucletron 56
 Nunspeet 189
 Nusantara, Etn. Mus. 19
 Nymphenburg 137
 Obrechtstraat 18
 Octatube 24
 Odé, A.W.M. 152, 154, 157
 Odinet, Nicole 17
 Oekraïne 166
 Oel, J. van 7
 Ogem 55
 Oldelft, Fa. 52, 54, 56
 Olivier, N. 122
 Omaha 166, 169
 Omaha Avenue 168
 Ommen, Terry 171
 Omroep Delft, St. 8
 Omslag, Boekhandel De 10

- Omslag, St. Lit. Salon De 12
 Onderdewijngaart Canzius, J.H. 43, 63
 Onze Woning, Bouwcorp. 24
 Oorschot, H.M.C.M. van 11, 13, 29, 31,
 72, 233
 Oortmessen, L. van 11
 Oosteinde 10, 42, 44, 182, 183
 Oosten, M.P. 233
 Oostenrijk 22, 123-125
 Oosterbaan, D.P. 119
 Oost-Friesland 166
 Oostindisch Huis 102
 Oostplantsoen 29
 Oostpoort 24, 66, 156
 Oostsingel 50
 Ooststroom, F.W. van 15
 Openbare Bibliotheek 11, 12
 Oppenoorth, W.F.F. 26
 Optische Industrie 52, 56, 68
 Oranje, Huis van 119, 122, 217
 Orff, Carl 22
 Oud Haarlem Schip 114
 Oud-Alblas 24
 Oude Delft 10, 13, 42-46, 52, 60, 65-68,
 102, 127, 134, 136, 154, 184, 185, 189,
 195
 Oude Delft, Opt. Ind. De 52, 68
 Oude Kerk 9, 15, 20, 27-29, 66, 75, 96
 Oude Kerk Delfshaven 12
 Oudenaarde 13
 Oudh. Werkgem. Delft 7
 Oud-Katholieke Kerk 13
 Oudkerk, Rob 30
 Overschie 185
 Overslag Molensloot 198
 Overslagmolen 198
 Overslagpad 198
 Oversluis, A.L. 60
 Oxford 97
 Paardenmarkt 16
 Paauw, Pieter 87, 89, 94
 Padua 81-98
 Pair, C. le 17
 Palamedesz., Anthonie 191
 Pallas, Schip De 107
 Papaver, Cultuurcentr. De 143
 Papenstraat 31, 237
 Papsouwse Zuidmolensloot 198
 Parel, Schip De 111
 Parijs 35, 81, 97, 117, 121, 127, 129, 130
 Pas, P. van der 12
 Pascal, O. 129
 Pauw, Schip De 105
 Pauwmolen 16, 30
 Pavia 97
 PCVB 17
 Peer, A.J.J.M. van 7
 Peeters, Henk 188
 Penicillinefabriek 52, 53
 Pepersteeg 43
 Perkins, Alfred D. 168
 Perkins Avenue 168, 171
 Petrie, J.H. 21, 117, 236
 Phaff, H.E. 7
 Philips Research Lab. 17
 Philips, Fa. 52, 53, 55
 Phoenix, Stud.soc. 27
 Phoenixstraat 156
 Piccardt, Fa. 36, 42
 Pieter van Foreest, Stichting 17, 25
 Pijnacker 72, 77
 Pirelli, Fa. 56
 Pisa 97
 Pithiviers 81
 Plantentuin, 's Lands 135
 Plettenberg, J.A. van 110, 111
 Pletterij/Enthoven 47
 Pol, Francijntje 100, 103
 Polen 126, 166
 Polk county 168
 Polytechnische School 33, 39, 41, 42, 44,
 45, 72, 134, 135, 181
 Poortlandlaan 134, 137, 138
 Poppelsdorf 27
 Poppink-de Kleer, M. 7
 Porceleyne Fles, De 10, 26, 36, 42, 44,
 45, 49, 72, 149, 151, 181-183
 Porto 22
 Portugal 22, 113
 Portugal; Sebastiaan van 119
 Postduif, De 44
 Praag 22
 Presley, Elvis 119
 Pretoria 27
 Prez, R.M. de 233
 Prijn, Not. 104
 Prins Bernhard Cultuurfonds Z.H. 10
 Prins Maurits Laboratorium 149, 151, 235
 Prinsenhof Museum 9, 10, 26, 44
 Prinsenhof, Glasatelier Het 181

- Proos, Ir. 49
 Proteus-Eretes 29
 Provinciale Vaart 138
 Pruisen 166
 Putten & Cie, Fa. Van 36
 Quanjel, E.M.C.J. 8, 16
 Quarles 127
 Quartel, D.F.H. de 10
 Queen Wilhelmina Inn 168
 Quiring, Peter 171
 Raeff, Hendrik de 90-92
 Rafaël, Aartsengel 126
 Rammekens 114
 Raphelengius, Franciscus 93
 Raphelengius, Justus 93
 Raymakers, B.W. 8, 9
 Reedley 171
 Reineveld 38, 45, 46
 Reinier de Graafgasthuis 235
 Rembrandt van Rijn 26
 Remmerswaal, T. 8, 16, 183
 Renaud, Fa. 44
 Renaut, E. 60
 Rensen, J.D. 19, 22, 233
 Reuvers, S.K.A. 233
 Revalidatiecentrum 30
 Rheden 237
 Rhenen 157
 Rienschovius, Johan 96
 Rietveld 19
 Rietveldse toren 190
 Rijksgebouwendienst 15, 50
 Rijksmuseum 26, 191
 Rijksrubberdienst 136
 Rijksverded.org.
 Rijksvezeldienst 136
 Rijnders, Mieke 193
 Rijn-Schiekanaal, Het 38, 45
 Rijnland, Hoogh. van 159
 Rijswijk 15, 38, 128, 149, 151, 235
 Rijswijkseplein 47
 Ring, Michael van 95
 Ring, Jacob van 98
 Rinsum, Fa. Van 38
 Robbeneiland 113
 Rochelle, Hans la 30
 Rode Dorp, Het 20
 Rode Kruis 29
 Röder, Gustav 137
 Roelofsen, P.A. 140
 Roels, J.A. 140
 Roemenië 128
 Roes & Zn., Fa. 138
 Rome 81, 90-93
 Romein, J.P. 140
 Röntgenlab. 52
 Roo-Dame, G. de 23
 Roodenrijs, J.C. 23
 Roorda van Eijsinga, M.T. 233
 Roos, N. 233
 Roosmolen 23
 Rosenburgh, Schip 106, 115
 Rotary Club Delft 20, 22
 Rotterd. Stud. RC 21
 Rotterdam 28, 35, 38, 43, 44, 46, 118,
 121, 175, 176, 186, 196, 235-237
 Rotterdamsepoort 192
 Rotterdamseweg 26, 41, 49, 51, 54
 Royal, Café 20, 21
 Rozemond, A.J.H. 5, 7, 17, 236
 Rubberinst. 136
 Ruijgt, A.N.J. 20
 Ruijven, Pieter van 189
 Ruiven 198
 Rupp, Jacob 169
 Rupp, John 169
 Rusland 119, 166
 Rust Roest, Villa 40
 Rutenbeeck, Johannes 93
 Sacramentskerk 157
 Saint Paul 166
 Saint-Denis 129, 130
 Saldanhabaai 110-113, 116
 Salm, C. van der 15
 San Tiago 102, 106
 Saxonia, Hercules 94
 Scaliger, Josephus 94
 Scalzo, Gino 22
 Scandinavië 100
 Schaik, Andries van 107
 Schalkwijk 235
 Schapeneiland 111, 113
 Scheepmakerij 43
 Scheikundegebouw 50, 140
 Schepers 27
 Scheur, Het 159
 Scheveningen 35
 Schie, De 15, 26, 33, 43, 46, 47, 49, 159,
 198
 Schiedam 35, 39

- Schieland, Hoogh. van 159
 Schieweg 10, 185, 186, 195, 197, 198
 Schiphol 162
 Schipluiden 185, 198
 Schledorn, L. 14
 Schlichte Bergen, Fa. 189
 Schmidt, W.H. 59, 62
 Schoemakerstraat 54
 Schols & 't Hart, Fa. 186
 Schonk, Frits 19
 School voor Fotografie
 Schooneman, Chr. 101
 Schoonhoven, Jan J. 188
 Schotland 109
 Schoute, P.H. 18, 23
 Schrijven, Jan D. 115
 SCI-TEC Instr. Inc. 68
 Senhor de Bonfin e S.Maria, Schip De 113
 SEP, Voetbalver. 29
 Siemens, Fa. 49
 Silezië 125, 126
 Simons, Menno 166
 Sint Agathaplein 189
 Sint Christoffel 17, 31, 157
 Sint Helena 111
 Sint Hippolytus 156
 Sint Hippolytus, RK Bouwver. 24
 Sint Hippolytuskapel 13, 71, 156
 Sint Hubertustoren 29
 Sint Janskerk 13, 71, 73, 74
 Sint Jozefkerk 157
 Sint Lucas(gilde) 87, 191, 192
 Sint Maartensrecht 198
 Sint Maartensrechtpad 198
 Sint Nicolaasgilde 60
 Sint-Maartensrecht-en-Dorppolder 198
 Sioux City 166
 Slop, Selwyn 30
 Sluytman, dhr. 30
 Smit, hr. en mw. W.J. 11
 Snouckaert van Schauburg, W. baron 127
 Sociale Werkplaats 30
 Soerenseweg 122
 Son, Michiel van 105
 Sonsbeek 123
 Sophie, Koningin 124
 Sotheby's 187, 188, 191
 Spanje 13, 73, 149
 Sparta, Turnver. 19
 Spiegel, Adriaan van den 95
 Spiero, K.G. 31
 Spies, F. 10, 185, 186
 Spoorijzer, Fa. 46
 Spoorsingel 192
 Sportraad 21
 SSRD-Delft 196
 Stadhuis 11, 14, 24, 66, 190
 Stadhuisplein 66
 Stadsontwikkeling, Dienst 199, 237
 Standvastigheid, Soc. 127
 Stang, Th. 35
 Stap, G. van der 12
 Star, René van der 19
 State Bank of Delft 169
 Stationsplein 24
 Stedelijk Museum 188
 Stefanna, Huize 17
 Steffen-Hoogendoorn, W.C. 233
 Sterkstroom, Fa. 55
 Sterringa, A, M.G. 7, 9
 Stevin, Simon 149, 151
 Stilwell, Arthur 168
 Storden 164, 166
 Stork, Fa. 38
 Straat Soenda 111
 Straat van Simonoseki 118
 Straaten, Willem van der 89
 Straman, J.A. 60
 Strobanus, Johannus 94
 Suderman, Jean 163
 Sunnyvale 17
 Suppe 125
 Suriname 108
 Suysius, Vincent Adriani 94
 Swanenburg, Isaac Claesz. 75
 Swijs, Vincent Adriaensz. 94
 Sydney 29
 Sylvius, F. dele Boë 81, 95
 Tanjé, P. 74, 75
 Tata Miranda, Zig.ork. 24
 Techniek Museum 13
 Technische Botanie, Lab. voor 135-138
 Technische Hogeschool 25, 28, 33, 35, 41, 45, 47, 49, 50, 52-54, 134, 152, 154, 156, 157, 237
 Technische Natuurkunde, Gebouw voor 52
 Technische Universiteit 17, 18, 25, 27, 41, 54, 55, 57, 133-135, 144, 217, 236, 237

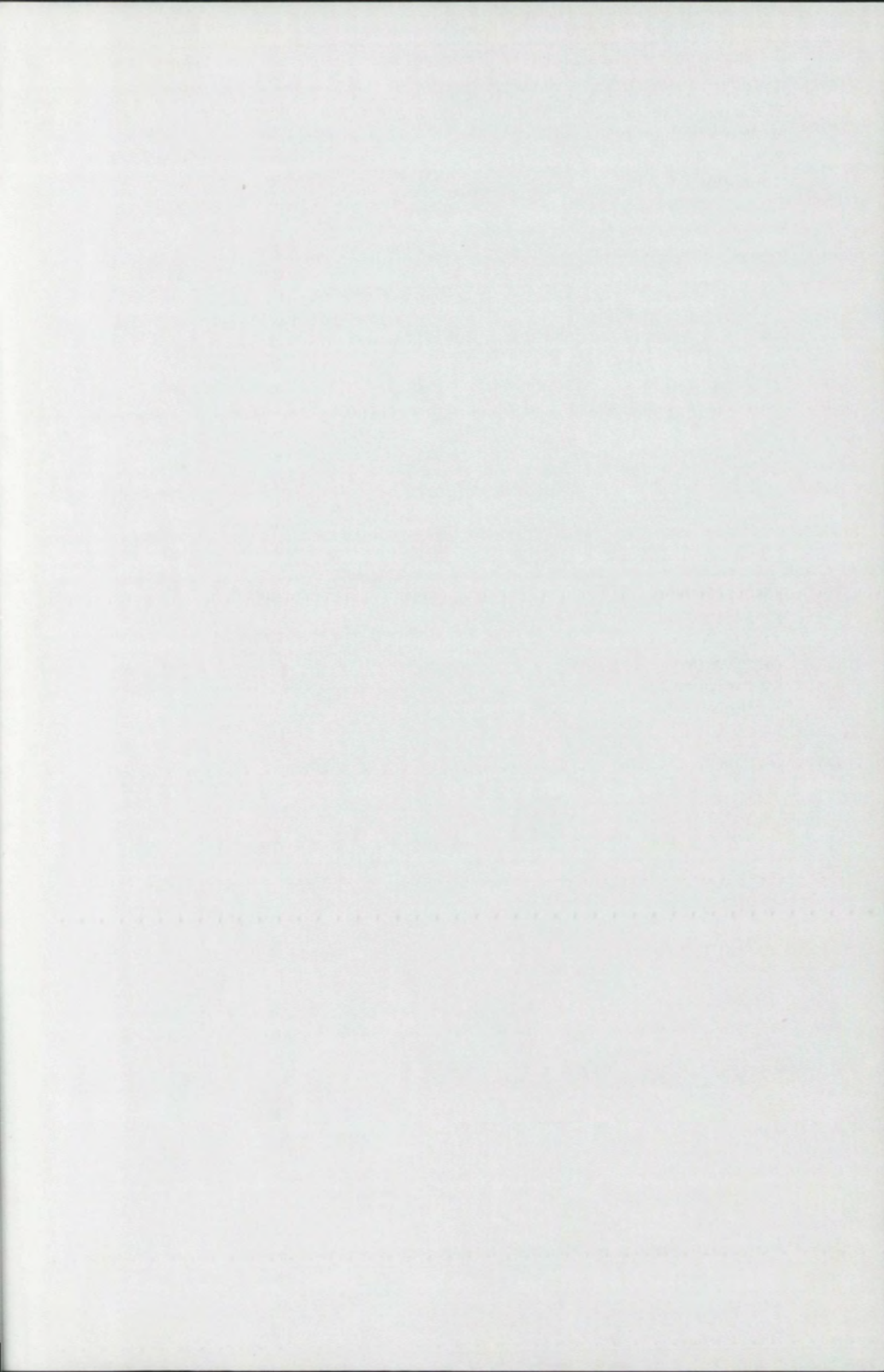
Technologie & Wet., St. 17
 Telecom, Fa. 55
 Temminck Groll, C.L. 237
 Temple, De 123, 127, 130
 Ternate 113
 Testcentrum voor Verk.syst. 27
 Tetar van Elven, Paul 62
 Thijsse, L. 12
 Thoof, Joost 36, 42, 54
 Thor, Rugbyclub 21
 Thorbecke, J.R. 34, 61, 125, 134
 TH-wijk 50, 54
 Tiber, De 93
 Tidore 113
 Tienstra, M 8, 16
 TNO 27, 53, 54, 136, 149
 Tomassinus, J.Ph. 86, 91
 Tongeren, A.J.F. van 233
 Toorop, Jan 187
 Torenstra, J.P. 18, 22, 25, 29-31, 233
 Toscane 94
 Trail 27
 Transferium, Het 25
 Trekvliet 47
 Treub, M. 135
 Trondheim 114
 Tsjechië 22
 Tulare county 171, 172
 Tulk, Cornelis 42
 Turbineweg 197
 Turkije 118, 166
 Tuticorin 100, 103, 106
 TU-wijk 144
 Unruh, J.J. 167
 Unruh Street 168
 Utrecht 65, 88, 90, 142, 235, 236
 Val de Grace, Klooster 129
 Valois, Frans van 119
 Van der Bruggenstraat 153, 156
 Van der Mandelezaal 44
 Van Deventers Glasfabriek 36, 46
 Van Hall Instituut 236
 Van Leers Opt. Ind. 52
 Van Leeuwenhoeksingel 43, 51
 Van Markens Drukkerij 41
 Van Meerten & Zoon, Fa. 43, 44
 Vanilla's, Ork. De 27
 Veen, Helen van der 13, 76, 78
 Veen, Jille van der 13, 76, 78
 Veenendaal 56
 Veenhage, Wooncentrum 17
 Veere 156
 Velde, Dries van der 20
 Velden, J.H.N.M. van der 31
 Veluwe 189
 Venduehuis der Not. 187
 Venetië 84
 Ver. Blikfabrieken 46
 Ver. Glasfabrieken 36
 Ver. Staten 50, 52
 Verberne, Jochem 29
 Verburgh, Hendrik 105
 Verdoes, Willem 104, 116
 Verhagen, Wouter 115
 Verheul Dzn., J. 185
 Verheyden, Dirck Jansz. 75
 Verhoeven, G. 7
 Vermeer, Johannes 192
 Vernisfabriek 43
 Versailles 118
 Verschure, G. 15.
 Verschuyll, E. 53, 68
 Verschuyll, M.A. 7, 8, 12, 66, 68
 Versteeg, G. 72
 Verveen, P.A. 10, 182, 183
 Verwersdijk 27
 Vesalius, Andreas 81-83, 86, 97
 Vestia Delft 20
 Vezelinst. 136
 Vicenza 84
 Vieggers, Ben 189, 190
 Vierhovenkerk 18
 Visser, C. 46, 48-51
 Visser, P.C. 7
 Vivaldi, Antonio 22
 Vlaanderen 86, 93
 Vlaardingen 152, 157
 Vlakover, Boerderij 198
 Vlakoverpad 198
 Vlamingstraat 19
 Vlekke, J.L.M. 30, 233
 Vliegenthart, Fa. L. 43
 Vliet, De 33, 39, 44, 45, 75
 Vlis, I. van der 14
 Vlissingen 155
 VOC Kamer Amsterdam 103, 111
 VOC Kamer Delft 99, 103, 105, 109-111,
 115, 116
 VOC Kamer Enkhuizen 107, 110
 VOC Kamer Rotterdam 104

- VOC Kamer Zeeland 111, 113, 116
 Vockestaert, Antonius 96
 Vockestaert, Hoefslag/polder 198
 Vockestaertpad 198
 Vog(h)el, Aper(tus) de 95, 96
 Voldersgracht 20
 Volkshuisvesting 24, 156
 Vollenhoven, P. van 28
 Voogd, N. de 25
 Voogt, J. 23
 Voorburg 235
 Voorstraat 37, 42, 68, 92
 Voorstraatshaven 66
 Vorstius, Adolphus 94, 95
 Vorstius, Aelius E. 94, 95
 Voskuil, J.M. 133, 236
 Vreede, Van Rinsum & Co., Fa. 38
 Vrienden v.d. Delfse Bot. Tuin 143, 147
 Vrienden v.h. Techniek Mus., Ver. 13
 Vrienden van het Prinsenhof, Ver. 9, 10
 Vries, Gerrit Abramz. de 108
 Vries, Gerrit de 108
 Vries, Monique de 25
 Vries, Robert de 13
 Vrijburg, Schip De 101
 Vrije Akademie 22, 44
 Vrijenban 33, 36, 38, 43, 50, 197
 Vrijman, J.A.W. 137
 Vroom, De 27
 Vroom, F.N. 7, 8, 16
 Vrouwe Anthoinetta Coenardina, Schip
 De 106, 108
 Vugt, Antoon van 199
 VVV Delft 8
 Waag, De 60
 Waddinxveen 55
 Wageningen 53, 140, 142
 Wageningen, Gerard van 21
 Wageningen, Rugby Club 21
 Walle, F.B. de 68
 Waller, F.G. 39, 41, 42
 Walsum, G.E. van 7
 Walsum, H.V. van 12, 13, 33, 236
 Walsum-Quispel, J.M. van 7
 Wapen van Savoyen, Het 179
 Wassenaar 35
 Wassenaar, Jan 162, 163
 Wateringsevest 16, 44
 Waterloopk. Lab. 20, 54
 Waterreus, M.A.H. 72
 Waterslootse Poort 115
 Watson, Hartogh Heijs & Co. 37
 Weg- & Waterbouw, Gebouw voor 50
 Wegner, J.G. 8, 16
 Weichsel, De 166
 Wenckebach, L.O. 149, 151, 154, 157
 Wenen 39
 Werder 166
 Wereld Water Forum 20
 Westbrook 164, 166
 Westerkwartier 108
 Westindische Comp 108.
 Westland 15, 72, 73, 77
 Westlandseweg 33
 Westplantsoen 157
 Westvest 43-45
 Weve, W.F. 8, 71, 76, 77, 181-184, 186,
 237
 Whited, O.O. 168
 Whited Avenue 168, 170, 171
 Wiebe, A. 167
 Wiebe, Abraham A. 167, 169
 Wiebe, Klaas 167
 Wiebe Street 168
 Wiegeman, Jan H. 115
 Wiel, C. van der 99, 237
 Wiener Neustadt 123
 Wiens, John 167
 Wiens Street 168, 171
 Wijbenga, D. 7
 Wijnhaven 14, 60, 72, 77, 92
 Wijnstraat 92
 Wijs-Kamp, J.M. de 7
 Wildeman, M.G. 127
 Wilhelmina (VS) 161, 168
 Wilhelmina, Koningin 122, 156, 161, 168,
 193
 Willem I, Koning 23, 34, 47
 Willem II, Koning 36, 119-121
 Willem III, Koning 123, 124
 Willem van Aelststraat 56
 Willem van Oranje, Prins 9, 15, 24, 74
 Willem-Alexander, Prins 20
 Windom 163, 164, 166, 168, 171
 Winkler Prins, Djoke 20
 Winters, J.H.M. 67
 Winters, W. 67
 Wippolder 20, 54, 137, 192
 Wit, J.P. de 233
 Witte Rave, Huis De 92

Wohlauer, Salomon 125, 126
Wollen Wanthuis 195
Wonder Wall, Fa. 78
Ypenburg 176
Zaaiër, Zondagsschool De 19
Zakkendragershuisje 12
Zalwin, Hotelgroep 31
Zeeland 114
Zeeland Mus. 101
Zeevaarhuis 155, 156
Zevenbergen, P. 18
Zielona Gora 125, 126
Zierke, Charles 165
Zilveren Leeuw, Schip De 104-106
Zoetermeer 28, 31, 159
Zorginst. P. v. Foreest, St. 17
Zouteveensepolder 198
Zuid-Afrika 27, 111, 113
Zuidbroek 235
Zuideinde 33
Zuidervijk, J.W. 10
Zwaag, Hendrik 156
Zwan, Niels van der 29
Zwarte Zee 166
Zweckhorst-de Rooij, L.C.A. 233
Zwennis, W.C.M. 7, 8, 15
Zwennis-de Vries, B. 10
Zwitserland 118, 166, 189

Index van adverteerders

De Bruyn & Emeis Makelaardij 234
Energie Delfland 200
Hoogheemraadschap van Delfland 159-160
Drogisterij J.W.Elsenaar 174
Gemeentearchief 178-179
Interieur Decor 194
Kleyweg's Stads-Koffyhuis 158
Leeuwendaal advies bv 70
Legermuseum 180
Van Loenen Horlogerie-Stadsuurwerk-
maker 32
Naaborg's Bouwbedrijf BV 69
Fotobureau Fred Nijs 148
Koos Rozenburg Antiquiteiten 80
Zalenaccomodatie De Schaapskooi 232
Talens Foto Video 132
Drukkerij Vis Offset 216

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **J.W. Blokpenning** toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijke heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit aan een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De Commissie **Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Gemiddeld acht keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies**, waarvan minstens één buiten Delft.

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van een **nieuwsbrief**.

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging. Aanmelden kan bij het secretariaat: **Delfia Batavorum, Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk.**

